

RENDI TÄRSADALOM - POLGÄRI TÄRSADALOM

SOCIETY OF ORDERS - BOURGEOIS SOCIETY 7.

◦ KÓFALLAL, SÁRPALÁNKKAL... ◦ Debrecen ◦

RENDI TÄRSADALOM - POLGÄRI TÄRSADALOM

SOCIETY OF ORDERS - BOURGEOIS SOCIETY 7.

RENDI TÄRSADALOM - POLGÄRI TÄRSADALOM

SOCIETY OF ORDERS - BOURGEOIS SOCIETY 7.

RENDI TÄRSADALOM - POLGÄRI TÄRSADALOM

SOCIETY OF ORDERS - BOURGEOIS SOCIETY 7.

RENDI TÄRSADALOM - POLGÄRI TÄRSADALOM

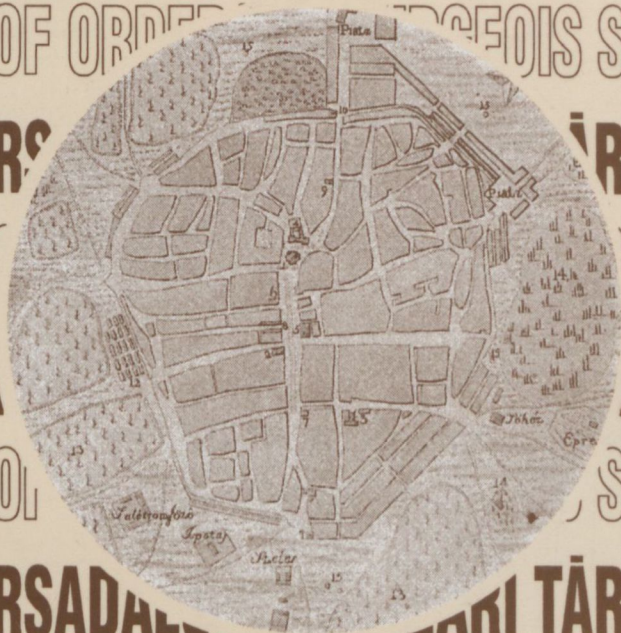
SOCIETY OF ORDERS - BOURGEOIS SOCIETY 7.

RENDI TÄRSADALOM - POLGÄRI TÄRSADALOM

SOCIETY OF ORDERS - BOURGEOIS SOCIETY 7.

RENDI TÄRSADALOM - POLGÄRI TÄRSADALOM

SOCIETY OF ORDERS - BOURGEOIS SOCIETY 7.

Rendi társadalom – Polgári társadalom 7.

Kőfallal, sárpalánkkal...

B 158886

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 7.

Kőfallal, sárpalánkkal...

Várostarténeti tanulmányok

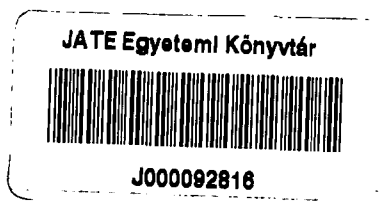
*A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület
1993. évi debreceni konferenciájának előadásai*

Csokonai Kiadó

A kötet kiadását támogatta
Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzata
Kossuth Lajos Tudományegyetem

© Hajnal István Kör, 1997
© Csokonai Kiadó, 1997

Szerkesztette

Németh Zsófia
Sasfi Csaba

B 158886

HU ISSN 0239 1990
HU ISBN 963 260 111 4

Csokonai Kiadó, Debrecen
Felelős kiadó: Mazsu János igazgató
Szerkesztés, nyomdai előkészítés: Abakusz Stúdió '95
Nyomdai munkák: ONIX Nyomda Kft.
Felelős vezető: Dr. Karancsi János

Tartalom

A várostörténet általános kérdései

<i>Bácskai Vera</i> : A magyarországi városkutatás helyzete és feladatai	9
<i>Gyáni Gábor</i> : Iparosodás és urbanizáció Magyarországon.....	15
<i>Czoch Gábor–Szabó Gábor–Zsinka László</i> : Változások a magyar város- és településrendszerben 1784 és 1910 között	25
<i>Gál Zoltán</i> : A magyarországi városhálózat vizsgálata a banki betétforgalom alapján 1910-ben	50

A városfejlődés tényezői

<i>Kónya Péter</i> : A rekatolizáció hatása Eperjes szabad királyi város fejlődésére a 17–18. században.....	69
<i>Orosz István</i> : A hagyományos elemek továbbélése Debrecen gazdaságában és társadalmában a 19. század második felében.....	80
<i>Egyed Ákos</i> : A korszerűsödő Kolozsvár három évtizede (1867–1900)	88
<i>Takács Péter</i> : Nyíregyháza iparosodása.....	127
<i>Kozma Gábor</i> : Az ipar területi fejlődése Debrecenben az 1930-as évek vége és 1990 között	139

A városi társadalom: társadalmi csoportok, közösségek, együttélés, konfliktusok

<i>Mátay Mónika</i> : Választások csapdájában.....	151
<i>Horváth József</i> : Végrendeleti adalékok az emberélet fordulóihoz fűződő szokások vizsgálatához a 17–18. századi Győrben	163
<i>Kövér György</i> : Egy biedermeier cipszer polgárcsalád életstratégiája	175
<i>Ódor Imre</i> : Nemesek a 18. századi Pécsen	180
<i>Kósa László</i> : Magyarok, németek, románok Gyulán	190
<i>Galambs Sándor</i> : A rétegek közötti pozitív kapcsolat: az alapítványozás	199

A várostörténet általános kérdései

A magyarországi városkutatás helyzete és feladatai

A várostörténet Magyarországon köztudottan sohasem tartozott a történetírás fő vonulatába. Valamelyes figyelmet csak a városhálózat egészére kiterjedő vizsgálatok remélhettek – ilyen azonban kevés volt, az egyes városok történetét a hivatalos történetírás a helytörténet körébe utalta.

Az 1960-as éveket a várostörténet-írás átmeneti fellendülése jellemezte, az ekkor és a következő évtizedben megjelent tanulmányok, valamint az ez időben szervezett konferenciák a magyar város, illetve magyar városfejlődés sajátosságait próbálták meghatározni. A kutatók többsége számára a minta, a mérce a nyugat-európai nagyváros (elsősorban a középkori nagyváros) volt, s ez az összehasonlítás vezetett a magyarországi városfejlődés egyértelműen negatív megítéléséhez. Más kutatók inkább a városfejlődés sajátos útjaként értékelték a folyamatot. Eltértek a vélemények az oppidumok, a mezővárosok városi jellegének megítélésében is. Egyes kutatók ezek egy részét valódi, funkcionális városnak, sajátos várostípusnak tekintette, mások a városfejlődés útján megrekedt, a falu és város között átmenetet alkotó településnek ítélték őket. Ennek következtében a városfejlődés vizsgálata különböző állományú és összetételű városhálózatra irányult, és eltérő következtetésekre jutott. A meglehetősen eltérő nézetek, konfrontációjára azonban nemigen került sor: a különböző álláspontok egymás mellett, párhuzamosan léteztek.

A magyarországi városfejlődés sajátosságainak vizsgálata egy sor, a városhálózat egészére kiterjedő vizsgálatot eredményezett, a városiasság kritériumainak definiálása, a városhálózat koronként változó állományának meghatározására céljából. Párhuzamosan megszülettek az első modern városmonográfiák és várostörténeti tanulmánykötetek. A fellendülés azonban rövid életű volt: a várostörténet nem szerepelt kiemelten az oktatásban, utánpótlás hiányában a kutatói kör továbbra is szűk maradt, a várostörténet a helytörténet keretei közé szorult vissza és az individuális városra korlátozódott. Ezúttal nemcsak az eseménytörténet, a politikatörténet szorította háttérbe, hanem az új paradigmák: az iparosítás, a modernizáció, ezek vizsgálatához az erősen agrárjellegű magyar városok kutatása nem kecsegtetett sok eredménnyel.

Úgy tűnik, mintha most újabb fellendülést élnénk meg, ezt jelzik az utóbbi években szaporodó várostörténetnek szentelt konferenciák (a Hajnal István Körnek is immár ez a második várostörténeti konferenciája), és a sorozatosan megjelenő, illetve készülőben lévő több kötetre tervezett várostörténeti monográfiák és tanulmánykötetek. A várostörténet nagyobb szerephez jutott az oktatásban is, szélesedik a kutatók és érdeklődők köre. De vajon ez a fellendülés egyúttal a várostörténet-írás megújulását is jelenti-e?

Tagadhatatlan, hogy a várostörténet iránti érdeklődés növekedésében szerepet játszanak a történettudomány megújulási törekvései is, így például a társadalomtör-

ténet lassú térhódítása, amely természetszerűen a helyi, lokális közösségek kutatását, a mikrovizsgálatokat helyezi a középpontba. A polgárság, a polgárosodás iránti élenkülő érdeklődésnek is a városra kellene irányítani a figyelmet. A társadalomtörténeti kérdésfeltevések, kutatási módszerek, a rokontudományok, jelesül a településföldrajz és szociológia, ezen belül is a nagy múltra visszatekintő, kimunkált városszociológia új vizsgálati szempontok megfogalmazására, új kérdésfeltevésekre ösztönöz. Ezek valóban meg is jelennek a bevezetőkben, a monográfiák, tanulmánykötetek szerkesztői tervezeteiben, célkitűzéseiben. A megvalósításnál, mind a kötetek szerkezetét, mind a tanulmányok tartalmát szemügyre véve az tapasztalható, hogy e célkitűzések nem valósulnak meg, a korábbi minta ereje legyőzi az újra való törekvést és a kvázi teljesség igénye, a tematikusság győzedelmeskedik.

Természetesen nem kívánom tagadni, hogy számos tanulmány egy sor új, eddig elhanyagolt vagy kevésbé figyelembe vett kérdéskörben hozott fontos, új eredményeket. A teljesség igénye nélkül említeném meg a demográfiai vizsgálatokat, külön kiemelve a migráció iránt ébredt új érdeklődést. A korábbinál jóval árnyaltabb képet kaptunk az etnikai és vallási csoportok helyzetéről és kölcsönös kapcsolatairól. Nagyobb figyelem övezi a civilszerveződések, a társasélet formáit, az egyesületeket is – bár inkább leltározásuk, mint tevékenységük, vagy tagságuk összetétele tekintetében. Előrelépés történt a polgárság, illetve a városlakók különböző csoportjainak, rétegeinek differenciáltabb vizsgálatában. A hagyatéki iratok mind szélesebb körű felhasználása révén a vagyoni rétegződésről a korábbi, elsősorban adójegyzékeken alapuló megállapításoknál jóval árnyaltabb képet nyertünk, s alaposabb és bővebb ismereteket az egyes csoportok lakáskörülményeiről, használati tárgyairól, mindennapi életéről. E témakörök kutatása eléggé elterjedt, ritkábban fordul elő az antropológiai megközelítés, de erre is akadnak már kitűnő példák: Tóth Zoltán vagy Gyáni Gábor munkáira utalnék. Pozitívumnak kell tekinteni, hogy a kutatók mind kevésbé tekintik vizsgálatuk tárgyát egyetlen univerzumként: egyre gyakoribb a más, hasonló városokkal való összehasonlítás, a kísérlet arra, hogy kijelöljék a vizsgált település helyét a városhálózatban.

Az új szempontok és kérdések megválaszolása új források feltárását és feldolgozását igényelte, gazdagítva ezzel a várostörténetben eddig felhasznált források körét és vizsgálati módszereket.

Mindezek az eredmények azonban – bár hatásukat tagadni nem lehet – nem hatottak eléggé termékenyen sem a közelmúltban megjelent, sem a most készülő városmonográfiák szerzőire és szerkesztőire. Mivel már jelenleg is több ilyen vállalkozás van folyamatban, és ezeket feltehetően, remélhetően újabbak fogják követni, célszerű lenne bizonyos közös, egységes követelmények megfogalmazása, bizonyos közös hibák, fogyatékoságok kiküszöbölése, hiszen e monográfiák – ha sikerülnek – nemcsak egyes városok történetét helyezhetik új megvilágításba, de alapul szolgálhatnak a magyarországi városfejlődés eddiginél alaposabb, árnyaltabb megítéléséhez.

Mi volt a hibája a még máig is mintául szolgáló korábbi városmonográfiáknak? Vegyük alapul a legismertebb – és színvonaluk alapján máig is zsinórmértékül szolgáló – három monográfiát: Budapest, Debrecen és Szeged történetét.

Mindhárom munka a teljesség igényével íródott: a szerzők, szerkesztők törekvése az volt, hogy a monográfia a település életének minden területét, lehetőleg minél

részletesebben felölelje, hogy belekerüljön mindaz, ami a megírás pillanatában ismert volt. Ennek következtében e monográfiák olyan terjedelművé váltak, amely mind a szakemberek, mind az érdeklődő nagyközönség számára végigolvaszhatatlanná tette őket. A sok részletben elveszett a város fejlődésének vonala, fő jellemzői. (Ezt a hiányt igyekezett pótolni a Szeged története II. kötetében Gergely András kitűnő összefoglaló fejezete.) Így legfeljebb arra szolgálnak, hogy egy-egy részkérdés tisztázására elolvassuk az egyes fejezeteket, szerencsés esetben választ kapunk kérdéseinkre, sok esetben azonban a bennünk felvetődött probléma megoldása a szerző számára is ismeretlen volt.

A vaskos kötetek végigolvasását az is nehezíti, hogy ezek a többnyire sokszerzős művek – sem szemléletben, sem stílusban – nem eléggé összehangolt fejezetekből épülnek fel. S bár az egyes részek, fejezetek terjedelme előre megtervezett, gyakoriak az aránytalanságok: a városi élet szempontjából lényegtelenebb kérdések, események, intézmények bő ismertetést kapnak, mert történetesen róluk bővebb irodalom maradt fenn, míg alapvető fontosságú kérdések csak utalás formájában találhatók, vagy esetleg említés nélkül maradnak.

Pedig e monográfiákat a szerkesztők gondosan tervezték, számba véve az ismereteket és a fehér foltokat egyaránt. Célzott előtanulmányokat is terveztek, pótlандó a hiányokat, kitöltendő a fehér foltokat. Ezeknek többnyire csak töredéke készült el, részben pénz-, részben alkalmas szerző hiánya miatt. És az is természetes, hogy a szerkesztők a tárgyalandó kérdéseket csak az adott kor történettudományának színvonalán, az akkor aktuális kérdésfeltevések alapján fogalmazhatták meg. Más nem is tehettek, a baj csak abban rejlik, hogy ezek a városmonográfiák, ha nem is az örökévalóságnak szánták őket, a nagy szellemi és anyagi ráfordítások miatt jó néhány évtizedre a tudomány utolsó szavának, az ismeretek időtálló tárházának számítottak.

Mindezek ismeretében csak örömmel üdvözölhető, hogy néhány, jelenleg folyamatban lévő városmonográfia szerkesztői, okulva az elődök hibáiból, más utat választanak. Az első menetben a város egész történetére kiterjedő tanulmányköteteket terveznek, ezzel alapozva meg, hogy majd egy (vagy korszakonként egy) szerző egységes stílusban, a fejlődés (esetleg hanyatlás) egész ívét áttekintve, olvasható terjedelemben adjon képet az illető város történetéről. A megjelent tanulmányok tehermentesítik a tervezett, végleges városmonográfiát a részadatok felsorakoztatásától, lehetővé teszik a városfejlődés szempontjából lényeges és másodrendű események, folyamatok ismertetésében a helyes arányok kialakítását, így olyan mű születhet, amely szakember és érdeklődő olvasó számára egyaránt hasznos és megemészthető.

Hogy a tanulmánykötetek valóban betölthessék szerepüket e cél elérésében, alaposan át kell gondolni ezek tematikáját és periodizációját. Megújulásra van szükség e területen is, mert azok tartalmi tervezetét, amelyeket ismeretek, nem a problémacentrikusság, hanem a tematikusság jellemzi. A tanulmánykötetek tervezete szolgai-an másolja a régi monográfiák fejezetbeosztását, számba veszi a település életének minden területét, nem adva prioritást a városiasság, a városi funkciók, a városi lét és életforma jellemzőinek. Hiányzik annak átgondolása, hogy mi teszi várossá a települést (s más-más tényezők hatnak a különböző típusú városokban), mikor válik – funkcionálisan is – várossá, melyek azok a termelőtevékenységek, amelyek ezt elősegítik, s mely területeken folytatódik a falusi vagy középkorból, kora újkorból át-

örökített tradíció. Jellemző példaként említhető például a kézművesiparnak korszaktól függetlenül tulajdonított kiemelten fontos városalakító funkciója, és ennek következtében a céhek részletes leírása még a 19. században is. (Azt már csak zárójelben jegyzem meg, hogy a céhes élet még oly színes leírása sem pótolhatja a kézművesipari termelés gazdaságtörténeti elemzését.)

Agrárvárosok esetében pedig a mezőgazdaság különböző ágai azonos terjedelmű ismertetést kapnak, függetlenül attól, hogy mely ágazat játszott döntő szerepet a városi lét kialakításában, és mely ágazatok voltak elsősorban önellátó célzatúak.

A városi társadalom vizsgálatát elsősorban a foglalkozási és kisebb mértékben a vagyoni rétegződés szempontjai határozzák meg. Ezen belül túl kevés figyelmet szentelnek a városi funkciók hordozóinak kimutatására vagy annak vizsgálatára, hogy e csoport milyen befolyást tud gyakorolni a város vezetésére. A tanulmányok/fejezetek merev, tematikus tagolása (a mezőgazdaság ágai, ipar, kereskedelem), a lakosság foglalkozás szerint elkülönített leírása megakadályozza, hogy az egyes társadalmi csoportokat termelőtevékenységük, jövedelemszerzési módjuk hagyományos vagy új, előremutató vonásait mérlegelve jellemezhessek. A tematikus és nem problémacentrikus szerkezet nem teszi lehetővé a különböző foglalkozású, különböző státusú és presztízsű, különböző etnikai és vallási csoportok helyzetének, kölcsönös kapcsolatainak, s főleg mobilitásának bemutatását.

E tervezetekből a lexikonszerű címszavak sokasága mögött nem érződik annak átgondolása, hogy a város fejlődésében koronként mely gazdasági tényezőknek, illetve társadalmi csoportoknak volt elsőrendű és melyeknek alárendelt szerepe, hiányzik a válasz arra, hogy egyáltalán mi tette a vizsgált települést várossá, mikor következett ez be, s vajon megőrizte a városi szerepkörét a következő korszakokban is. A tervezetekből nem tűnik ki, hogy mely problémakörök tisztázottak többé-kevésbé, mely területen van szükség új kutatásokra, s hogyan valósítható meg a tanulmányírók népes gárdájának szemléleti, módszertani összehangolása, hogyan érhető el, hogy a különböző témákra bontott folyamatok és jelenségek összefüggéseire és kölcsönhatásaira fény derüljön. Egy átgondolt koncepció az adott város jellegéről, a sorsában döntő szerepet játszó gazdasági és politikai tényezőkről, az általa kiszolgált vidék fő jellemzőinek kijelölése, sőt megkockáztatom, ezek alapos ismerete is hiányzik ezekből a tervezetekből. S bár nem kétséges, hogy e tematikus tanulmányköteteknek is lesz jelentős hozadéka, de e koncepció nélkül közvetlenül nem fognak az óhajtott jobb városmonográfia alapjául szolgálni.

Nehéz lenne praktikus tanácsokat adni, hogyan kellene megalapozni e várostörténeti munkákat. Nyilvánvaló, hogy a tanulmánykötetek tematikai előkészítése önmagában is hosszabb kutatást, felkészülést igényelne, de az is egyértelmű, hogy a jelenlegi körülmények között gyorsan kell élni azokkal a pénzügyi lehetőségekkel, amelyeket az önkormányzatok rendelkezésre bocsátanak. Nehéz praktikus tanácsokat adni, hogy az adott körülmények között hogyan lehetne mégis az ideális kívánalmakat megközelíteni. Csupán néhány – részben gyakorlati, részben elvi – kérdést említenék meg. Kezdjük az utóbbiakkal.

1. Periodizáció. A várostörténeti monográfiák – a régiek és újak egyaránt – általában az országos történelem periodizációját követik. Ha ennek az eseménytörténetben vagy a közigazgatási átalakulásban van is létjogosultsága, a gazdasági és társa-

dalmi fejlődés (vagy hanyatlás) többnyire átível ezeken, nem szorítható mereven e határok közé. E folyamatok széttördelése nemcsak fölösleges ismétlésekhez vezet, de áttekinthetetlenné teszi a fejlődés ívét, és uniformizálja az egyes városok történetét. Az országos periodizációs határok átvétele természetesen egyszerűbb, nem gerjeszt vitákat és praktikus szempontok is szólnak mellette, mert – mivel sajnálatos módon sok esetben nem áll rendelkezésre elég helyi kutató (bár éppen a helyi gárda lenne minden tekintetben a legalkalmasabb e feladatra) – a külső szerzőket egy-egy korszak specialistái közül válogatják ki. Természetesen nem könnyű meghatározni az egyes városok történetének egyedi korszakhatárait, de a gazdasági-társadalmi fejlődés csomópontjai kitapinthatók például, demográfiai adatok változásaiból, a foglalkozási, vagyoni rétegződés átalakulásából, a különböző adó kategóriákba soroltak arányainak módosulásából is. Ez azt jelenti, hogy nemcsak egy-egy korszak szerzőinek kell szorosan együttműködnie, sűrűn konzultálnia egymással, hanem a különböző korszakok azonos témájával foglalkozó szerzőinek is. Az előtanulmányok eredményei alapján lehet majd kijelölni a város fejlődésének korszakhatárait és változni kell a szokottól eltérő periodizációt.

A szerzői kollektívák kölcsönös konzultációja nemcsak a munka kezdetén, a koncepció kialakítása, a súlyponti kérdések és korszakhatárok pontosabb meghatározása során szükséges, de kívánatos lenne néhány találkozás a munka folyamatában is, akkor, mikor a szerzők kutatásaik végén tartanak, s körvonalaazódott már mondanivalójuk. Csak így lehetne az egyes részterületek, részkérdések, folyamatok összefüggéseit, egymásra való kölcsönhatását kimutatni és elkerülni azt a sajnos még elterjedt gyakorlatot, amikor egyes fejezetek fontos megállapításai súlytalanok maradnak, mert a másik téma vagy fejezet szerzője, nem ismerve azokat, nem vonhatja le a belőlük adódó következtetéseket saját kutatási területére. Tisztában vagyok azzal, hogy egy népes és egyebekben is elfoglalt szerzői gárdát nem lehet sűrűn összegyűjteni, de kívánatos lenne, hogy még a végleges szerkesztés előtt a szerzői kollektíva minden tagja elolvashassa a többi kéziratot, hogy megvitassák azokat, hogy egyes területek fontos megállapításait figyelembe véve módosíthassák, kiegészíthessék saját kéziratukat, esetleg kutatásaikat. Ez persze a határidők rövidítését és főleg pontos betartását feltételezi.

2. Egy korszerű várostörténeti monográfiánál alapvető követelmény, hogy kijelölje a település esetenként, koronként változó helyét a városhálózatban, a városi hierarchiában és a régió településhálózatában. Nem elegendő a népességszám alapján meghatározott ranghely kijelölése, mert a népességszám és annak alakulása – bármennyire is fontos mutató – csak egyike a város ismérveinek. Ennél alaposabban kell ismerni legalábbis a szomszédos városok szerepét, mint ahogy nem elég egyszerűen leírni a táj, a környező vidék természeti és termelési adottságait sem, hanem meg kell kísérelni a valóságos kölcsönös kapcsolatok bemutatását. Annak meghatározását, hogy milyen szolgáltatásokat nyújtott a vidéki lakosság számára a vizsgált város, mely vonatkozásban szorult az egy szomszédos nagyobb, vagy kisebb központra, és mit nyújtott a vidék központjának. Rendkívül fontos lenne a többi várossal – és elsősorban a szomszédos városokkal – kiépített kapcsolatok feltérképezése is. E téren nagy segítséget jelenthetne a szorosabb és folyamatos kapcsolat a készülő monográfiák szerkesztői és szerzői gárdája között.

Kétségtelen, hogy ezek a követelmények igen nagy terhet jelentenek elsősorban a szerkesztők, de nem kis mértékben a szerzői kollektíva számára is, hiszen megvalósításuk igen időigényes. Nehezíti a helyzetet az is, hogy az ígért, rendelkezésre bocsátott pénz veszt az értékéből, s ki tudja, folyósítani tudja-e az önkormányzat a folytatást, lesz-e pénz a megjelentetésre is. Tagadhatatlan, hogy a vizsgált városok története szempontjából nyereségnek tekinthetők lesznek mindazok az új adatok és értékelések, amelyek a munka során hozzáférhetőkké válnak. De szem előtt kell tartani azt is, hogy egy ilyen nagyszabású, a történeti fejlődés hosszú ívét áttekintő tanulmánykötet vagy monográfia évtizedekre határozza meg (vagy szorítja korlátok közé) nemcsak az adott településre, hanem a magyarországi várostörténetre vonatkozó ismereteket. A magyarországi városfejlődés útjával, a magyar városhálózat összetételével foglalkozó országos áttekintések szükségszerűen szűkebb, egyoldalúbb adatbázisra, kevésbé megbízható hitelességű forrásokra támaszkodtak, s ezért sok bennük a spekulatív, a hipotetikus elem. Csak a korszerű várostörténet szemléletét és módszereit alkalmazó, a helyi forrásanyag, a helyi tradíciók és sajátosságok alapos ismeretén alapuló városmonográfiák, várostörténetek sorozata erősítheti meg, vetetheti el vagy módosíthatja, finomíthatja az összefoglaló munkák megállapításait. Csak így válhatnak a tervezett kötetek nemcsak a helytörténet értékes alkotásaivá, hanem a magyarországi várostörténet fellendítőivé és megújítóivá.

Iparosodás és urbanizáció Magyarországon

A népesség városba tömörülésének folyamata Magyarországon a dualizmus időszakában gyorsult fel: amíg 1869-ben a népesség 13%-a élt városokban, addig a dualizmus végén ez az arány már 20% körül volt.¹ Nemzetközi összehasonlításban, igaz, még az utóbbi százalékszám is viszonylag alacsony, és Anglia 19. század eleji városi népességarányához áll közel.² De Magyarország valójában 1914-ig sem alakult át ipari társadalommá, a népesség jelzett városi koncentrációja többé-kevésbé összhangban volt az ország gazdasági-társadalmi szerkezetével. Vagy mégsem? Az erre adandó választ meghatározza az, hogy szinonim fogalmakként értelmezzük-e az iparosodás (gyáripari fejlődés) és az urbanizáció jelenségeit. Mielőtt a kérdés elemzésébe bocsátkoznánk, annyit előrebozsáthatunk, a szóban forgó két kategória közé hiba lenne egyenlőségelet tenni: a magyar fejlődés különösen szemléletes példája iparosodás és városfejlődés kettősségének.

I.

A századelőn mindössze két városa volt az országnak, melyek lélekszáma meghaladta a százezret: Budapest és Szeged. (Az utóbbi lakosainak száma csupán 18 ezerrel.) Utánuk 13 város következett a népességi rangsorban, olyanok, melyek teljes lélekszáma (polgári és katonai népessége együttesen) 50 ezer felett volt. Arad (63,2 ezer) Debrecen (92,7 ezer), Fiume (50 ezer), Hódmezővásárhely (62,4 ezer), Kecskemét (66,8 ezer), Kolozsvár (60,8 ezer), Miskolc (51,5 ezer), Nagyvárad (64,2 ezer), Pécs (50 ezer), Pozsony (78 ezer), Szabadka (94,6 ezer), Temesvár (72,5 ezer) és Újpest (55,2 ezer). Ezek közül egyedül Újpest nem tartozott a törvényhatósági jogú városok közé. Egyébként a 15 legnépesebb város közül tíz ipari település, ahol tehát az iparforgalmi népesség (benne a bányászokkal) a kereső népesség több mint a felét, a szűken vett ipari foglalkozásúak, a tulajdonképpeni ipar statisztikai kategóriájában számba vettek, az aktív népesség legalább 35%-át alkották. Mindez azt jelenti, hogy az 50 ezernél népesebb városok lakosságának valamivel több mint a fele – 52,4% – lakott nem ipari városokban.³

Ez a néhány tájékoztató értékű adat arra hívja fel a figyelmet, hogy az urbanizáció lendületét nem kizárólag az ipari fejlődés diktálta. Hiszen alkalmasint a legnépesebb vidéki városok (Szeged, Szabadka, Debrecen) képezték a századvég és a szá-

¹ A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. (A továbbiakban: *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új sorozat, 64. köt.), 16. és 216–217; *Magyarország története 1849–1918*. Hanák Péter (szerk.), Budapest, 1972. 360.

² Eric E. Lampard: *The Urbanizing World*. In: H. J. Dyos–M. Wolff (szerk.): *The Victorian City. Images and Realities*. Routledge & Kegan Paul, London, 1973. I. köt., 4.

³ *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új sorozat, 64. köt., 216–217.

zadelő éveiben egyaránt a nem ipari városok magját. Egyedül Budapest és közvetlen agglomerációs környezete, továbbá feltucat népesebb vidéki város fejlődésében játszott a nagyipari átalakulás (helyenként a bányászat) értékelhető vagy központi szerepet.

Kérdés, hogy milyen mértékben következett mindez az örökölt városhálózat adottságaiból, melyet az ipari forradalom módosított valamelyest, de gyökeresen nem alakíthatott át. A kérdés eldöntése érdekében célszerű a vizsgálat időhatárainak kiterjesztése a két háború közti időszakra. 1930-as adatok segítségével ellenőrizhetjük, hogy perspektivikusan közelebb került-e egymáshoz a bizonyos mértékben külön pályán haladó iparosodás és városnövekedés.

A két háború közti szemle céljaihoz a városi népességhatárt tanácsos 40 ezerhez kötni, mert Trianon után a népes vidéki városok köre jelentősen megcsappant. Ekkor 14 azoknak a városoknak a száma, melyek népességük alapján mintánkba kerültek, közülük kilenc minősíthető ipari jellegűnek, mivel az iparforgalmi népesség túlszárnyalta bennük az 50%-ot, a tulajdonképpen iparban foglalkoztatottak pedig népességük több mint 35%-át alkották. Jóllehet a 40 ezres lélekszám fölötti városok népességének kereken a háromnegyede tartozott ipari településekhez, ám ez az arány kifejezetten Budapest és elővárosai számlájára írandó. Hiszen az ipari városok népességének 85,3%-a élt Budapesten, valamint Újpesten, Kispesten, Pestszent-erzsébeten vagy Rákospalotán.⁴

Az újabb statisztikai időmetszet is amellet szóló bizonyítékkal szolgál, hogy a fővároson és közvetlen vonzáskörzetén kívül az iparosodás elvétve hatott, mint döntő városképző tényező. Pedig a század elejéhez viszonyítva nőtt az ország urbanizáltsága, hiszen az 1910. évi 20,5%-kal szemben 1930-ban minden harmadik állampolgár tartozott a városi népességhez.⁵ A városi népesség arányának jelzett megemelkedése részben abból következett, hogy a trianoni Magyarország egésze urbanizáltabb volt, mint a történeti országterület; részben viszont abból fakadt, hogy a főváros körüli hallatlanul gyors népességkoncentráció számottevően megemelte a városlakók számarányát. Ezt az utóbbi körülményt nem lehet eléggé hangsúlyozni, hiszen a népes vidéki központok az ország alapvetően mezőgazdasági vidékein, mindenekelőtt az Alföldön, ezekben az évtizedekben igen mérsékelten, legföljebb 10-20%-kal gyarapították népességszámukat; sőt közülük némelyek (például Hódmezővásárhely) veszítettek is korábbi népességükből.

Az iparosodás mint az urbanizáció, a népességkoncentráció serkentője – szögezzük le újra – közvetlenül csak Budapest és agglomerációs gyűrűjének települései esetében töltött be komoly szerepet, de a vidéki városhálózatot illetően városképző tényezőként esetlegesen játszott közre. Megállapításunk igaz akkor is, ha tudjuk, hogy a városok ipari jellegű gazdaság- és társadalomszerkezete nem mindig járt együtt magasabb lélekszámmal, tehát a kisebb népességű városok között is találni ipariakat, és az alacsonyabb lélekszám önmagában nem dönti el a település belső strukturális minőségét. Példa rá, hogy amíg a 30–50 ezres népességi sávba tartozó városoknak nagyjából csak a harmada minősíthető ipari (és bányász-) városnak, ad-

⁴ Az 1930. évi népszámlálás. (A továbbiakban: *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új sorozat, 114. köt.)

⁵ Uo.

dig a 10–20 ezres sávba sorolt kisvárosoknak több mint a kétötöde (44%) iparinak tekinthető.

Utalni kell végül arra a közismert tényre, hogy a trianoni határmódosulás eredményeképpen elkerült az országtól számos erősen iparosodott vidéki városi központ (Arad, Pozsony, Temesvár), s ezzel városhálózatunkban a fővároson és közvetlen környékének tisztán ipari településein kívül a korábbinál is meghatározóbb szerep jutott az agrárszerkezetű népes vidéki városoknak, amelyek – történeti örökségként – uralták a vidéki városállományt.

E tanulmány keretében nincs mód annak részletes kifejtésére, hogy a városhálózat történeti rétege hogyan integrálódott a 19. század végi, 20. század eleji magyar városállományba. Az ipari kapitalizmus kibontakozásának a már előzőleg is népes városi településekre gyakorolt differenciált hatását ugyanakkor érzékletesen bemutathatjuk Szeged és Temesvár egymástól elütő példáin. Már Rúzsás Lajos vázolta egy a hatvanas évek derekán publikált tanulmányában, hogy az 1850-es évek közepének vasútépítkezései, melyek Szegedet 1854-ben, Temesvárt 1857-ben kapcsolták össze Budapesttel, milyen eltérő reakciókat váltottak ki a két városban. Ez azután megszabta későbbi fejlődésük irányát is.⁶ A vasút megjelenése után a gabonakereskedelemből kiszoruló, nagy határú Szeged agrárgazdaságának kiterjesztése útján igyekezett és tudott felszínen maradni. S ez olyan sikeresnek mutatkozott – az intenzív gazdálkodás, a kertkultúra meghonosítása révén –, hogy az erőteljes iparosítás gondolata igényként sem merült fel a századfordulói. Eközben a város mégsem hanyatlott, az általa választott agrárfejlődés, ha dinamikus népességemelkedést nem is, de szerény demográfiai növekedést azért megengedett.

Merőben másként alakult a vasút kihívására adott válasz Temesvárotnál. A már korábban is fontos kereskedelmi és manufaktúraipari helyi központnak számító délvidéki város – szabad termőföldek hiányában – nem „hátra”, hanem előre menekült a főváros nyomasztó fölnye, kereskedelmi monopóliuma elől. Nagyarányú iparfejlődésre került itt sor, amely elsősorban az élelmiszer-, a kémiai, a gép- és a textilipart érintette. A két egymáshoz közeli fekvésű város közötti minőségi különbséget mutatja, hogy Temesvárotnál már 1891-ben kétszer annyian éltek kereskedelemről és iparból, mint Szegeden, tehát amíg Temesváron az iparforgalmi népesség aránya az össznépességben ekkoriban 53%, addig az arány Szegeden mindössze 27%.

Ez az egyedi példa bizonyítja: az urbanizáció mint népesedési folyamat nemcsak az iparosodás révén, de az intenzívebbé váló mezőgazdaság, s a rá épülő kereskedelmi és kisipari fejlődés következtében is komolyan haladhatott előre.

II.

Eddig azt a tézist próbáltam bizonyítani, hogy az iparosodás és az urbanizáció hazánkban nem szükségképpen járt együtt, pontosabban: a nagyipari átalakulás múlt század végén megindult folyamata Budapest és szűkebb környéke kivételével igen szerény mértékben járult hozzá a magyarországi városhálózat mennyiségi növekedé-

⁶ Rúzsás Lajos: A városi fejlődés a XVIII–XIX. századi Dél-Magyarországon. A városi fejlődés gazdasági alapjai. In: *Értekezések 1964–1965*. MTA Dunántúli Tudományos Intézete, 290–300.

séhez. Mindenekelőtt azért, mert ez az iparosodás nem a városokhoz kapcsolódott, valamint sok esetben nem a hagyományos városi központok vonzották magukhoz az ipari beruházókat, hanem a kis népességű, olykor jogilag sem városi települések. Ami egyértelműen vidékies jelleget adott a nagyipar bizonyos ágainak. Ezt húzza alá, hogy a mezőgazdaságon kívüli kereső népesség mindenkor nagyobb hányada, 1910-ben kétharmada, 1930-ban is a háromötöde falvakban vagy megyei jogú (rendezett tanácsú) városokban élt.⁷ 1941-es adatok szerint pedig a mezőgazdaságon kívüli, tehát az iparit is felölelő munkásság 43,3%-a volt falusi lakos.⁸

Igaz, a lakhely maga nem minden esetben esik egybe a munkahellyel, vagyis a nem városi vagy a kisvárosi ipari és szolgáltatásbeli munkásság bizonyos része a nagyobb (ipari) városokban talált magának munkát, ingázó életmódot folytatott. Budapest agglomerációs vonzáskörzete ennek igen kézenfekvő példája: az ottani népesség tekintélyes hányada, a századfordulón 50% körüli, évtizedekkel később valamivel szerényebb része járt be a fővárosba dolgozni.⁹

Tanácsos figyelmesebben is megvizsgálni a növekvő népességszámú, városi jogállást a 20. században folyamatosan megszerző településeket, melyek a nagyipari munkásság igazi tömörülési pontjai. Ne feledjük, a századelőtől fogva éppen ezek az elővárosok vonzzák magukhoz a gyáripari beruházásokat: Budapesten 1910 és 1930 viszonylatában az ipari munkások kétharmada került ki gyáripari foglalkoztatottakból, ám ez az arány Kispesten 67–70% között, Újpesten 65–77% között, Rákospalotán 70–79% között alakult, s egyedül Pesterzsébeten volt a fővárosinál 10%-kal alacsonyabb szinten. Ezenkívül csak Salgótarján mutatott hasonlóan magas gyáripari koncentrációt (83–85%), végül Győr városa említhető, ahol az említett ráta 63 és 69% között mozgott a vizsgált két évtizedben.¹⁰

Nincs mit csodálkozni azon, hogy a gyáripari munkásság területi, helyesebben városok közötti eloszlása tekintetében Budapest és elővárosai idővel nyomasztó túlsúlyba kerültek a vidékkel szemben. Hadd említsek erre egyetlen számadatot: az 1938. őszi tényleges munkáslétszám alapján Budapest és ipari elővárosai az ország gyári munkásainak valamivel több mint a *háromötödét* (62%-át) tömörítették.¹¹ Ha a gyáripari és a kisipari üzemek közti határvonalat nem a szokásos húsz munkásnál vonjuk meg, hanem magasabban, a jelzett területi koncentráció a mondottnál is kiugróbb.

A most tárgyalt városok vagy ipari falvak kapcsán szándékosan nem használtam a szuburbanizáció fogalmát. Azért, mert a Budapest körüli településgyűrű gyors kialakulása és fejlődése nem egészen a nyugati szuburbanizáció mintája szerint ment végbe. Az utóbbin ugyanis azt értik, hogy a nagyvárosból kitelepülő felső- és középrétegek laza beépítésű, családi házas kertvárosokkal veszik körül a számukra immár

⁷ *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új sorozat, 64. köt., 216–217. és 114. köt.

⁸ Gyáni Gábor: A munkásosztály létszáma, demográfiája és mobilitása hazánkban 1910–1941. Kéziratban.

⁹ Mozolovszky Sándor: Nagy-Budapest népességének foglalkozási megoszlása 1930-ban és az ingaszerű vándormozgalom. *Statisztikai Közlemények*, 72. köt., 4. sz. 7.

¹⁰ *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új sorozat, 64. köt., 216–217. és 114. köt.

¹¹ Kiss József: *Vázlat Csepel társadalomtörténetéhez 1919–1945*. Szociológiai Füzetek, 36. Budapest, 1984. 76–77.

elviselhetetlennek talált városbelsőt. Idővel azután ezek az előkelő szuburbok maguk is beolvadnak a metropolis közigazgatási egységébe. Amíg Hampstead a múlt század folyamán jómódú londoniak kedvelt elővárosi lakóövezetének számított, melyet üres, beépítetlen sáv választott el az akkori Londontól, addig ma ez a kétségkívül kellemes település Nagy-London külső, bár nem a legkülső kerületeinek egyike. Ha tehát így fest a klasszikus szuburbanizáció, ha ilyen annak társadalmi mechanizmusa, akkor Újpest, Kispest és a többi elővárosi település növekedése nem tekinthető szuburbanizációnak. Tudniillik a bentről, Budapestről történő kitelepülés csak másodrangú forrása e településgyűrű demográfiai dinamizmusának, ráadásul a kiköltözők sem a jómódú rétegek tagjaiból kerültek ki, hanem a legelesettebbek közül. A budapesti munkájukat megőrző, ám lakhelyet az elővárosi településekben választó munkástömegek azért kényszerültek erre a döntésre, mert a századforduló fővárosi munkáslakásviszonyai, a lakbérinfláció körülményei közepette reménytelennek látták budapesti megtelepedésük stabilizálását, az al- és ágybérletből történő végleges kitörést.¹² Ugyanakkor ezeknek az elővárosi településeknek nem is a nagyvárosi kitelepülők, hanem a vidéki bevándorlók biztosították fő növekedési forrását. Közismert, hogy a fővárosba irányuló bevándorlás 1900-at követően visszaesett, ami 1920 után még erőteljesebben megfigyelhető. Nem szűnt meg viszont a főváros felé tartó tömeges vándorlás, csak éppen többnyire megállt Budapest határainál és az elővárosi gyűrű településein ért célba. Hiszen a tömegek nemcsak menekültek a fővárosból a lakásnyomor elől, hanem már eleve nem is oda, hanem a környékére igyekeztek a fővárosi munkalehetőségek és kedvező bérek szüntelen csábításának engedve.

A Budapesttől eltérített, s annak közvetlen környékére irányuló tömeges vándormozgalom újabb impulzusokat kapott az éppen ebbe a régióba koncentrálódó nagyipari fejlődéstől. A Pest környéki nagyipari beruházások olyan ipari övezet kialakulásához vezettek, amely nem helyi, nem is regionális szükségleteket elégített ki, hanem a modern nemzeti ipart fémjelezte.

Mindennek ellenére Budapestnek az immár nem a fővárosba betelepülő munkavállalókra gyakorolt vonzereje alig változott. Az 1920-as évtized végéről származó becslés értelmében a fővárosi agglomeráció településeiből 55-60 ezer ember járt be naponta a különféle budapesti munkahelyekre, túlnyomó részük ipari munkásként keresve a kenyerét. Az ingázás különösen intenzív volt a nem vagy alig iparosodott elővárosi településekből: a 21 agglomerációs település kereső népességének egyébként közel a negyede vállalt Budapesten munkát.¹³

Vajon városok-e egyáltalán a szóban forgó települések, illetve milyen értelemben lehet városról beszélni az ilyen és hasonló gyáripari népességkoncentrációk esetében? Elterjedt az a vélekedés, miszerint ezek a települések nem teljes értékű városi társadalmak. Lewis Mumford, a híres amerikai urbanista különösen pregnánsan adott hangot ebbéli véleményének. „Az új városi komplexum legfőbb elemei a gyár, a vasút és a nyomornegyed. Ezek egymagukban alkották az ipari várost – a szó pusztán azt aényt jelölte, hogy több mint kétezer ember szorult össze egy területen, ame-

¹² Vö. Gyáni Gábor: *Nyomortelep és bérkaszárnya. A budapesti munkáslakás múltja*. Magvető, Budapest, 1992. 60–77.

¹³ Mozolovszky Sándor: i. m. 13.

lyet azután megfelelő névre kereszteltek. Ezek a városi csomópontok százszorosukra növekedhettek (és növekedtek ténylegesen) anélkül, hogy akár a leghalványabban emlékeztettek volna azokra az intézményekre, amelyek a várost szociológiai értelemben jellemezni szokták.”¹⁴

Az idézett megállapításban sok az igazság, még ha Mumford városkoncepciójának számos elemével nem is értünk maradéktalanul egyet. Tény azonban, hogy a főváros körüli települési gyűrű városai és falvai, enyhén szólva, hiányosan urbanizált népességtömrölések, s ezen még az sem segített sokat, hogy közülük egyesek hamarosan a városi jogállást is megszerezték. Elsőként Újpest alakult várossá 1907-ben, majd a trianoni városvesztéseket pótlandó elsőként Kispestet emelték városi rangra 1921–1922-ben, majd Rákospalota és Pesterzsébet következett 1923-ban, őket Budafok 1926-ban, végül Pestszentlőrinc 1936-ban követte. Megjegyzem: törvényhatósági jogállást e települések egyike sem szerzett magának és a hat rendezett tanácsú (1929-et követően „megyei jogú”) város után nem jött újabb település, mivel például Csepel, a talán legiparososodottabb budapesti előváros végül is nem vált jogilag várossá 1945 előtt.¹⁵

A jogi státusz változásának persze jótékony hatása is volt e települések fejlődésére. Az öngazgatás intézményes megszerveződése és bővülése nyomán nőtt a városi bürokrácia, tágult a modernizációs beruházások lehetősége, nagyobb esély nyílt a hiányzó infrastruktúra megteremtésére. Ugyanakkor mindez forrása lett a hiányzó vagy csak csekély számban helyben lakó középosztály számbeli gyarapodásának, és a városi funkciók betöltésére hivatott intézmények létrehozásával kiegyensúlyozottabbá lehetett tenni a csonka helyi társadalmat. Ám mielőtt e folyamat gyümölcsei igazán beérhettek volna, az agglomeráció belső köre Budapest külső közigazgatási körévé alakult át Nagy-Budapest 1950-es megalakításával. A külső munkás- és ipari kerületek napjainkban is szembetűnő alulurbanizáltsága mindennél inkább mutatja az ipari város, a gyárváros nehezen leküzdhető egyoldalúságát, egyetlen funkcióra szűkülő adottságait.

III.

Az ipari városok, értelemszerűen, mindig átlagon felüli mértékben fölötték le a bevándorlás hozadékát. Közhely ugyanakkor, hogy ezek a városok, ennek ellenére, a nettó népességyarapodást tekintve sokáig elmaradtak a lehetséges növekedés mértékétől. Aminek az volt az oka, hogy a népességnövekedés másik forrása, a természetes szaporodás igen alacsonynak bizonyult városi körülmények között. Miért? Elsőként, mert e városokban rendszerint visszaesett a házasságkötési gyakoriság, melyet az váltott ki, hogy felborult a nemek közti arány, illetve a hajadonok és a nőtlenek nagyobb számban vándoroltak be, mint a házasok; az utóbbiak népességbeli aránya ezért is mérséklődött valamelyest. További fontos okként említhető a termékenység visszaesése és különösen a halálozás, kivált a csecsemő- és gyermek-

¹⁴ Lewis Mumford: *The City*. In: Uő: *City Development*. Studies in Disintegration and Renewal. New York, 1945. 14.

¹⁵ Kiss József: A nagy átalakulás Budapest környékén a 19–20. században. *Tér és Társadalom*, 1990. 3–4. sz. 72.

halálozás jöllehet átmeneti, ámde riasztó mérvű megemelkedése. A mondottakhoz adalékul hozzáfűzném: az ipari városokban, ha nem is törvényszerű, de igen gyakori, hogy átlagon felüli a törvénytelen születések előfordulási gyakorisága. 1901–1908 átlagában ezer élve születtire Budapesten és Kassán közel 27, Temesvárott 25, Nagyváradon és Kolozsvárott mintegy 22 törvénytelen csecsemő jutott. A korspecifikus halálozás viszont alkalmasint ebben a körben a legszembeszökőbb.¹⁶ Érdekes kérdés, hogy miért éppen az erdélyi városokban ilyen kiugróan magas a törvénytelen születések száma, miközben más régiók ipari városaiban annak gyakorisága összehasonlíthatatlanul kisebb.

A bevándorlás intenzitásával, valamint az alacsony természetes szaporodással magyarázható, hogy az ipari városokban az autochton népesség számaránya idővel kiegyenlítődik a bevándorlókéval, sőt a bennszülöttek helyenként számbeli kisebbségbe is kerülnek. Budapesten a századfordulón hajszára azonos a lakosság e két csoportjának számaránya, de például Temesvárott vagy Kolozsvárott is 40% körüli ekkor a bevándorlók népességen belüli aránya.¹⁷ Ilyen okoknál fogva is további különbségek adódnak az ipari városok és a többi településforma között a népesedési folyamatokat tekintve. A városokban, kivált ahol nagy a bevándorlók számaránya, kevesebb a házasságkötés: a századfordulón a férfiak házassági hajlandósága két és félszer, a nők majdnem kétszer kisebb a városokban, mint a falvakban. Amiben komoly része volt az olyan kényszerű cölibátussal járó foglalkozások városi gyakoriságának, mint amilyen a cselédkedés a nők esetében; a férfiaknál pedig a friss (szakképzetlen) bevándorlók rendezetlen életviszonyai magyarázzák e magas arányt. Az alacsony házassági gyakoriság velejárója a sajátos városi-nagyvárosi korstruktúra, az, hogy a fiatal- és középkorú felnőttek népességbeli aránya az átlagost is meghaladja.

A hallatlanul dinamikus demográfiai növekedés negatív következménye a városi életminőség hihetetlenül alacsony foka, amely az infrastrukturális beruházások elégtelen üteméből fakadt. Az ipari forradalom klasszikus városjelensége, kezdve az észak- és közép-angliai ipari városok 19. század eleji vagy közepi agyoncséptelt példáival, mindig is a riasztó mértékű tömeges nyomor, a primitív fizikai városi környezet, az elemi emberi-biológiai szükségletek kielégítésére alig vagy arra nem is alkalmas infrastruktúra eseteként rögzült a köztudatban. Erről szól Engels ismert könyve az angol ipari városokról, de ennek a szellemi hagyománynak a jegyében születtek mindenhol a szociális lelkiismerettől fűtött szociográfiák, hatósági vizsgálatok, sőt tudományos dolgozatok a korabeli városi életviszonyokról.¹⁸ William Sewell hívta fel a figyelmet Villermé 19. század eleji lille-i szociográfiája kapcsán a társadalomkritikai tapasztalat (terepmunka) múlt századi konvencionális beállítottságára. Mint írja: „Villermé bizonyára azt írta le, amit látott. Mégis ... [leírásai] úgy is tekinthetők, mint annak bizonyítékai, hogy a lille-i nyomornegyedekről rögzített megfigyeléseit korábban létező konvenciók strukturálták, a leírás olyan konvenciói, amelyek úgy láttatták vele a szegények létviszonyait, mint az állatiasság és az erkölcsi felbomlás világát... Villermének a szegénységről adott magyarázata erkölcsi értelmezés

¹⁶ Thirring Gusztáv: *A magyar városok statisztikai évkönyve*. Budapest, 1912.

¹⁷ *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új sorozat, 5. köt., 54–56.

¹⁸ F. Engels: A munkásosztály helyzete Angliában. *MEM.* 3. köt.

volt. Számára a fő problémát nem az jelentette, hogy a munkásokat rosszul fizették meg, hanem hogy erkölcsileg mutatkoztak elégtelennek.”¹⁹ Ma már tudjuk: az ilyen forrásértékű beszámolók és leírások információit megfelelő kritikával kell fogadni, hiszen azok viszonyítási alapja nemegyszer önkényesen történelmietlen és elvont, ráadásul az empirikus hűséggel rögzített szociális tablók a megtapasztalt valóság pusztán átmeneti állapotáról szólnak.

Ami a magyar ipari városokat illeti, meglehetősen sokáig bizonyult leküzdhetetlennek az e várostípusra klasszikusan jellemző nyomorkörnyezet. Nem foglalkoznék e helyt a jobban ismert budapesti és főváros körüli viszonyokkal, ahol – számításaim szerint – a két háború között átlag 30-40 ezer ember élt úgynevezett szükséglakásokban, gyakorlatilag egy- vagy kéthelyiséges fabarakkokban.²⁰ Igaz, a harmincas évtized végétől a hatóságok hozzákezdtek e lakások felszámolásához, hogy egy fokkal magasabb civilizációs szintet jelentő lakásmóddal cseréljék föl azokat. A fővároson kívüli ipari városokban viszont szintén nem ismeretlen a tömeges lakásnyomor. Különösen jól kiviláglik ez abból a belügyminisztériumi vizsgálatból, melyet a harmincas évek végén, a negyvenes évtized elején folytattak a vidéki városokban. Érdemes ebből kiemelni Győr és Miskolc példáját.

Győr az egyik legmarkánsabb vidéki ipari városunk, ahol a népesség közel vagy éppen fele része (1910-ben 44,9%-a, 1941-ben pedig 49%-a) századunkban mindig az iparból élt, és közöttük a gyáripari munkásság alkotta a döntő hányadot.²¹ Ez a város a húszas-harmincas években szorító szociális tömegnyomorral szembesült, ami előzőleg nem vált szembetűnővé, mert a dualizmus korában létesült masszív nehézipara a hadi megrendelések elmaradásával csak 1920 után került válságos helyzetbe, tömeges munkanélküliséget és létbizonytalanságot idézve elő a város ipari proletár-népességében. Ebből majd csak két évtized múltán, az újabb háborús készülődés, az ebben a városban meghirdetett háborús gazdasági program fogja a várost kisegíteni. Most nézzük, milyen képet rajzolt a város szociálpolitikai ügyosztályának alkalmazottja 1938 őszén Győr szociális viszonyairól. „Győr szabad királyi város kis- és szükséglakás viszonyai a lehető legrosszabbak... Általánosságban megállapítható, hogy a városnak külső részein... feltűnően sok a szükséglakásszerű, romladozó és dűledező vizes, kislakásos épület..., amelyek lebontására azonban gondolni sem lehet, mert az ott lakó – rendszerint sokgyermekes – családok máshova elhelyezkedni lakás hiányában nem tudnak. Győrött ugyanis jelenleg egyetlenegy szoba-konyhás lakás üresen nincsen, s a ... lakáshiány óriási az ilyen kislakásokban. Ezek az épületek alapíncézve rendszerint nincsenek, talajvizek, a lakások porosak, egészségtelenek és túlzsúfoltak, tulajdonosaik, akik maguk is kisemberek, legnagyobbbrészt nem maguk lakják, hanem bérbe adják ezeket a kislakásokat. Leggyakoribb lakástípus az egy szoba konyha, melynek havi bére átlagban 20–30 pengő. A bérlők, kik legnagyobbbrésztben munkanélküli munkások vagy kisiparosok, a bért vagy csak igen nehezen, vagy sehogysem tudják fizetni. Ennek dacára a bér nem fizetés miatt tör-

¹⁹ William H. Sewell, jr.: *Work and Revolution in France. The Language of Labor from the Old Regime to 1848*. Cambridge, 1980. 225.

²⁰ Vö. Gyáni Gábor: i. m. (1992) 157.

²¹ Gecsényi Lajos: A gyáripar és a nagyüzemi munkásság Győrött (1849–1914). In: *Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig*. Győr, 1985. 76.

tént felmondások száma Győrött nem túl magas, mert a háztulajdonosok általában elnézőek és türelmesek, úgyhogy a kilakoltatások száma negyedévenként 8-10-nél többre nem tehető.”²²

A nyomor győri fészkein, a város három szükséglakótelepén közel 4 ezer ember húzta meg magát. Ez a tömeg a város korabeli lélekszámához képest, ami 1941-ben 57 ezer fő, valójában nem igazán jelentékeny, ám Győr népességének mégiscsak közel 7%-át képezte. Az e lakásokban élő 889 családból 113 (12,7%-uk) esetében a családfenntartó munkanélküli volt, a többi családban a heti összbevétel nem érte el a 15 pengőt.²³ Az érintett családok életkörülményeiről jellegzetesen középosztályi értékrendet tükröző beszámoló olvasható a szociális nővér jóvoltából. E szerint „igen sok családban van négy vagy ennél több gyerek, akik a legnagyobb nélkülözések közt élnek... A gyerekek közül ruhája és cipője csak az iskolába és a napközi otthonba járóknak van. A családok általában nagyon tisztátalanok és hanyagok, tele vannak féreggel s lakásaikat annak dacára sem fertőtlenítik, legalábbis a lakás kíméltelése által, hogy a város meszelőt... és meszet bocsát (ingyen) ... a lakóik rendelkezésére... (A) lakásokban – főleg a túlszűfoaltság következtében és mert a nemek egymástól el nem különíthetők, a telepen igen nagy az erkölcstelenség, úgyhogy a lányok 14 éven felül, a tisztiorvosi megállapítás szerint, rendszerint már nem érintetlenek.”²⁴

Nem kevésbé tanulságos Miskolc 1938-ban megvizsgált nyomorvilága.²⁵ A városban összesen hét szükséglakótelep működött ekkoriban, ebből három magánkézben volt, négyet a város kezelt. Az itt lakók száma: 3586 fő. A magánkézben lévő szükséglakások egy része barlanglakás, másik része vályogviskó. A miskolci szegénytelepek olyan siralmas, emberi tartózkodásra végképpen alkalmatlan odúk voltak, hogy az azokat bejáró állami és városi tisztviselő egybehangzóan kijelentették: azonnali megszüntetésükre lenne szükség.

A telepí társadalom tagjai többnyire munkanélküliek voltak, s alkalmi munkákból éltek, egyúttal a város szociális gondozottjai közé tartoztak. Az utóbbiakból Miskolcon akadt elég, a rendszeres segílyt élvező ínségesek száma a harmincas évtized végén 6100 fő, akik közül 2343 személy (38%) a városi telepeken lakott.

Bizonynal ez is elegendő annak érzékeltetésére, hogy az ipari városokban az 1920-as és 1930-as évtizedben igen kiterjedt slumok fogadtak magukba nagyszámú pauperizálódott ipari proletárt. Ezzel azonban nem kívánom azt sugallni, hogy slumokban éltek a két háború közti időszak ipari munkásai, hiszen azok mérvadó többsége egyszoba-konyhás lakások tisztas szegénységben élő lakója volt. Tény viszont, hogy dinamikus növekvő ipari városaink kétségbeesett, ugyanakkor reménytelen küzdelmet vívtak a kíváncs infrastruktúra, a humánus (és egészséges) lakókörnyezet megteremtéséért. Ebből a szempontból érdekes elképzelést fogalmazott meg 1920-ban az Országos Középítési Tanács. Ez a koncepció a nagyvárosi lakáshiány felszámolását a „szuburbanizáció” tudatos serkentésével vélte megoldani. Az egyébként visszhangot nem kapó, ám figyelemre méltó javaslatot érdemes hosz-

²² Országos Levéltár (OL) K 150. IX/4. 1944.

²³ Uo.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

szabban is idézni. „A lakáshiány kielégítése, vagyis a nagyvárosok lakásínségének a megoldása pedig az ipartelepeknek a nagyvárosok környékén való csoportosítását, excentrikus elhelyezésüknek szükségét vonja maga után.” Hiszen, „a nagyvárosok rendezése és a munkásság jogos szociális érdekei, elsősorban, hogy ők egészséges és olcsó kislakáshoz jussanak, a kihelyezést megköveteli (és azt is)..., hogy az olcsó családi otthonokat mielőbb tulajdonukba vegyék, ami nagyvárosokban könnyen csak azok környékén biztosíthatók.”²⁶ A családi ház, az öröklakás a politikai lojalitás biztosításának is jó eszköze – folytatódik a gondolatmenet –, ami ismerős szólam a korban határainkon túl is. Ugyanezzel az érveléssel támasztották alá Angliában a két háború között a munkásság öröklakáshoz juttatását megkönnyítő állami és municipális szociálpolitikát.²⁷ Ha az imént idézett elgondolás átkerül a gyakorlatba, gyökeresen megváltozik ipari városaink térszerkezete, vele együtt javul az alsó rétegek lakáshelyzete is. Hiszen ekkor nemcsak Budapesten, de a népesebb és kevésbé iparosodott városokban szintúgy a bérlakásforma volt túlsúlyban az öröklakásformával szemben.

Iparosodás és urbanizáció: a 19. és a 20. század modernizálódó társadalmaiban az e kifejezésekkel jelzett folyamatok domináltak. Kérdés: mennyire járt együtt a kettő, mi volt viszonyukban a sajátos? Tanulmányomban arra törekedtem, hogy megkérdőjelezzem az iparosodás és városfejlődés állítólag közvetlen és szoros kapcsolatának közkeletű tézisé, bizonyítva, hogy a nagyipari fejlődés hazánkban nem játszott egyértelműen városképző szerepet a 19. század utolsó negyedétől 1945-ig eltelt háromnegyed évszázad folyamán.

²⁶ OL K 150. I. Kútfő, 11. tétel. a.

²⁷ Vö. Martin Daunt: A lakáviszonyok Nagy-Britanniában 1850–1939. *Történelmi Szemle*, 1987–88/3. 358–359.

Változások a magyar város- és településrendszerben 1784 és 1910 között^{*}

Egy adatbázis első tanulságai

A magyar város- és településrendszer a 19. században jelentős átalakuláson ment keresztül. Megváltozott a népesség térbeli eloszlása, és változtak a települések funkciói. A városokat vizsgáló szakirodalom már rávilágított a változások több fontos mozzanatára, például a modern intézményrendszer kiépülésének jelentőségére.¹

Jelen munkánk alapját egy számítógépes adatbázis képezi, amit Benda Gyula irányításával, Sasfi Csabával közösen állítottunk össze. Célunk egy olyan adatbázis létrehozása volt, amely kiindulópontul szolgálhat a 19. századi város- és településállomány elemzéséhez. Szándékunk szerint az adatállomány nyitott, más adatbázisokkal összekapcsolható és tetszés szerint továbbfejleszthető. Jelenleg az adatbázis az 1784–87-es, 1851-es (kiegészítve az 1857-es adatokkal) összeírásokban szereplő városok, mezővárosok és 2000 főnél népesebb települések, illetve az 1910-ben összeírt 5000 főnél nagyobb lakosságú települések adatait tartalmazza. E három időmetszet népességszámainak kigyűjtésével egy-egy településhez három változót rendeltünk. Az adatbázis a tényleges népességszám mellett magában foglalja az egyes települések névváltozásait, jogállását, illetve azt, hogy melyik megyében írták össze. Az adatbázis nem tartalmazza a katonai határőrvidék és Horvátország adatait. Az adatállomány bővítése a településekhez rendelt újabb változók bevonásával képzelhető el.

Az adatbázis összeállításánál a népességszámot tekintettük alapmutatónak, mivel ennek az adatnak a segítségével elemezhetők legkönnyebben egy városállomány változásai hosszabb időszakban. Választásunk azonban – nyilvánvaló előnyei mellett – az elemzés határait is kijelöli, mivel a városi lélekszám csak közvetve utalhat a városiasodás folyamataira.

Ez a dolgozat – felhasználva adatbázisunkat – a 19. századi magyarországi városodás változásait kívánja feltérképezni. A városodás és városiasodás fogalmakat a magyar szakirodalomban Erdei Ferenc honosította meg,² s bár a mai napig nem tisztázott, hogy pontosan mit takarnak ezek a kifejezések, annyit elmondhatunk, hogy míg a városiasodás a városi jelleg kialakulására vonatkozik és a város kvalitatív jellemzőit vizsgálja (nem agrár népesség aránya, városi népsűrűség, emeletes házak aránya stb.), addig a városodás pusztán a városi lélekszám változásaival foglalkozik, és ez alapján következtet az urbanizáció folyamataira.

^{*} Megjelent az Aetas 1993/4. számában.

¹ Beluszky Pál: A polgárosodás törékeny váza. *Tér és Társadalom*, 1990/3-4. 43.

² Erdei Ferenc: *A magyar város*. Budapest, 1939.

A továbbiakban az adatbázis alapjául szolgáló 1784–87-es, 1851-es és 1910-es népességszámok elemzésével szeretnénk bemutatni a történeti statisztikai feldolgozás egy lehetséges útját. Vizsgálatunkat a 10 000 főnél népesebb településekre korlátoztuk, mivel ez jól összevethető a nemzetközi és hazai szakirodalom hasonló kutatásainak eredményeivel.³ A 10 000-es népességi határ megvonását egy további szempont is indokolta. Megfigyeléseinket a településrendszeren belül a városokra kívántuk összpontosítani, így célszerűnek mutatkozott egy olyan küszöbérték választása, ami fölött településeink már valószínűleg rendelkeznek a városi lét kritériumaival. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy választásunk bizonyos mértékig önkényes, és attól függően korrigálandó, hogy miként definiáljuk a város fogalmát. Mégis úgy érezzük, a 10 000 fő feletti népességkoncentrációk vizsgálata a magyarországi városodás fontos térbeli folyamatairól tájékoztat, és olyan eredményekkel szolgálhat, amelyek a későbbi – például az adatbázis kibővítése révén lehetővé váló – finomabb vizsgálatokat segítik.

Az általunk vizsgált időszakban Magyarország népessége mintegy megkétszereződött. Ennél a jelentős növekedésnél is dinamikusabb volt a 10 000 főnél népesebb települések lélekszámának a változása. Míg 1784–87-ben a lakosság 5%-a élt ezeken a településeken, addig 1851-ben már 10%, 1910-ben pedig 24% ez a mutató. A lélekszám növekedésének igazi haszonélvezői tehát a nagy települések voltak, ami meg egyezik a korabeli Nyugat-Európában és Észak-Amerikában megfigyelttel. Ismert azonban, hogy a magyarországi urbanizáció bizonyos szempontból más utat járt be, mint a brit, a francia vagy az amerikai.

Először az említett településkategória térbeli megoszlását tekintjük át, majd az úgynevezett rank-size módszert alkalmazzuk. Mindkét elemzés során célszerűnek tartottuk, hogy Pestet és Budát egy népességkoncentrációnak tekintsük.

A vizsgált településrendszer térbeli elrendeződése

Vizsgálatunk nem terjed ki az egyes városok körül csoportosuló kisebb településekre és a régióként eltérő nép- és laksűrűségi mutatókra.

A 18. század végén a 10 000 főnél népesebb települések elsősorban fontos kereskedelmi útvonalak, vásárvonalak mentén (például Pozsony, Győr, Miskolc, Nagyvárad) és jellegzetes agrártérségekben találhatók (például Szeged, Szabadka, Zombor). A Felvidéken, a Dunántúl déli részén, az ország Tiszától keletre eső területein – Erdélyt is beleértve – jóval kevesebb ilyen település van (lásd Függelék, 1. térkép).

A 19. század közepére nagymértékben megnőtt az alföldi települések súlya az átlományban. A korábbi, mintegy 50%-kal szemben most itt található a vizsgálatunk körébe vont települések körülbelül háromnegyede. Ugyanakkor a Dunántúl déli

³ Lepetit, Bernard: *Les villes dans la France moderne (1740–1840)*. Paris, 1988.; de Vries, Jan: *European Urbanization 1500–1800*. London, 1984.; Rozman, Gilbert: *Urban Network and Historical Stages. Journal of Interdisciplinary History*, 1978. 1.; Skinner, G. W.: *The City in the Late Imperial China*. Stanford, Calif., 1977.; Granasztói György: A dunai térség városodása (16–18. sz.) *Demográfia*, 1989. 3–4. 157–188.

részén, a Felvidéken és Erdélyben alig gyarapodott a 10 000-nél nagyobb települések száma (lásd Függelék, 2. térkép).

1910-re a vizsgált településrendszer szóródása kiegyenlítettebb, ami elsősorban az állomány nagymértékű gyarapodásából következik. Szemben a 18. század végének 21, illetve a 19. század derekának 56 városával, most 144 település tartozik az állományba, s ezek jobban lefedik az ország egészét. Az arányok azonban nem módosulnak döntően. A települések mintegy 70%-a található most az Alföldön, és ide összpontosul a 25 000 főnél népesebb települések háromnegyede. A Dunántúlon egyenletesen eloszló települések sora jelenik meg. A Felvidéken 1851 után jelentősen megnő a 10 000 főnél népesebb települések száma, bár ezek legnagyobb része állományunkon belül kisvárosnak számít. Erdélyben is megjelennek a 19. század második felében 10 000 főnél népesebb települések a három nagyobb város mellett, de ezek száma szerényebb, mint az ország más régióiban (lásd Függelék, 2–3. térkép).

A húsz legnagyobb település jogállását vizsgálva szembevetőd, hogy a 18. század végén háromnegyed részük szabad királyi város, majd az alföldi városok gyarapodása miatt ez az arány a 19. század közepére a felére csökken. 1910-re a komolyabb városi hagyományokkal bíró települések – ezek legtöbbször egykori szabad királyi város – súlya ismét megnövekedik. Például Hódmezővásárhely a rangsorban 1784–87-ben a 10., 1851-ben a 6., 1910-ben ismét a 10. helyen áll. Hasonlóképpen Makó a 26., 12., majd 22., illetve Szentes a 27., 10., majd ismét a 27. helyen található. Ezzel szemben Győr 1784–87-ben a 14., 1851-ben a 28., 1910-ben a 15. a települések rangsorában. Hasonlóképpen alakul Sopron sorsa, ami ugyanezen években a 16., 37., majd 25. Ugyanerre az összefüggésre világít rá az 1910-ben 10 000 főnél népesebb települések (1851 és 1910 közötti) növekedési arány szerinti csoportokba rendezése (lásd Függelék, 2. melléklet).

A népesség térbeli megoszlásának településállományunkban végbement változásai az alábbi jelenségekre világítanak rá:

1. Az alföldi térség szerepe a 19. század derekáig, mindenképpen meghatározó a vizsgált településkategóriában.
2. A 19. század második felében a nagy múltú városok szerepe ismét nő az állományon belül. Ennek egyik oka minden bizonnyal az, hogy dualizmus korának modernizáló államrendszere és a gazdasági intézmények hálózata az ország területének minél egyenletesebb lefedésére törekszik, és ehhez általában a városi hagyományokkal már rendelkező településeket használja fel.⁴

A magyar településrendszer a rank-size elemzés tükrében

A rank-size módszer először az 1920-as években, elsősorban a földrajz- és természettudományokban terjedt el, de igazi ismertségét G. K. Zipf munkásságának köszönheti. Az amerikai kutató 1949-ben megjelent, *Human Behavior and the Principle*

⁴ Vö.: *Magyarország története*. 7/1. köt., Budapest, 1978. 403–410.

of the Least Effort című, nagy visszhangot keltő munkájában többek között az 1940-es évek amerikai városainak rank-size (sorrend-méret) eloszlását is vizsgálta.⁵

Az eljárás igen egyszerű. A városokat népességnagyságuk szerint csökkenő sorba rendezzük, majd kétszer logaritmikus koordináta-rendszerben úgy ábrázoljuk őket, hogy az x tengelyen a városok méret szerinti sorszámát, „rangját” adjuk meg, az y tengelyen pedig ehhez népességüket rendeljük. A kétszer logaritmikus koordináta-rendszer a jobb megjelenésen túl azt teszi lehetővé, hogy az egyes települések között ne abszolút, hanem relatív különbséget mérjünk. Zipf az amerikai városok esetében olyan eloszlást tapasztalt, amely egy -1 meredekségű egyenest rajzolt ki.

Zipf nyomán más országok településrendszerét is vizsgálni kezdték, az összehasonlítási alap pedig egyre inkább a Zipf-féle ideálisnak tekintett eloszlás lett. Az ötvenes és hatvanas években kibontakozó kutatások során azonban kiderült, hogy az amerikai kutató által megfigyelt eloszlás, városhierarchia inkább kuriózumnak minősül. Ezek a munkák elsősorban a városok mérete és rangja közötti összefüggéseket, illetve az ezeket meghatározó általános törvényszerűségeket vizsgálták, de a hetvenes évek elején zsákutcába jutottak.⁶

A városok, települések történetével foglalkozó történészek a nyolcvanas években újra felfedezték a rank-size módszert, s azt a maguk szempontjai szerint, az előzőektől eltérően kezdték alkalmazni. A módszer reneszánszát a várostörténetírásban a hatvanas évek végén–hetvenes évek elején kibontakozó fordulattal magyarázhatjuk. A kutatások homlokterébe egyre inkább a kora újkori városok problematikája került. Korábban a kora újkori várost a középkori vagy az ipari város szempontjából elemezték, most viszont a kutatások önálló entitásként kezdték vizsgálni. Másfelől egyes városok monografikus feldolgozása mellett a figyelem a városrendszer egészére, annak szerkezetére, változásaira is kiterjedt.⁷

Ennek magyarázata, hogy éppen a kora újkorban játszódik le az a folyamat, amelynek során a központosított állam jelenléte a gyáripari termelés és az elosztás piacrendszerének a kifejlődése elősegíti az egyre szorosabb szálakkal összefűződő városrendszer kialakulását, mivel ezek új kommunikációs vonalakat és egyre bonyolultabb kapcsolatokat hívnak életre. A megváltozott viszonyok között a városi funkció ellátását egyre inkább a városrendszer együttesen végzi, így az új jelenségek (iparosodás, központi hatalom erősödő befolyása stb.) e rendszer egészének módosulásával járnak együtt.⁸

A rank-size módszer éppen a város- vagy településállomány egészének az elemzését teszi lehetővé, egységes szempontok szerint, a népességi adatok felhasználásával. A rank-size eloszlás az adott városhalmaz belső szerkezetének, tagolódásának

⁵ Zipf, G. K.: *Human Behavior and the Principle of the Least Effort*, Cambridge, Mass., 1949.

⁶ A rank-size módszer történetéről: D. Pumain: *La dynamique des villes*. Paris, 1982.; Lepetit, B.: i. m. 176–185.; Richardson, H. W.: Theory of the distribution of city sizes: Review and Prospects. *Regional Studies*, 1973. 239–251.

⁷ A városrendszereket elemző nemzetközi szakirodalomból lásd például: deVries: i. m.; Clark, Peter: *The Transformation of English Provincial Towns*. London, 1984.; Lepetit: i. m.; A magyar munkák közül lásd: Bácskai Vera, Beluszky Pál, Faragó Tamás, Granasztói György, Gyimesi Sándor, Katus László, Nagy Lajos, Timár Lajos és Vörös Károly tanulmányait.

⁸ Tilly, Charles: *The Vendée*. Cambridge, Mass., 1964.; és Skinner: i. m.

jellegzetességeire hívja fel a figyelmet, egyben lehetőséget nyújt a különböző város-állományok diakron és szinkron elemzésére.

A népességkoncentráció, a települések nagysága, térbeli elrendeződése számos tényező, így gazdasági, politikai, földrajzi együttthatásának eredményeképpen alakul, a rank-size görbe pedig egy erről készült pillanatfelvételnél tekinthető. A görbe alakja az előbb említett összetevők hatását tükrözi: ha több időpillanatot vetünk egybe, a görbealak módosulásai a térségben lejátszódó komplex történeti folyamatok következményei.

Ebből adódóan a rank-size elemzés a történész kezében nem cél, hanem segéd-eszköz. Bemutat egy adott időpillanatban létező állapotot, de lehetőséget nyújt különböző térségek összehasonlítására is, hiszen minden régió vagy nemzeti város- és településállomány kialakítja a rá jellemző eloszlástípust. Az összevetések során azonban kerülni kell, hogy a tapasztalt eloszlásokat a Zipf-féle egyeneshez úgy viszonyítsuk, mintha az attól való eltérés vagy hasonlóság a városállomány fejletlenségének, fejlettségének egyértelmű jele volna. Gondoljunk például a 20. századi holland városokra. E térség Európa egyik legurbanizáltabb területe, a városok közötti intenzív kapcsolatrendszerrel. Ugyanakkor az állományról készített rank-size görbe lényegesen eltér a Zipf-féle eloszlástól, hiszen itt több nagyváros egymás mellé rendeltsége a jellemző, nem pedig egy nagy központ kiemelkedése, amit arányosan csökkenő méretű városok halmaza követ.⁹

A rank-size görbék összehasonlítása arra mutat rá, hogy bizonyos, a települések eloszlását befolyásoló folyamatok milyen eltérésekkel vagy hasonlatossággal jelentkeztek az egyes régiókban. S mivel ráirányítja a figyelmet a településrendszer változásaira, egyben kijelölheti a további kutatások irányát.

A nemzetközi szakirodalomban egy adott városállomány rank-size elemzése során éppen az összehasonlíthatóság megkönnyítése érdekében egységes szempont- és fogalomrendszert használnak. Munkánkban mi is ehhez igazodunk.

E szempontrendszerből a következőket vizsgáljuk:

- a görbék helyzete;
- a görbék alakja;¹⁰
- a legnagyobb város helyzete az állományon belül;
- a görbékre illesztett lineáris regressziós egyenes paraméterei.

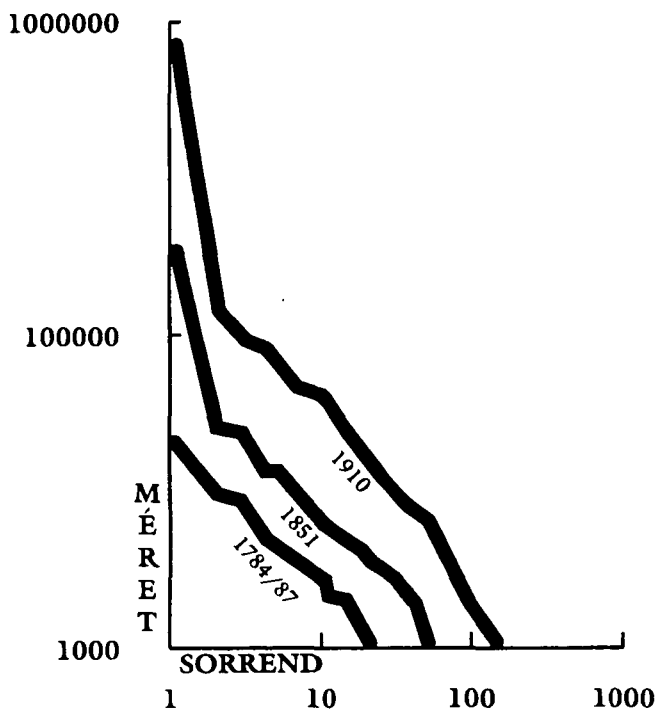
⁹ deVries: i. m. 112–120.

¹⁰ A töréspontokból szabdalts görbéket a Zipf-féle és az ahhoz hasonló, de nem –1 meredekségű egyenes mellett, a városállományok elemzői a következő típusokba sorolták:

- a) Konkáv. (Egy nagy település magasan kiemelkedik az állományból, s azt erősen leszakadva, egyenletesen követi a többi település.)
- b) Konvex vagy oligarchikus. (A legnagyobb városok mérete közt kicsi a különbség, s azokat leszakadva követi a többi település.)
- c) Konkávo-konvex. (A legnagyobb város kiemelkedik az állományból, s azt leszakadva követi néhány nagyobb település, majd ezektől is leszakadva következnek az állomány többi tagjai.)

A különböző típusok nem feltétlenül esnek egybe az adott állomány fejlett városhálózattá alakulásának szakaszaival, e modellek az állományon belül végbement diakron változásokat segítenek értelmezni, és segíti a különböző állományok összevetését.

1. ábra: Rank-size eloszlás a három időpontban

Forrás: Adatbázisunk alapján.

A településállomány változásaira tehát a három időpontra megrajzolt görbék hasonlóságai és különbségei utalnak (lásd 1. ábra). A görbék közötti legszembevetőbb különbség hosszúságukban és az origótól való távolságukban jelentkezik. Az állomány jelentősen kibővül 1910-re, az egyes települések népességszáma – különösen a 19. század második felében – pedig megnövekszik.

Az 1784–1787-es és az 1851-es görbe alakja a második településtől (Debrecen, illetve Szeged) hasonló, vagyis itt nem történt karakteres átrendeződés. Az 1. város ugyanakkor jelentős primátusra tesz szert, ami arra utal, hogy az eltelt hat évtized során az állomány belső szerkezetében a legfontosabb változás a legnagyobb város (Pest-Buda) és a többi település viszonyában ment végbe. A szakirodalomban a primátus elnevezést arra használják, amikor a legnagyobb város népességszáma több, mint kétszerese a második városénak. (Pest-Buda, illetve Budapest primátusának mértékéről lásd Függelék, 1. melléklet). 1850-ben primátusos eloszlást figyelhetünk meg a Franciaországban, Poroszországban, Hollandiában és Angliában. Az említett országok közül azonban Franciaországban, Hollandiában és Angliában 1800-hoz képest csökken a primátusos jelleg, tehát a 19. század első felében ezekben az országokban a fővárosok egyre inkább erősödő vidéki metropoliszokkal találják magukat

szemben, míg Berlin népességgkoncentrációja – Pest-Budáéhoz hasonlóan – épp ekkor válik meghatározóvá a városállományon belül.¹¹

Mindkét időpontban megfigyelhető, hogy a második és harmadik város is kiemelkedik az állományból, ami a görbéknek konkávo-konvex jelleget ad. 1851-re azonban ez elhalványul az erőteljes primátus kialakulása miatt. 1910-re a görbe már egyértelműen konkáv válik, mivel Budapest még inkább kiemelkedik az állományból, ugyanakkor az öt követő települések közötti különbségek csökkennek.

A városrendszeren belül végbement változások árnyaltabb vizsgálatát teszi lehetővé a görbékre illesztett lineáris regressziós egyenesek és a korrelációs együttható elemzés (lásd 2. táblázat). A táblázat a regressziós egyenesek meredekségét, az állomány által jósolt legnagyobb város népességszámának logaritmusát és a korrelációs együtthatót tartalmazza. (A jósolt és a tényleges népességre vonatkozóan lásd: 1. táblázat.)

1. táblázat: Pest-Buda, illetve Budapest tényleges és jósolt népessége (ezer fő)

	1784-1787	1851	1910
tényleges	45	186	880
jósolt	45	95	302

A jósolt népesség fogalma: a lineáris regressziós egyenest az adott városállomány tagjainak „ideális” méretei adják meg, azaz mekkora lenne a városok népességszáma, ha az állomány tagjai egy egyenesen helyezkednének el. A legnagyobb város jósolt népessége egynek az egyenesek és az y tengelynek a metszéspontja, vagyis az állomány ekkora „fővárost” határoz meg magának.

Forrás: Adatbázisunk alapján.

Az egész állományra (a települések 1–n-ig) számított meredekség 1910-ben jobban megközelíti a –1-es meredekséget, mint korábban bármikor, és a görbe ebben az időpontban írható le leginkább egy egyenessel. Ez a változás a városok kapcsolatrendszerében való fokozatos erősödést, integrálódást jelentheti.¹² A népességgkoncentrációk elemzésének az eredményét természetesen a későbbiekben értelmeznünk kell további gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások tükrében. Köztudott azonban, hogy a 19. század második felében a közlekedés dinamikus fejlődése felgyorsította az áru- és információcserét, valamint a települések közötti migrációt, így a megfigyelt jelenségek valóban tükrözik a korszak történelmi folyamatait.

Mivel a legnagyobb város jósolt értéke és a regressziós egyenes meredeksége egyaránt növekszik a 19. század során, levonhatnánk azt a következtetést, hogy a városrendszer egységesen haladt egy szoros belső integrációjú, erősen tagolt hálózat felé, melynek keretei már a század első felében kialakultak, és a század második felében az állomány bővülése ezeken a kereteken belül ment végbe. A korrelációs együttható értékének változása azonban arra hívja fel a figyelmünket, hogy a városrendszeren belül jelentős belső átrendeződés játszódott le.

¹¹ deVries: i. m. 112–120.

¹² Hasonló következtetésre jut Bernard Lepetit és Granasztói György is Franciaország, illetve a dunai térség kora újkori városodásának elemzésekor.

A 2., illetve a 11. várostól (2-n-ig, illetve 11-n-ig) számított regresszió alapján az állomány belső tagolódásának a változásaira tudunk következtetni. A 2. várostól számított regresszió a nagyobb városok, „vidéki metropoliszok”, a 11.-től számított pedig a kisebb városok állományon belüli súlyának változását mutatja. Az első (1-n) és a második (2-n) egyenes meredekségének összehasonlításakor megállapíthatjuk, hogy a század első felében nőtt, 1851 után pedig csökkent a különbség, vagyis a városok a század második felében kezdik követni a főváros erős növekedését. A második (2-n) és a harmadik (11-n) egyenes összehasonlítása pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy ebben a folyamatban a döntő szerepet a kisebb városok játszották, mivel a kisebb városok által meghatározott regressziós egyenes meredeksége, illetve az általuk meghatározott legnagyobb város jóslott értéke sokkal dinamikusabban nőtt, mint a nagyobb városokat is magában foglaló állomány hasonló mutatói (lásd 2. táblázat).

2. táblázat: A városok lognormál eloszlásának paraméterei a három időpontban

		1784-1787	1851	1910
1-n	q	-0,0	-0,54	-0,67
	log P*	4,65	4,98	5,48
	R2 (%)	98,83	94,75	96,32
2-n	q	-0,38	-0,43	-0,59
	log P*	4,53	4,8	5,32
	R2 (%)	96,47	97,47	96,86
11-n	q	-0,24	-0,25	-0,46
	log P*	4,19	4,49	5,05
	R2 (%)	76,22	86,36	92,35

Jelmagyarázat:

q=lineáris regressziós egyenes meredeksége

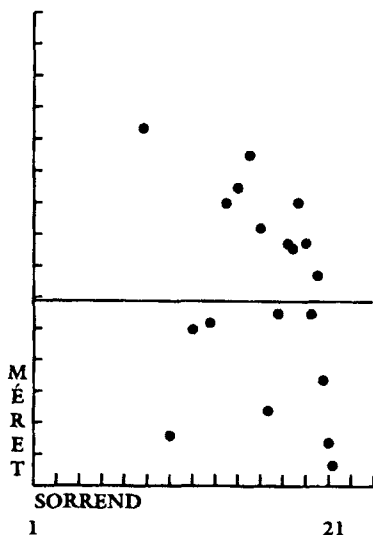
log P*=a legnagyobb város jóslott népességének logaritmus

R2=korrelációs együttható negyzete

Forrás: Adatbázisunk alapján.

A városrendszer belső tagolódása plasztikusan rajzolódik ki a regressziós egyenesekhez viszonyított szórást bemutató ábrán. (2., 3., 4. ábrák)

2. ábra: A városok szóródása a regressziós egyenesre számítva 1784–1787-ben

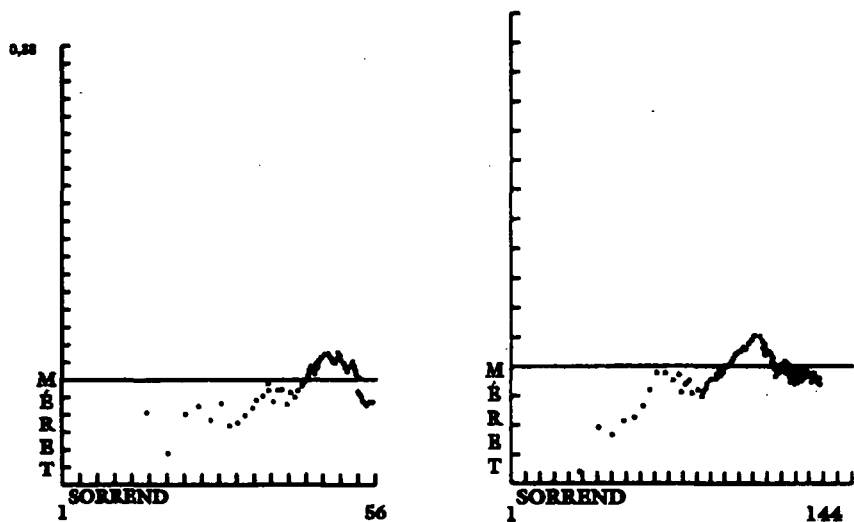
Forrás: Adatbázisunk alapján.

A II. József kori állományt önmagában nem elemezzük most, mivel ekkor még kevés 10 000 főnél népesebb város van Magyarországon, ezért itt az alacsonyabb népességhatár lenne indokolt. Megjegyezzük azonban, hogy az ábrán látható nagy szóródás a legnagyobb városok közötti gyenge tagolódást, egymáshoz való integrálódásuk kezdetlegesebb fokát sugallja.

Az 1851-es és 1910-es szórás világosan mutatja, milyen jelentős különbség van a főváros és a „vidéki metropoliszok” helyzete között. Míg az utóbbiak értékei mélyen a regressziós egyenes alatt helyezkednek el, addig a kisebb városokéi megközelednek, majd egy hurkot képezve meg is haladják a „várható” értékeket. Az egyenes fölé kerülő városok meghatározó csoportját képezik az alföldi mezővárosok (1851-ben csaknem 60%, 1910-ben 50%). Említést érdemel hogy 1910-ben megjelenik három, a kialakuló budapesti agglomerációhoz tartozó település a hurokban.¹³

¹³ Ezek: Erzsébetfalva, Kispest és Rákospalota.

3-4. ábra: A városok szóródása a regressziós egyenesre számítva 1851-ben, illetve 1910-ben

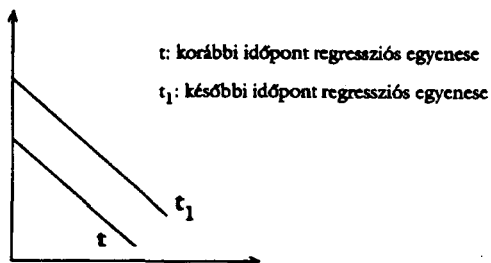

Forrás: Adatbázisunk alapján.

A lineáris regressziós elemzés további következtetések levonására is lehetőséget ad. Bernard Lepetit a francia városállomány diakron vizsgálatánál a regressziós egyenesek vizsgálatának összegzéseként négy modellt javasol.

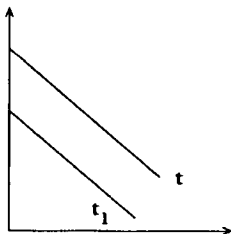
1. Urbanizáció (a városi népességnövekedés szempontjából), ahol nincs kapcsolat a városok mérete és a növekedés üteme között.

5. ábra

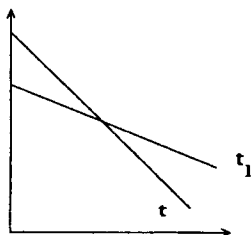
2. Dezurbanizáció (a városi népességnövekedés szempontjából), ahol nincs kapcsolat a városok mérete és a növekedés üteme között.

6. ábra

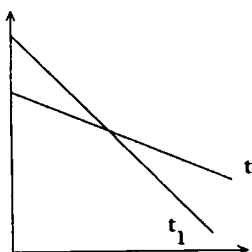
3. A városok mérete negatívan hat a növekedés ütemére.

7. ábra

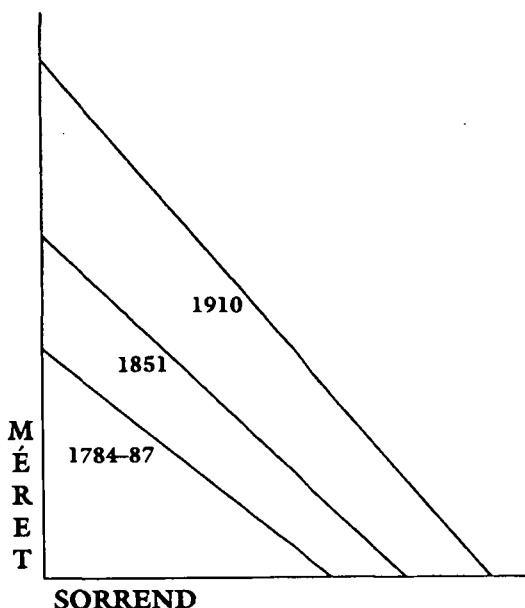
4. A városok mérete pozitívan hat a növekedés ütemére.

8. ábra

A magyar városrendszer egészében vizsgálva a negyedik típusba sorolható, azaz a városok mérete összességében pozitívan befolyásolja a növekedés ütemét (lásd 9. ábra).

9. ábra

Az ábrán látható egyenesek alakját azonban elsődlegesen a főváros növekedése határozza meg, ismét hangsúlyozva Budapest döntő súlyát a településrendszerben. Ha modellünket a legnagyobb város nélkül rajzolnánk meg, harmadik típusú mozgást észlelnénk, azazhogy a 10 000-nél népesebb városok mérete és növekedési ütemük között inkább fordított arányosság a jellemző.

Összességében tehát egy egyre erősebben tagolódó városrendszer képe rajzolódik ki. Az integrálódási folyamat azonban sajátos magyarországi (közép-európai) keretek között ment végbe, mivel a gyarapodás két legfontosabb haszonélvezője Budapest és a kisebb városok voltak. A század első felében a főváros dinamikus fejlődése mögött elmarad a többi város népesedési üteme, és megfigyelhető az alföldi települések egyfajta dominanciája az állományon belül. A század második felében a főváros továbbra is igen gyors növekedését megközelíti a többi város, miközben, ha kissé csökkenő mértékben, de még mindig jelentős szerep jut az alföldi népességkoncentrációknak. A legnagyobb város karakteres primátusa megfelel a nyugat-európai országok hasonló típusú városrendszereinél megfigyeltnek, de ezekben az országokban ez a jelenség együtt jár a „vidéki metropoliszok” dinamikus népességyarapodásával. Nálunk a vidéki nagyvárosoknál erőteljesebben növekszik a kisebb városok népessége, ami Nyugat-Európában inkább az 1850 előtti évtizedekre jellemző.

A települések népességszámának és az ennek alapján kialakított nagyság szerinti rangsornak a vizsgálatával a magyar településrendszer története bontakozik ki előttünk. Az általunk elemzett települések súlya erőteljesen növekszik az ország településrendszerén belül. A nagyobb települések nemcsak számszerű gyarapodáson mennek keresztül, de kitapintható a közöttük lévő kapcsolatrendszer megváltozása is. A rank-size elemzés a fokozottabb belső integráció kialakulását mutatja. Másfelől megfigyelhetünk bizonyos átrendeződést az urbanizációt elősegítő tényezők között. A század elején a legdinamikusabban az alföldi, elsősorban dél-alföldi városok növekedtek, ahol a növekedésben minden bizonnyal a mezőgazdaság, az agrárcikkek forgalmába való bekapcsolódás játszott fontos szerepet. A 19. század második felétől azonban a nagy hagyományú volt szabad királyi városok nagyobb mérvű gyarapodása a jellemző, szemben a legnagyobb, elsősorban alföldi néptömrölések lelassuló növekedésével. Ez utóbbi pedig a mezőgazdasági terménykereskedelem mellett más urbanizációs tényezők fokozódó hatását mutatja. Ezek közül elsősorban a vasúthálózat kiépülését szokás hangsúlyozni.

Munkánk legfontosabb tanulságának azt tartjuk, hogy sikerült megragadni a magyarországi urbanizáció egyik legfontosabb sajátosságát: a városi népességnövekedés – a 18. században már megfigyelt folyamat szerves folytatásaként¹⁴ – elsősorban a fővárosra és a kisebb városokra koncentrálódott. Sem az alföldi nagy népességtömrölések, sem a 19. század második felében újraéledő volt szabad királyi városok nem növekedtek olyan mértékben, hogy a nyugat-európai, e korszakban kialakuló regionális fővárosok nemzeti városállományon belüli arányát, súlyát megközelítsék.

Reményeink szerint az ismertetett adatbázis, kiegészítve újabb adatokkal, segítséget fog nyújtani a magyar városrendszer egységesülését, a települések közötti kapcsolatok minőségét elemző további kutatásokhoz.

¹⁴ Lásd Granasztói: i. m.

1. melléklet

1. A 10 000 főnél nagyobb városok II. József korában

Város	Jogállás	Népesség
1. Budapest	1	44 623
2. Debrecen	1	30 064
3. Pozsony	1	28 707
4. Kecskemét	2	22 270
5. Szeged	1	20 947
6. Szabadka	1	19 293
7. Selmecbánya	1	18 839
8. Brassó	1	17 792
9. Eger	1	17 083
10. Hódmezővásárhely	2	15 822
11. Miskolc	2	14 089
12. Nagyszeben	1	14 066
13. Kolozsvár	1	13 928
14. Győr	1	13 421
15. Zombor	1	13 236
16. Sopron	1	12 639
17. Komárom	1	11 970
18. Székesfehérvár	1	11 816
19. Újvidék	1	11 054
20. Nagyvárad	2	11 532
21. Jászberény	2	10 209
Összesen		372 400

Jelmagyarázat:

1=szabad királyi város

2=mezőváros

3=község

2. A 10 000 főnél népesebb települések 1851-ben

Város	Jogállás	Népesség
1. Budapest	1	186 496
2. Szeged	1	50 244
3. Szabadka	1	48 126
4. Pozsony	1	36 742
5. Kecskemét	2	36 136
6. Hódmezővásárhely	2	33 325
7. Debrecen	1	29 624
8. Miskolc	2	28 888
9. Brassó	1	25 434
10. Szentés	2	24 276
11. Békéscsaba	3	23 400
12. Makó	2	22 811
13. Arad	2	22 398
14. Zombor	1	21 601
15. Nagyvárad	2	21 221
16. Kiskunfélegyháza	2	20 049
17. Temesvár	1	20 000
18. Kolozsvár	1	19 346
19. Eger	1	18 154
20. Békés	2	17 985
21. Szarvas	3	17 292
22. Versec	1	17 244
23. Nagykőrös	2	16 976
24. Jászberény	2	16 958
25. Cegléd	2	16 944
26. Székesfehérvár	1	16 800
27. Nagyszeben	1	16 268
28. Győr	1	16 213
29. Mezőtúr	2	16 000
30. Pécs	1	15 821
31. Gyula	2	15 746
32. Baja	2	15 410

33. Hajdúböszörmény	2	15 033
34. Zenta	2	14 794
35. Nyíregyháza	3	14 404
36. Nagybecskerek	2	14 350
37. Sopron	1	14 304
38. Nagyikinda	2	13 866
39. Gyöngyös	2	13 632
40. Vác	2	13 250
41. Kassa	1	13 034
42. Szatmárnémeti	1	12 874
43. Csongrád	2	12 802
44. Kiskunhalas	2	12 722
45. Pápa	2	12 417
46. Karcag	2	11 979
47. Dunaföldvár	2	11 759
48. Szolnok	2	11 687
49. Orosháza	3	10 983
50. Komárom	1	10 953
51. Kalocsa	2	10 697
52. Veszprém	2	10 468
53. Hajdúszoboszló	2	10 399
54. Hajdúnánás	2	10 178
55. Esztergom	1	10 144
56. Újvidék	1	10 000
Összesen		1 200 657

3. A 10 000 főnél népesebb települések 1910-ben

Város	Jogállás	Népesség
1. Budapest	1	880 371
2. Szeged	1	118 328
3. Szabadka	1	94 610
4. Debrecen	1	92 729
5. Pozsony	1	78 223
6. Temesvár	1	72 555
7. Kecskemét	1	66 834
8. Nagyváradi	1	64 169
9. Arad	1	63 166
10. Hódmezővásárhely	1	62 445
11. Kolozsvár	1	58 481
12. Újpest	2	55 197
13. Miskolc	1	51 459
14. Pécs	1	49 822
15. Győr	1	44 300
16. Kassa	1	44 211
17. Békéscsaba	3	42 599
18. Brassó	2	38 999
19. Nyíregyháza	2	38 198
20. Székesfehérvár	1	36 625
21. Kiskunfélegyháza	2	34 924
22. Makó	3	34 899
23. Szatmárnémeti	1	34 892
24. Cegléd	2	33 942
25. Sopron	1	33 932
26. Újvidék	1	33 590
27. Szentes	2	31 593
28. Erzsébetfalva	3	30 970
29. Szombathely	2	30 947
30. Zombor	1	30 593
31. Kispest	3	30 212
32. Jászberény	2	29 675

33. Zenta	2	29 629
34. Nagyszeben	2	29 599
35. Szolnok	2	28 778
36. Nagykőrös	2	28 575
37. Hajdúböszörmény	2	28 159
38. Eger	2	28 052
39. Versec	1	27 370
40. Békés	3	26 875
41. Nagyikinda	2	26 795
42. Nagykanizsa	2	26 524
43. Nagybecskerek	2	26 006
44. Szarvas	3	25 879
45. Mezőtúr	2	25 835
46. Csongrád	3	25 310
47. Algyő	3	25 310
48. Rákospalota	3	25 147
49. Törökszentmiklós	3	25 086
50. Kiskunhalas	2	24 381
51. Gyula	2	24 284
52. Kaposvár	2	24 124
53. Marosvásárhely	1	23 728
54. Karcag	2	22 996
55. Komárom	1	22 337
56. Orosháza	3	22 264
57. Máramarossziget	2	21 370
58. Baja	1	21 032
59. Pancsova	1	20 808
60. Pápa	2	20 150
61. Sátoraljaújhely	2	19 940
62. Lugos	2	19 818
63. Óbecse	3	19 372
64. Vác	2	18 952
65. Gyöngyös	2	18 314
66. Esztergom	1	17 881
67. Kiskundorozsma	3	17 719

68. Resicabánya	3	17 384
69. Munkács	2	17 275
70. Diósgyőr	3	17 221
71. Mezőkövesd	3	17 202
72. Mohács	3	17 092
73. Magyarkanizsa	2	17 003
74. Ungvár	2	16 916
75. Hajdúnánás	2	16 781
76. Nyitra	2	16 419
77. Eperjes	2	16 323
78. Érsekújvár	2	16 228
79. Hajdúszoboszló	2	16 093
80. Nagykároly	2	16 078
81. Kiskunmajsza	3	15 949
82. Nagyszalonta	3	15 943
83. Selmecbánya	1	15 185
84. Nagyszombat	2	15 163
85. Szekszárd	2	14 947
86. Veszprém	2	14 792
87. Abony	3	14 729
88. Szenttamás	3	14 335
89. Nagylak	3	14 034
90. Salgótarján	3	13 746
91. Kisújszállás	2	13 538
92. Endrőd	3	13 514
93. Dévaványa	3	13 511
94. Torda	2	13 427
95. Soroksár	3	13 345
96. Mezőberény	3	13 285
97. Jászárokszállás	3	13 268
98. Beszterce	2	13 236
99. Apatin	3	13 129
100. Túrkeve	2	13 097
101. Battonya	3	13 001
102. Losonc	2	12 939

103. Beregszász	2	12 933
104. Nagybánya	2	12 877
105. Jánoshalma	3	12 676
106. Püspökladány	3	12 585
107. Paks	3	12 561
108. Ada	3	12 500
109. Balmazújváros	3	12 472
110. Topolya	3	12 471
111. Stájerlakanina	3	12 336
112. Rózsahegy	2	12 249
113. Petrozsény	3	12 183
114. Hatvan	3	12 097
115. Dunaföldvár	3	12 087
116. Kalocsa	3	11 738
117. Gyoma	3	11 699
118. Segesvár	2	11 570
119. Kiskőrös	3	11 562
120. Fehértemplom	2	11 524
121. Bácsalmás	3	11 498
122. Monor	3	11 436
123. Jászapáti	3	11 402
124. Polgár	3	11 375
125. Dés	2	11 210
126. Budafok	3	10 954
127. Zombolya	3	10 893
128. Balassagyarmat	3	10 887
129. Zalaegerszeg	2	10 844
130. Besztercebánya	2	10 776
131. Mór	3	10 654
132. Nagyszentmiklós	3	10 617
133. Újfehértó	3	10 567
134. Igló	2	10 525
135. Tótkomlós	3	10 502
136. Hajdúdorog	3	10 468
137. Kunszentmárton	2	10 410

138. Huszt	3	10 292
139. Mohol	3	10 254
140. Csurog	3	10 184
141. Miava	3	10 063
142. Mindszent	3	10 057
143. Péterréve	3	10 049
144. Kisvárdá	3	10 019
Összesen		4 284 073

Jelmagyarázat:

1=törvényhatósági jogú város

2=rendezett tanácsú város

3=község

Forrás: Adatbázisunk alapján

2. melléklet: A tízezer főnél népesebb települések csoportosítása növekedési mutató szerint

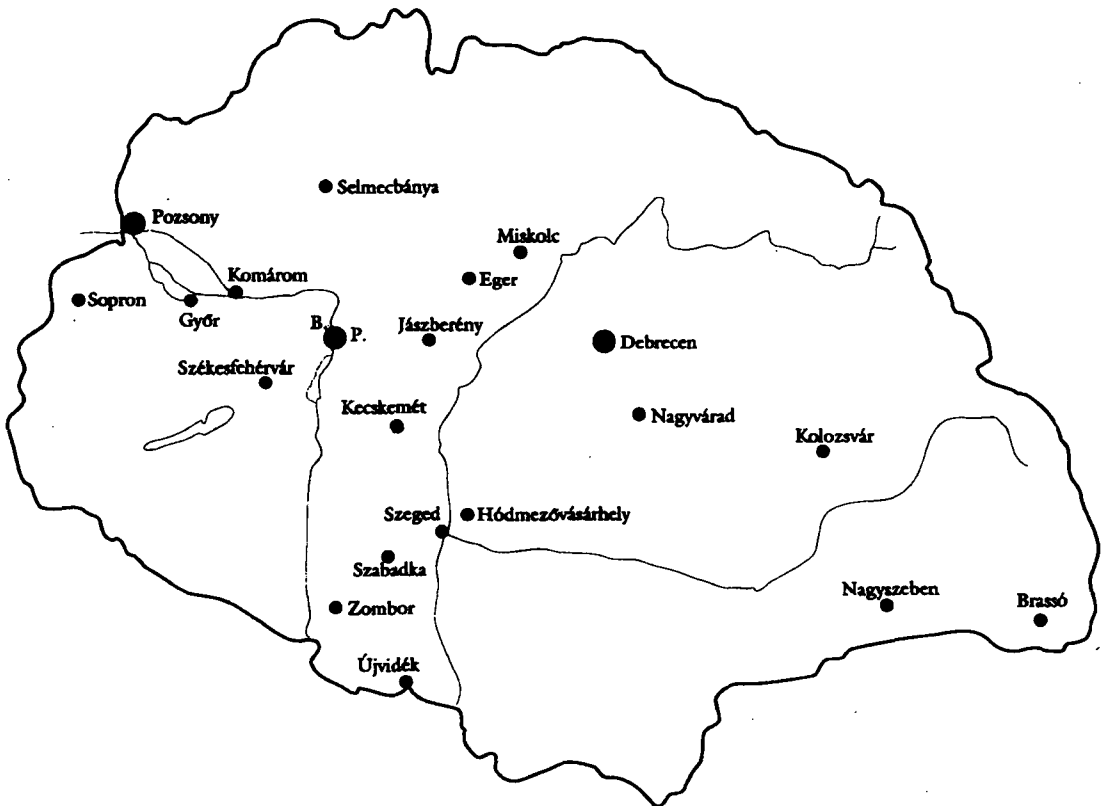
1. Az 1910-ben 10 000 főnél népesebb települések, melyek növekedési mutatója 1851 és 1910 között:

<i>a) 1000% felett:</i>	<i>b) 500% felett:</i>	<i>c) 500 és 400% között:</i>	<i>d) 400 és 300% között:</i>
Algyő	Losonc	Nagykanizsa	Budafok
Petrozsény	Szombathely		Kisvárdá
Salgótarján	Rózsahegy		Beregszász
Rákospalota	Hatvan		Újvidék
Újpest	Resicabánya		Kassa
	Kaposvár		Pécs
			Kolozsvár
			Nagyvárad
			Temesvár
			Debrecen
			Soroksár
			Diósgyőr
			Sátoraljaújhely
			Máramarossziget

2. Az 1910-ben 10 000 főnél népesebb települések, melyek növekedési mutatója
1784 és 1851 között:

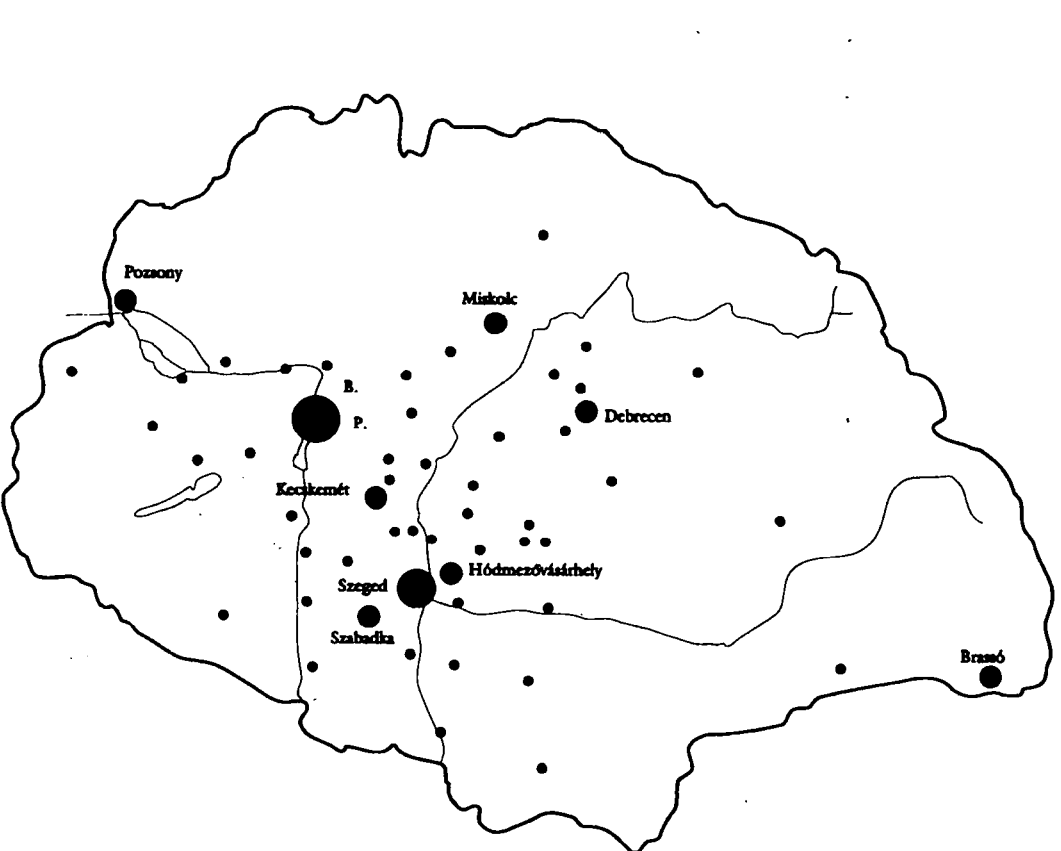
a) 300% felett:	b) 300 és 250% között:	c) 250 és 200% között:
Déaványa	Nagybecskerek	Rákospalota
Budafok	Nagykikinda	Mezőtúr
Beregszász	Szentes	Lovas
	Kiskunfélegyháza	Békés
	Arad	Zenta
	Kisvárd	Cegléd
	Mohol	Makó
	Bácsalmás	Nyíregyháza
	Balmazújváros	Békéscsaba
	Battonya	Miskolc
	Endrőd	Hódmezővásárhely
	Kiskunmajsa	Nagyvárad
	Nyitra	Temesvár
		Szabadka
		Szeged
		Péterréve
		Mindszent
		Huszt
		Kunszentmárton
		Tótkomlós
		Újfehértó
		Kiskőrös
		Gyoma
		Dunaföldvár
		Topolya
		Püspökladány
		Jánoshalma
		Túrkeve
		Apatin
		Mezőberény
		Kisújszállás
		Diósgyőr
		Baja
		Orosháza
		Gyula
		Kiskundorozsma

1. térkép: Magyarország 10 000 lakosnál népesebb települései (1784–1787)

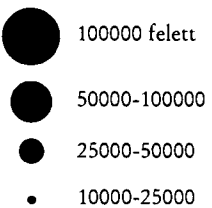
Forrás: Adatbázisunk alapján.

2. térkép: Magyarország 10 000 lakosnál népesebb települései (1851 és 1857)

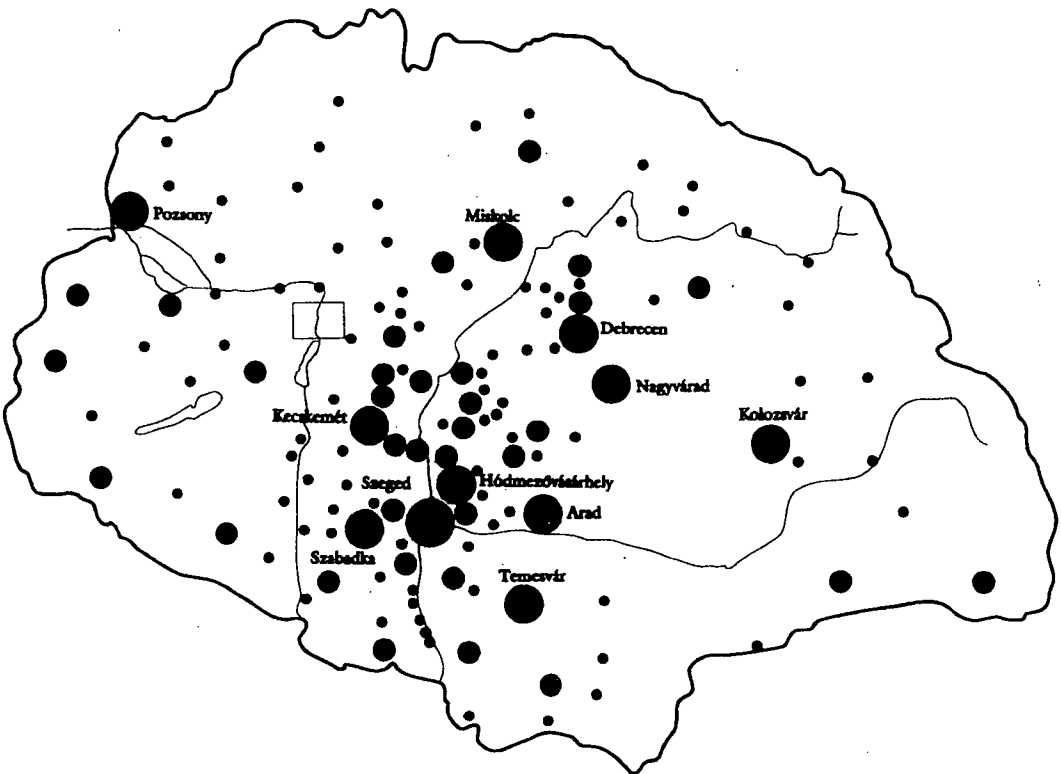

Forrás: Adatbázisunk alapján.

3. térkép: Magyarország 10 000 lakosnál népesebb települései (1910)

Forrás: Adatbázisunk alapján.

*A magyarországi városhálózat vizsgálata a banki
betétforgalom alapján 1910-ben*

A századelő modernizációs fejlődésének meghatározó eleme és helyszíne volt a városhálózat a maga hierarchikus-térbeli tagolódásával. A városok felé meginduló népmozgás nyomán 1910-re a lakosságnak egyre nagyobb hányada, mintegy 25%-a élt városokban, ahol fokozatosan megjelentek a civilizatorikus fejlődés urbánus jegyei: a tömeges építkezések, közművesítés, közvilágítás, a tömegközlekedés, amelyek a városi modernizáció felgyorsulását jelezték. Mindezek eredményeként Magyarország közeledett az átlagos nyugati szinthez.

A rendszeres gazdasági növekedés nyomán kibontakozó urbanizáció új térkapcsolatokat teremtett, és megkezdte a hagyományos városhálózat átalakítását. A dinamikusan fejlődő városok nemcsak vidéküktől határolódtak el egyre élesebben, de magán a városhálózaton belül is erős volt a civilizációs tagoltság és az urbanizációs szintek közötti különbség. A hazai városiasodás csúcspontját Budapest fejlődése jelentette, amely mint országos (közép-európai) gazdasági és kulturális centrum mintegy koncentrált, s a vidéki városok felé szét is sugározta a civilizatorikus fejlődés tartalmi jegyeit.¹ A több mint 200 várost, illetve városi jellegű települést felölelő hálózaton belül az erős szelekció – még Budapest és a rangsorban utána következő városok közötti különbségnél is mélyebb – civilizációs szakadékokat produkált.² Sokszor, mint az Alföld mezővárosainak esetében is, a városon belüli lét közelebb állt a vidékies formákhoz.

A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy mely városok váltak a modernizáció aktív formálóivá, illetve hogy mely városok játszottak az ország gazdasági fejlődése szempontjából kevésbé meghatározó szerepet. Dolgozatunk alapkoncepciója szerint városállományon belül az urbanizáció városhálózati jellemzői szoros korrelációt mutatnak a pénzintézeti innováció térszerkezeti folyamataival.

Először az amerikai történeti földrajz vizsgálta a bankok közötti kapcsolatokat az USA-ban úgy, mint a városhálózat különböző szintjei közötti kapcsolatok indexét.³ A századfordulóra a kereskedelem és a gyáripár koncentrációja a nagyobb városokban – Magyarországon is – szoros összefüggést teremtett a népességnövekedés üteme és a bankok üzleti tevékenysége között. Az urbanizáció egész folyamata erősen meghatározott volt az anyagi feltételek által, s mivel a kiteljesedő hitelintézeti

¹ Ránki György: Budapest szerepe az ország gazdasági fejlődésében. In: *Mozgásterek, kényszerpályák*. Budapest, 1983. 267–276.

² A funkcionális várostípusokról, amelyek száma e vizsgálat alapján kb. 250-re tehető, lásd: Beluszky Pál: A polgárosodás törékeny váza. *Tér és Társadalom*, 1990/3–4. 17–190.

³ M. P. Conzen: The Maturing Urban System in the USA 1840–1910. In: *Annals of Geography*. 1977.

hálózat révén elsősorban városaink váltak az innováció hordozóivá, modernizálódó városhálózatunk fejlődése, tagolódása és torzulásai az akkor rendelkezésre álló tőkeforrások függvényében is értelmezhetők.

Ehhez a keretek adottak voltak, hiszen a 20. század elején a magyar gazdaság leggyorsabban növekvő, nemzetközi összehasonlításban is a legmagasabb fejlettségi szintet elért ágazata a hitelszervezet volt. A hitelintézetek forgalma 1913-ban a nemzeti jövedelem 170%-ára rúgott, míg ez az arány Nyugat-Európában 50–80% volt. A korszerű bankrendszer lehetővé tette, hogy növekedő gazdaságunk külföldi tőkék bevonásával áthidalja a belső tőkeképződés elégtelen voltából származó nehézségeket.⁴

A modernizáció ciklusainak interpretálásában, az alapvető innovációk megjelenésében, a nyugati kutatók többsége a tőkebefektetések és –felhalmozások változásait, azaz a gazdasági térben lejátszódó tőkemozgást tekinti meghatározónak. Minthogy a hitelintézetek szorosan kötődtek a városokhoz, a tőkeáramlás térbeli folyamata a városhálózat történeti átalakulásának és egyik fontos mutatója lehet.⁵

A századelő Magyarországon a pénz és a hitel térbeli eloszlása egyenlőtlen volt az egyes települések között. Az ország első számú pénzügyi központja Budapesten épült ki az 1860-as években, amely a külföldi tőke elsőszámú adaptációs központjaként működött, s mint ilyen, a főváros volt a legfontosabb növekedési pólus, illetve innovációs központ. A tőke és banki innovációk országos elterjedéséhez a budapesti innovációk diffúziójára volt szükség, ami a helyi tőkeforrások bekapcsolásával néhány vidéki városban is megteremtette a fejlődés anyagi feltételeit. Míg a budapesti nagybankok alapítása a külföldi tőkék nagyarányú behatolását jelezte, addig a vidéki bankok és takarékpénztárak számának növekedése a hazai tőkeképződés felgyorsulását és a vidék vagyonosodását mutatták. A gombamód szaporodó impozáns bankpaloták a megépített környezet elemeiként a városok gazdasági életének általános fejlődéséről tanúskodtak.

Jelen dolgozatban a magyar városok hierarchikus rangsorát, valamint a hitelszféra városfejlesztő hatásait vizsgáltuk a betétforgalom településhálózaton belüli megoszlása alapján. A főbb banki üzletágak közül azért a betétforgalmat választottuk ki, mert amellett, hogy széles körben elterjedt volt és így a helyi megtakarítás fokmérőjéül is szolgálhatott, a pénzügyintézetek forgótőke állományának legnagyobb hányadát is ez biztosította (1909-ben az úgynevezett idegen tőkéknek közel 60%-a származott betételhelyezésekből.) A betételhelyezési formáknak mind a három alapvető típusát – a takaré-, folyó- és csekkszámletéteket – egyaránt felhasználtuk a vizsgálat során.⁶

⁴ Katus László: Hitelintézetek. In: *Magyarország története 1890–1918/1*. 1983. 369–377.

⁵ Rechnitzer János: Szempontok az innovációk térbeli fejlődésének kutatásához. In: *Enyedi emlékkönyv*. 1990.

⁶ Pénzügyintézeteink idegen tőkéiket túlnyomórészt takarékbetét formájában vonták magukhoz, a folyó- és csekkszámletétek csak a 19. század utolsó évtizedétől terjedtek el szélesebb körben. Az európai viszonylatban is magasnak számító átlagos takarékbetét-összegek mutatták, hogy Magyarországon az állandó elhelyezést kereső apró megtakarításoknál nagyobb jelentőségük volt az úgynevezett letéti betéteknek, amelyek rövidebb elhelyezés után gyorsan visszafolytak az ipari, kereskedelmi életbe. Vargha Gyula: *A magyar hitelügy és a hitelintézetek története*. Budapest, 1896.

A városok hierachikus rangsorát a betétforgalomnak a városok vonzáskörzetére eső hányadát alapul véve, az úgynevezett *banki jelentőségtöbblet* kiszámításával határoztuk meg. A városokat nem önmagukban, hanem környékével és a többi településsel kialakított kapcsolatával együtt vizsgáltuk.⁷ A statisztikai adatokból kitűnik, hogy a városokban az egy főre eső betétösszegek általában jóval nagyobbak voltak, mint vidéken. Ez nem magyarázható pusztán azzal, hogy a városi népesség nagyobb üzleti forgalmat bonyolít, hanem abból adódik, hogy a vidéki lakosok betéteit részben a városi pénzintézetek vonzották magukhoz. Ez természetes, hiszen a kisebb településeken a betételhelyezési lehetőségek hiánya vagy hiányosságai miatt a vidéki lakosok szívesebben helyezték el betéteiket a városok hitelintézeteiben, már csak a kedvezőbb kamatlehetőségek miatt is. Ezáltal a város szolgáltató funkciói (*központi funkció*) távolabbi területekre is kisugárzódtak.⁸ A jelentősebb városi bankközpontok egyes vidéki bankok affiliálásával vagy bankfiók alapításával pénzügyi háttérrel (tőkét) biztosítottak az elégtelen kapacitás kibővítéséhez, s így közvetlenül is befolyást szereztek a vonzáskörnyék településeinek bankéletében.

A jelentőségtöbblet-számítást az 1909-es évre vonatkozóan azokra a településekre végeztük el, ahol a betétállomány nagysága legalább 2 millió korona volt. Emellett figyelembe vettük a város pénzintézeti vagyonának nagyságát, valamint a folyó- és csekkszámlák arányát az összes betétállományon belül.

A számításokat Christaller német térgazdász által alkalmazott

$$K = F_v - L_v \cdot (F_m / L_m)$$

módszer alapján végeztük el, ahol K = a központ jelentőségtöbblete, F_v = a város pénzintézeteinek betétforgalma 1909-ben, L_v = a város lakossága, F_m = a megye pénzintézeteinek betétforgalma (a törvényhatósági jogú városokkal együtt), L_m = a megye lakosságának számával. A vármegyék betétállományából és lélekszámából kiszámítottuk az egy főre eső megyei betétátlagokat, amit ha megszorozunk a város lakosságának számával ($L_v \cdot F_m / L_m$), megkapjuk azt a tőkeforgalmat, amely akkor adódna, ha a település bankjaiban csak a városi polgárok helyezték volna el betéteiket. A város tényleges banki forgalma (F_v) ezzel szemben a helyi népesség betételhelyezésein túl bizonyos számú vidéki ügyfél betéteiből együttesen adódik. A városokra így módon kiszámított jelentőségtöbblet-értékek a városok betétforgalmának vidékre eső hányadát mutatják. A kapott eredményekből – amellet, hogy a városok pénzintézeti szerepkörének nagyságát kifejezik – leszűrhető, hogy a település a környezete számára innovatív-pénzügyi központként funkcionált-e.

A több mint 800 bankkal vagy takarékpénztárral rendelkező magyarországi településből 180 helység banki-innovációs (központi) szerepköre igazolódott, s így csak a funkcionális értelemben vett városok 69 százalékának volt banki-központi funkciója.⁹ Mintegy 120 településnek, amelyek ugyan 2 millió koronát meghaladó betétállománnyal rendelkeztek, nem volt kimutatható jelentőségtöbblet, sőt betétforgal-

⁷ W. Christaller: Die Centralen Orte in Süd Deutschland. Jéna, 1933. Idézi Major J.: A magyar városhálózatról. In: *Településtudományi Közlemények*. 16. 1964. 52–65.

⁸ Dövényi Z.: A vonzáskörzetek történeti kialakulásának vizsgálata. In: *Alföldi Tanulmányok*. 1977.

⁹ A funkcionális városkategóriára vonatkozóan lásd: Beluszky: i. m.

muk kisebb volt a helyi népességszámból potenciálisan kiszámíthatónál is. Ebben a – főként az Alföld mezővárosait és a felvidéki kisvárosait gyakorta jellemző – helyzetben a hitelintézetek a helyi lakosok igényeit sem voltak képesek kielégíteni, következésképpen ezek a települések nem váltak a környéket is ellátó pénzügyi központokká.

Az elvégzett számítások alapján megállapítható, hogy városaink a századforduló körül már a bankhálózat szintjén is világosan azonosítható hierarchikus csoportokká szerveződtek. Budapest – mint országos innovációs centrum – mellett a pénzügyi innováció négy szintjét különítettük el.

A regionális innováció központjaival foglalkoztunk a legrészletesebben, azzal a 13 nagyvárossal, amelyek a fővárosból kiinduló tökediffúziót leghamarabb adaptálták (lásd a mellékelt térképen). Ebből a csoportból kerültek ki az úgynevezett *ellenpólus-városok*, amelyek Budapest mellett egyes országrészek pénzügyi-innovatív központjaiként nagyobb területre terjesztették ki vonzáskörzetüket. További 35 várost az innovációs góccok kategóriájába,¹⁰ majd a többi pénzügyi centrumot – melyek kisebb vonzáskörnyék számára, kisebb jelentőségű pénzügyi szolgáltatásokat végeztek – pedig az innovációs sejtek, illetve kezdemények kategóriájába soroltuk be.

A városállomány hierarchikus tagoltságát, a betétforgalomnak a nagyobb városokba való erősebb koncentrálódását jól tükrözi a betétállomány, illetve a jelentőségtöbblet értékeinek kategóriánkénti csoportosítása. Budapest a 13 regionális centrummal együtt a hitelszféra jelentőségtöbbletének több mint 60%-át tudhatta magának, s ez a betétállományból való részesedésénél is nagyobb arányú volt (48%). Ez a különbség magyarázható azzal az összefüggéssel, hogy a településeken befektetett tőke megnöveli a „hely értékét”, de ugyanakkor fordítva a „tőke értéke” is függ attól a településtől, ahol befektették. Így Magyarországon is a jelentősebb városok gazdasági és társadalmi háttérbázisa, tradíciói – más szóval a „hely szelleme” – kedvező talajt teremtettek a tőke számára, felerősítve ezzel a modernizációs hajlandóságot, amelynek egyenes következménye volt a város centrumjellegének megerősödése is.¹¹

A hierarchikus rangsor kialakítása után a pénzügyi központok feltérképezésével a hierarchia erős koncentráltságot mutató sajátos térbeli elrendeződése rajzolódott ki. Kelet-Közép-Európában – így Magyarországon is – az innováció és az iparosodás kevesebb növekedési pólusra koncentrálódott, mint a kedvezőbb adaptációs készségű nyugat-európai centrumrégióban, s ezek a folyamatok rendkívül egyenlőtlenül haladtak előre az országon belül, következésképpen az urbanizáció is csak néhány jelentősebb magyar város arculatát formálta át. A pénzügyi funkciók sokkal

¹⁰ Az innovációs góccok csoportjának városai alkották a leginkább összefüggő hálózatot, és ebben a sorban mutatkoztak meg a legszembetűnőbben a városhálózat századfordulós átrendeződésének jellegzetességei, tudniillik, hogy a modern térstruktúrák kiépülésével a még meglévő tradicionális elemek is együtt éltek. Így ebben a csoportban egyaránt megtalálhatóak voltak a dinamikájukat elvesztett, és a hanyatlás útjára lépő városok (Nagyszombat, Eperjes, Kassa, Baja, Komárom stb.), és a gyorsan fejlődő, ígéretes centrumok (Újvidék, Kaposvár, Szatmárnémeti, Nyíregyháza, Szeged stb.).

¹¹ Timár Lajos: *A gazdaság térszerkezete és a városhálózat néhány sajátossága a két világháború közötti Magyarországon*. 1986. 19–32.

erősebb térbeli koncentrációt mutattak, mint a kereskedelem, közigazgatás vagy akár az oktatás funkciói. Ez azt jelentette, hogy akár kereskedelmi (szatócsboltok) vagy közigazgatási intézménnyel is sokkal több településen találkozhattunk a századelőn, mint bankkal vagy takarékpénztárral.

Az a tény, hogy Budapest a hierarchikus rangsorban utána következő 47 várossal együtt a banki jelentőségtöbblet közel 80%-át tömörítette, míg az ország népességének csak 12%-át, rávilágít a tőkés modernizációba késéssel bekapcsolódó országok térbeli fejlődésének néhány sajátosságára. Nevezetesen arra, hogy a centrum helyzetű országoktól a periféria országai felé haladva a területi egyenlőtlenségek fokozódnak, és a városhierarchia csúcsán elhelyezkedő települések gazdasági és társadalmi vonatkozásban élesen kiemelkednek a regionális keretektől.¹² A nagyobb bankok is többnyire a dinamikusabban fejlődő nagyvárosokban létesültek, mivel a banktőkének néhány városi centrumba való koncentrálódása az innováció eredményességét is meghatározza. Ebből következően nyugati típusú urbanizációs fejlődés is a fővároson kívül csak a nagyobb magyarországi városokban volt észrevehető, hiszen a bankrendszer – amellet, hogy a helyi gazdaságot dinamizálta – komoly városfejlesztő tényezőket is bekapcsolt azok életébe. Bár „a magyar város nem vált a vidéket felemésztő szervezetté”, ahogy ezt Nyugat-Európával összehasonlítva Hajnal István megfogalmazta, urbanizációnk eredményei mégis jelentősek, különösen akkor, ha azokat Oroszországhoz vagy a Balkán országaihoz hasonlítjuk, ahol legfeljebb csak a fővárosok vagy azoknak csak egyes részei képviselték a modernitást.

A regionális innováció centrumainak elhelyezkedésében a térbeli megoszlás valamiféle új, geometrikus rendjét is felfedezhetjük. Amíg a legfontosabb magyar városok a középkorban az országhatár mentén – nyugati, északi, illetve délkeleti irányban – félkörívben helyezkedtek el, addig a 19. század végén a legdinamikusabban fejlődő városok a központi régiók közelében voltak találhatóak, s az ország magterületét határolták körül. Ez az új térbeli elrendeződés részben azzal is magyarázható, hogy a modernizáció a Kárpát-medence termékenyebb, túlnyomórészt magyarok által lakott központi részein volt a legeredményesebb, ezzel szemben a főként nemzetiségi területnek számító városhiányos peremvidékek polgárosodása nem érte el a magterületekét. A mezőgazdaságnak szűkös feltételeket kínáló peremvidékek mind a gazdaság, mind az infrastruktúra (település-fejlettség, vasúthálózat) színvonala, mind pedig a lakosság kulturális szintje alapján hátrányos helyzetűek voltak.

A gazdasági tér fejlődésének általános törvényszerűsége szerint az iparosodás és a modernizáció kezdetben csak néhány gócponton indult meg a 19. századi Európában, és igazán sehol sem töltötte ki a nemzetállami kereteket. A modernizáció – mint azt S. Pollard angol gazdaságtörténész megállapította – regionális jellegzetesség, így sokkal helyesebb iparosodott régiókról, mint globálisan, iparilag fejlett államokról beszélni, ami sok esetben elfedheti az országon belüli területi differenciákat.¹³

A Magyarországon belül meglévő területi különbségeket a városhálózat regionális sajátosságai is erősen befolyásolták. A legnagyobb innovációs centrumok Buda-

¹² Bairoch, P.–Lévy-Leboyer, M.: *Disparities in Economic Development Since the Industrial Revolution*. London, 1981. Idézi: Timár Lajos: *Piacgazdaság és civil társadalom térbeli dimenziói. Tér és Társadalom*, 1990/3–4.

¹³ Sidney Pollard: *Peaceful Conquest. The Industrial Development of Europe*. London, 1983.

pesten – az ország földrajzi középpontjába települt fővároson – kívül a Dunántúl és a Kisalföld (Pécs, Székesfehérvár, Pozsony, Győr, Szombathely) sűrű hálózatu vidékének „gyűjtőpontjaiban” és az Alföld keleti vásárvonala mentén helyezkedtek el, míg Erdély, illetve Horvátország elmaradottabb régiójában csak egy-egy szigetszerűen kiemelkedő központ alakult ki. (Kolozsvár, Nagyszeben, Zágráb). A legjelentősebb regionális centrumok közül sok az elmaradottabb keleti régiókba települt. Így nem véletlen az sem, hogy a tíz legnagyobb pénzintézeti vagyonnal rendelkező vidéki város közül nyolc ebben a térségben helyezkedett el (Arad, Temesvár, Nagyvárad, Nagyszeben, Debrecen, Szeged, Miskolc, Kolozsvár). Az itt befektetett tőke növekvő koncentrációja a helyi erőforrások segítségével (kereskedelmi tőkék, helyi vállalkozói elit, fekvés), megsokszorozta ezen városok térvonzását, amelyek, mint a gyáripar, a banki szolgáltatások, valamint a közigazgatás központjaiként gazdasági-társadalmi jellemzőikben élesebben határolódtak el vidéküktől, mint a sűrűbb településhálózatu és fejlettebb nyugati országrész regionális centrumai.

A Dunántúlon a városi funkciók erősen megoszlottak az egyébként is kisebb dinamikájú regionális centrumok között, így azok kevésbé élesen emelkedtek ki a településhálózathoz. Sőt az innovációs góccok teljesebb hálózata – átvállalva a városi funkciók egy részét – tovább csökkentette a nyugat-magyarországi regionális központok jelentőségét. A banki jelentőségűbbleteknek a magyar városok közötti szóródása is igazolja M. Hechter azon megállapítását, amely szerint a periférijelleg erősödésével a településhálózat hierarchikus tagoltsága erősödik.¹⁴

A századelőn a városképző erők Erdély és a Tiszántúl vásárvonalán az úgynevezett „*innovációs határzónában*” bontakoztak ki a legnagyobb mértékben, melynek nyomán egy összefüggő városi övezet jött létre Szatmárnémetitől egészen Temesvárig. A városiasodás „frontvonala” a fővárosból a legjelentősebb kelet-magyarországi nagyvárosokra tevődött át. A vásárvonal néhány dinamikusan fejlődő regionális centruma (Arad, Temesvár, Nagyvárad) az országrész pénzügyi-kereskedelmi és ipari központjaként jelentős szerepet játszott a modernizáció regionális terjesztésében. A főváros óriási mértékben megnövekedett gazdasági vonzását a tőke és egyéb erőforrások helyben történő koncentrálásával sikeresen ellensúlyozták, s a századfordulóra Budapest *ellenpólus-városaivá* fejlődtek.

A továbbiakban arra keressük a választ, hogy milyen tényezők segítették elő a magyarországi modernizációs átalakulásban kiemelkedő szerephez jutó városi övezetnek (innovációs zónának) – az 1890-es évektől különösen gyors – fejlődését. A 18–19. század fordulóján az agrárkereskedelemben érdekelt alföldi mezővárosok jutottak fontosabb szerephez a városfejlődésben.¹⁵ Gyors növekedésük eredményeként lakosságszámuk jelentősen felülmúlta az ipari-kereskedelmi jellegű szabad királyi városokét. A 19. század második felétől azonban az alföldi városok fejlődése erősen differenciálódott, az urbanizációs folyamatok felgyorsulása gyökeresen átformálta a városhálózat területi szerkezetét is. A kiépülő vasúthálózat erős szelekciót indított meg a korábban szétszórta elhelyezkedő agrárpiazi központok között,

¹⁴ M. Hechter: *Internal Colonialism. The Celtic Fringe in British National Development 1536–1966*. New York–London, 1975.

¹⁵ Bácskai Vera: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon a 19. század elején*. 1984.

melynek nyomán jelentős városfejlődés bontakozott ki az Alföld peremén, a „vásárövbén”. A városok ekkor váltak a síkság és a hegyvidék vasútvonalainak csomópontjaivá, terményeinek kicserélőivé és gyáripari feldolgozóivá.

Az Alföld városai közül tehát csak azok váltak igazi regionális centrummá (például Arad, Temesvár, Nagyvárad), amelyek az őstermelésről, az egyoldalú agrár-kereskedelemről sikeresen átváltottak az iparra, és a városi funkciók szélesebb körét tudták megszerezni. A modernizációs átalakulásban döntő szerepe volt az agrár-kereskedelemben felhalmozott tőkének és a helyi terménykereskedőkből kialakult polgárság vállalkozási stratégiájának, amely e tőkeforrásokat az ipari- és kereskedelmi vállalkozások irányába csoportosította át. Az így felhalmozott anyagi erőforrások és potenciális energiák révén a régió nagyvárosa gyors urbanizációs fejlődést produkáltak. Népesség-növekedésüknek 1869–1910 közötti, 100%-ot meghaladó üteme is „amerikai gyorsaságú fejlődésüket mutatta, amely csak a préri közepén nekilendült nagyvárosokhoz volt hasonlatos.”¹⁶

Az iparosodás és a modernizáció az alföldi térségben térben és időben rendkívül egyenlőtlenül haladt előre. A gyáripar a maga „agresszív” igényeivel (különösen a századfordulótól kezdve) behatolt a Tiszántúl, Bánát és Erdély korábban zárt, tradicionális termelési körzeteibe. Ezen elmaradottabb régiókban az innováció terjedése általában gyorsabb ütemű volt a fejlett térségekhez hasonlítva, de igazán látványos gazdasági és városi fejlődés még csak szigetszerűen, a legnagyobb városokban volt megfigyelhető. Ezek azonban városi mutatóikat tekintve nemcsak a környező agrárvidékektől, de a hagyományos struktúrákat konzerváló mezővárosoktól is erősen elütöttek. Foglalkozási szerkezetük kifejezetten urbánus volt, az iparforgalomban dolgozók 50% feletti, a kereskedelmi és pénzügyi szférában foglalkoztatottak 10% körüli arányt képviseltek, míg az agrárkeresők aránya csak néhány százalékot tett ki.

Városképükben – a mezővárosoktól eltérően – a falusias övezet viasszasorulásával az urbanizációs fejlődést tükröző nagyvárosi formacsoport dominált. Temesváron volt a település képe a legvárosiasabb, s itt már a funkcionális szerkezetükben eltérő városnegyedek is megjelentek. Városias arculatát tekintve Temesvár után Arad és Nagyvárad következett.

A banki innovációk gyors megtelepedése az említett városokban nemcsak a helyi pénzügyi élet felvirágzásához, hanem a századelő leggyorsabb vidéki városfejlődéséhez is hozzájárult, pénzintézeteik a betétforgalom és a pénzintézeti vagyonok mennyiségét tekintve vezették az országos statisztikát, sőt ezen túlmenően a legmodernebb pénzügyi technikák (folyószámla) és a fiókhálózat kiépítésében is a vidéki regionális centrumok élén jártak. Növekvő jelentőségüket jól érzékelteti, hogy Budapest után Temesváron működött a legtöbb (32) hitelintézet, köztük sok modern ipari és kereskedelmi bank.

Ebben az innovációs zónában – szinte egy vonal mentén – egymáshoz közel elhelyezkedő regionális centrumoknak a vidék felé irányuló tőkeközvetítő szerepe is jelentős volt, mivel az országnak ezen a részén az alsóbb szintű városi központok szinte teljesen hiányoztak, másrészt a „gründolási” időszak alatt oly nagy volt a tőke iránti kereslet, amit kielégíteni még az ilyen jelentős bankközpontok segítségével is csak nehezen lehetett. Az említett nagyvárosok a régió hatalmas, kelet felé terjesz-

¹⁶ Lendvai Jenő: *Temesvár város közgazdasági leírása*. Budapest, 1908.

kedő vonzaskörzeteinek banki kiszolgálását végezték, így szerepük a térség periférius helyzetének felszámolásában döntő volt.

A regionális centrumok szerte az országban – de a Tiszántúlon a környezet elmaradottsága miatt még inkább – a modernitás irányába mutató fejlődést produkáltak, s népességnövekedésük üteme (39%) a századfordulót követő évtizedben már megelőzte Budapest 20%-ra csökkent növekedési ütemét is. A modern városi funkciók koncentrálódása révén gazdasági és társadalmi tekintetben is vitathatatlanul igazi városokká váltak. Ha a betétforgalom alapján felállított városi rangsorunkat a városiasodottság urbánus jegyeivel összevetjük, szoros korrelációt fedezhetünk fel a banki hierarchia és a városi funkciók súlya között. A pénzügyi szempontból vizsgált városhálózat csúcán a polgári/városi társadalmú, jelentős városi tradíciókkal rendelkező, urbánus megjelenésű nagy- és középvárosok helyezkedtek el. Társadalmuk vezető rétegévé a századfordulóra a középpolgárság és a vezető közhivatalnoki-értelmiségi réteg vált, de az innovációs zóna nagyvárosaiban megjelent a helyi nagypolgárság is (Temesvár, Arad). Városodásukban a saját tőkegyűjtésen alapuló hitelintézeti infrastruktúra mellett a gyáripár is jelentős szerephez jutott. Nagyon sok helyi vállalat, méreteit tekintve országos viszonylatban is kiemelkedő volt: Aradon működött az ország legnagyobb szeszgyára, Temesvárott működött a legnagyobb cipőgyár (Turul), de a város gazdasági gépgyára és textilüzemei is jelentősek voltak. Nagyiparuk modernségét mutatta, hogy számos újítást az itt alapított üzemekben vezettek be elsőként, így a hazai buszgyártás is az aradi MARTA automobilgyárban indult meg 1913-ban. A városok infrastruktúrája is gyorsan korszerűsödött, s belvárosaik egyértelműen városias külsőt öltöttek. A „magyar Manchesterként” is emlegetett Temesvár látványos urbanizációját nemcsak a city, a gyár, illetve a középosztályi lakónegyedek szegregálódása, az Európa megannyi modern városából megismert korszerű városszerkezet mutatta, hanem a kontinensen elsőként itt bevezetett (1884) villanyvilágítás is.¹⁷

Az Alföld keleti peremének gyorsan modernizálódó városainak láncolatából jött létre tehát Kelet-Magyarország összefüggő innovációs zónája, amelynek városi központjai – a magasabb szintű banki szolgáltatások, a gyáripár és a közigazgatás központjaiként – nagyobb társadalmi mobilitást biztosító „nyugatias alkatelemeket” is beépítő polgárosult társadalmi szerkezettel rendelkeztek.

Debrecen – bár a regionális centrumok sorába tartozott – városfejlődésének dinamikája kisebb volt a fent tárgyalt városokéhoz viszonyítva. A város gazdasági-társadalmi szerkezetének modern vonásai mellett bizonyos tradicionális struktúrák is tovább éltek. Debrecenben a kevésbé modern, az agrárszektorhoz kapcsolódó iparágak (malom, dohány, kefégyár), és pénzkezelési technikák (jelzáloghitel), honosodtak meg, eltérően az innovációs zóna városaitól, ahol a folyó- és csekkszámleüzlet sokkal elterjedtebb volt. Ezenkívül a város vonzaskörzete Magyarországnak gazdaságilag egyik legfejletlenebb térsége volt (Hajdúság), alacsony jövedelemmel, csekély tőke-felhalmozással, ami tovább csökkentette Debrecen innovációs szerepét. A zóna többi városánál alacsonyabb urbanizációs szintjét mutatta, hogy kiépült közműhálózata sem volt a századelőn. Debrecen inkább a korábbi megmaradt súlya segítette ahhoz, hogy a 19. század általános városfejlődéséből a belső-alföldi mezővárosokénál nagyobb mértékben részesedjék.

¹⁷ Szász Zoltán: „A magyar Manchester”. A modern Temesvár építése. *História*, 1992/1.

Amíg Budapest és a nagyvárosaink a modernitás irányába haladtak, addig az Alföld belső területének mezővárosai a főváros és a tiszántúli innovációs zóna közé ékelődve a tradicionalizmust jelenítették meg. Az országnak e hatalmas kiterjedésű belső periferiáján a vidék felszínes urbanizációja gyakran a városok ruralizálódását jelentette, s ebből a szempontból a tanyás alföldi városok meglehetősen jellegadóak voltak. Az Alföld „szindromatikus” fejlődését nagyobb történeti távlatban szemlélve, talán nem meglepő, hogy a városképző erők a vidéki urbanizáció fénykorának tekinthetők, a századfordulót követő évtizedben is csekélyek voltak. Ha viszont csak a fél évszázaddal korábbi időszakot nézzük, azt – Makkai Lászlót idézve – az Alföld virágkorának is tekinthetjük, ugyanis a gabonakonjunktúra még a jobbágyfelszabadítás utáni néhány évtizedre is biztosította a térség piacközpontjainak prosperálását. „A magyar várostörténet folyamán soha nem kerekedtek ennyire fölébe az agrárvárosok az ipari városoknak, mint ebben az időben, amikor a céhes ipar már szétesőben, a gyáripár még éppen csak kialakulóban volt.”¹⁸ Az alföldi városok népességének növekedése már a 19. század első felében elkezdődött az agrárkereskedelemben betöltött szerepük következtében, s az 1880-as évekre az ötvenezres lélekszámot meghaladó öt vidéki város közül négy jellegzetes alföldi város volt: Szabadka, Szeged, Hódmezővásárhely, Debrecen.

A század utolsó évtizedeiben az Alföld városainak fejlődése erősen differenciálódott. Igen gyors növekedést produkáltak azok az Alföld peremén elhelyezkedő centrumok, amelyek az őstermelésről és az egyoldalú agrárkereskedelemtől átváltak az iparral és így gazdasági bázisuk kiszélesedett. Azonban a továbbra is őstermelő, tradicionális piacközpontokban a tőkeképződés alacsony szintű maradt, hitelszervezetük sem volt kielégítő, az ipari alapítások lassabban és főleg kisebb számban voltak megfigyelhetők. Mindezek következtében urbanizációs fejlődésük lelassult, felszínes maradt. Jellegzetes, hogy a korábbi, esetenként 80%-os népességnövekedési ütemük az országos átlag alá (33%) esett le a századfordulóra, s nem a városba történő nagyarányú bevándorlásból, hanem elsősorban a természetes szaporodásból származott.

Michel Hechternek a brit fejlődésre megfogalmazott belső centrum-periféria modellje analógiaként az Alföldre is vonatkoztatható, amely a „nyugat- és a kelet-európai társadalmi-gazdasági fejlődési területek határzónájában fekvő frontier jellegű belső periféria marad a 20. század elejére is.”¹⁹

Az ország városállományának 20%-át kitevő alföldi agrárvárosok a struktúraváltás elmaradása következtében igen alacsony innovációs készségről tettek tanúbizonyságot. A helyi társadalom elavult vállalkozási stratégiája – amely a földtulajdon gyarapításában és az agrárfunkció konzerválásában merült ki – nem jelentett vonzerőt az „idegen tőke” számára. Az egyik legnagyobb területű centrumhiányos belső periféria – a banki innováció szempontjából is – az Alföld magterülete volt, ahol a kívülről behatoló csekély tőkemennyiség csak felszínes modernizációt indukált: sporadikusan létesített ugyan ipari üzemeket, de a tradicionális gazdaságot és a társadalom mikrostruktúráját nem tudta átformálni.

¹⁸ Makkai László: A magyar városfejlődés történetének vázlata. In: Boros J. (szerk.): *Vidéki városaink*. 1961.

¹⁹ M. Hechter: i. m. 1975.; Beluszky Pál: Az Alföld-szindróma eredete. *Tér és Társadalom*, 1988/4.

Pénzügyi szempontból vizsgált városhierarchiánk alapján megállapítottuk, hogy az Alföld középső részén elhelyezkedő mezővárosok egyáltalán nem, vagy csak alig rendelkeztek környékük ellátását szolgáló banki forgalommal, s így jelentőségükből sem volt. Bankok és takarékpénztárak ugyan mindegyik „óriástelepülésen” voltak, azonban szolgáltatásaik színvonala igen alacsony volt, s ez még saját népességük ellátására sem volt elegendő. Bár a helyi „parasztpolgárok” kicsiny megtakarítási hajlama nem is igényelte a hitelintézeti szolgáltatások fejlesztését. Az olyan jelentősebb városok, mint Kecskemét is tökeszegénynek mutatkoztak a lélekszámhoz viszonyított betétállomány-nagyságot tekintve. A város tökeszegénységéből következő kisebb modernizációs készséget mutatták az elavultabb pénzkezelési technikák (jelzáloghitelek, „parasztváltók”), a magas kamatlábak és a magas eladósdási arány, illetve az a tény, hogy a kecskeméti kereskedők, vállalkozók hitelért általában a közeli fővárosi bankokat keresték fel. Az adósságteher viselése viszont az agrárszférához kötődő rétegeket terhelte.

Elegendő tőke hiányában a legtöbb, kicsiny városias maggal rendelkező mezővárosban az urbanizáció olyan vívmányai, mint a közművesítés, útburkolás, a tömeges és többszintes építkezések meg sem jelentek, csak néhány, fontosabb közintézmény épülete (városháza, járásbíróház, középiskola) volt jellegadó.

Ezek ismeretében talán nem túl merész az a feltevés, hogy amíg az amerikai frontier – mint a viharos gyorsasággal terjeszkedő tőkés gazdaság és társadalom határzónája – gyors ütemben, teljes szélességben toódott nyugatra (így egy adott területen a frontierállapot csak néhány évtizedig tartott), addig nálunk a modernizáció – az Alföld magterületeit „átugorva” – csak a kedvezőbb adaptációs készségű városokban, a vásárvonal mentén eredményezett jelentősebb innovációt és városfejlődést. Az Alföld peremén szinte mindenhol kialakultak az innováció különböző szintű városi központjai (északi vásárvonal: Miskolc – Eger – Sátoraljaújhely, Bácska-Bánát: Szeged – Újvidék – Nagybecskerek – Szabadka), de leginkább Budapest és a keleti vásárvonal innovációs zónája felől érkező fejlesztő hatások teremthették meg a lehetőségét annak, hogy az Alföld „zárványszerűen” körbezárt régiója felzárkózhasson a fejlettebb területek színvonalához.

Az eredményes modernizáció rövid, pár évtizedes időszaka alatt igazán látványos gazdasági fejlődés szücszerűen, csak a nagyobb városokban ment végbe. Ezen települések szerepe a környező térségek perifériahelyzetének felszámolásában a bankjaik által közvetített tőkeforgalom révén is döntő volt. Ez utóbbi folyamat kiteljesítéséhez a magyarországi modernizációnak a meglévő keretek közötti továbbfejlődésére lett volna szükség. A nivellálódás irányába haladó térszerveződést az 1920-ban megrajzolt új országhatárok teljesen felborították. A pénzügyi vonzásközpontok száma jelentősen lecsökkent a határváltozások következtében: az ország regionális központjainak több mint a fele, az ellenpólusként működő városok mindegyike (Nagyvárad, Temesvár, Arad, Kolozsvár, Pozsony), az ország határain kívülre került. A 35 innovációs göcbből csak 14 maradt Magyarországon. Ennek egyik leg súlyosabb következménye az lett, hogy amíg korábban Budapest mellett léteztek dinamikus fejlődő városok a főváros ellenpólusaként, amelyek egyes régiók centrumai-ként nagyobb területekre is kiterjesztették vonzáskörzetüket, 1920 után az új országterületen egyedül a főváros maradt ilyen jellegű központ. A fővárost némi-

képp – különösen a századfordulótól – sikeresen ellensúlyozó, erőforrásait adaptáló központok elszakadásával, a földrajzi távolságok lecsökkenésével Budapest hegemon szerephez jutott a térszerkezet alakításában. Pénzügyi szempontból a vidék hitelintézeteinek önállósága megszűnt, s azok fokozatosan az öt budapesti nagybank fiókhálózatának részeivé váltak. A megbomlott térbeli egyensúly lefékezte a vidéki városfejlődést, s Budapest súlyának aránytalan növekedését eredményezte. A „vízfej-jé” nőtt főváros, és a városiányos határ menti perifériák jelezték a térsziszterféniát a két világháború közötti Magyarországon.

A századelő magyarországi városhálózatát a banki betétforgalom térbeli megoszlása alapján vizsgáltuk. „A jelentősebb városokban a tőke és a pénzügyi funkciók széles skálája összpontosult, a közigazgatás és a magas szintű szolgáltatások olajozták meg a pénz áramlását: ez a funkció az, amely meghatározta a kapitalista várost az új városhierarchia csúcsán.”²⁰ Összességében megállapíthatjuk, hogy a hitelszféra által közvetített innovációk adaptációja legsikeresebben a városhierarchia csúcsán valósult meg, ahol már a századforduló körül megtörtént a városiasodás különböző mutatóinak az összerendeződése. Ezek közül a városképet átalakító tömeges építkezések, a közművesítés, a tömegközlekedés megindulása, a különböző városnegyedek elkülönülése voltak a legfontosabbak. A városi fejlődés nemcsak a polgárok napi mozgásterét tágította ki, de ezen túlmenően gyökeresen megváltoztatta a társadalom foglalkozási szerkezetét és tagolódását is.

Városhálózatunk elrendeződésének, fejlődésének és torzulásainak okait kutatva számos tanulsággal szolgálhat a polgári városfejlődés sajátosságainak további vizsgálata, hiszen a századelőn megteremtett városi keretek napjainkig befolyásolhatják városaink fejlődését és a róluk kialakult képet.

²⁰ Timár Lajos: Piacgazdaság és a civil társadalom térbeli dimenziói. *Tér és Társadalom*, 1990. 156.

A magyarországi regionális-innovációs centrumok a 1909-es betétforgalmi adatok alapján

	1.	2.	3.	4.	5.
1. Budapest	770 000	880 000	4 768 216	1 333	225
2. Zágráb	100 392	79 000	1 315 000	1 488	266
3. Arad	64 164	63 166	296 664	1 235	93
4. Pozsony	48 648	78 223	177 585	902	68
5. Temesvár	46 000	72 555	331 672	778	125
6. Nagyvárad	43 260	64 169	382 476	789	124
7. Nagyszeben	36 054	33 489	220 000	1 402	76
8. Miskolc	30 851	51 489	209 000	757	138
9. Kolozsvár	26 745	60 808	366 576	587	128
10. Székesfehérvár	21 141	36 625	139 151	742	61
11. Debrecen	21 100	92 729	90 352	461	101
12. Pécs	19 457	50 000	190 112	491	109
13. Győr	18 653	44 300	88 589	633	118
14. Szombathely	18 100	30 947	88 524	814	220

A magyarországi innovációs góccok (II. rendű centrumok) hierarchiája a pénzügyi szerek körében az 1909-es betétforgalmi adatok felhasználásával

	1.	2.	3.	4.	5.
15. Nyitra	17 737	16 419	122 337	1 227	53,7
16. Szatmárnémeti	17 360	34 892	144 000	617	90
17. Túrócszentmárton	16 909	4 113	24 600	4 816	
18. Bésztercebánya	16 415	10 776	74 371	1 745	81
19. Újvidék	15 927	33 590	101 956	631	76
20. Kassa	15 792	44 211	92 165	528	103,3
21. Nyíregyháza	15 742	38 198	112 609	553	74,4
22. Nagykanizsa	15 425	26 524	135 450	695	75,4
23. Szeged	15 000	118 328	68 505	345	66,6
24. Esztergom	14 319	17 881	62 316	1 039	23,2
25. Szolnok	13 830	28 778	80 940	653	81,6
26. Marosvásárhely	13 791	23 728	148 850	675	96,0
27. Veszprém	13 258	14 792	78 164	1 076	23,2
28. Sopron	13 157	33 932	103 637	516	
29. Nagyszombat	12 867	15 169	47 041	1 138	55,6
30. Zombor	12 857	30 593	81 440	579	25,8
31. Rimaszombat	12 359	6 912	64 885	1 981	44,1
32. Brassó	12 313	41 056	44 873	575	47,8

33. Eperjes	12 036	16 323	116 265	857	51,5
34. Kaposvár	11 956	24 124	129 000	592	263
35. Baja	11 848	21 030	75 107	721	15,7
36. Versec	11 843	27 370	55 340	655	29,8
37. Kőszeg	11 419	8 423	55 237	1 664	21,8
38. Sátoraljaújhely	10 965	19 940	117 371	672	100,0
39. Szabadka	10 776	94 610	68 474	270	68
40. Losonc	10 754	12 939	90 000	954	150
41. Komárom	14 537	22 337	100 000	571	64,3
42. Eger	10 460	28 052	88 836	492	46,2
43. Aranyosmarót	10 430	3 227	77 407	3 259	41
44. Pápa	10 347	20 130	59 504	652	41,6
45. Susak	10 149	13 214	177 758	843	
46. Lugos	10 023	19 818	117 425	573	70,1
47. Balassagyarmat	9 907	10 887	83 569	1 038	
48. Nagybecskerek	9 621	26 000	80 000	490	32,2

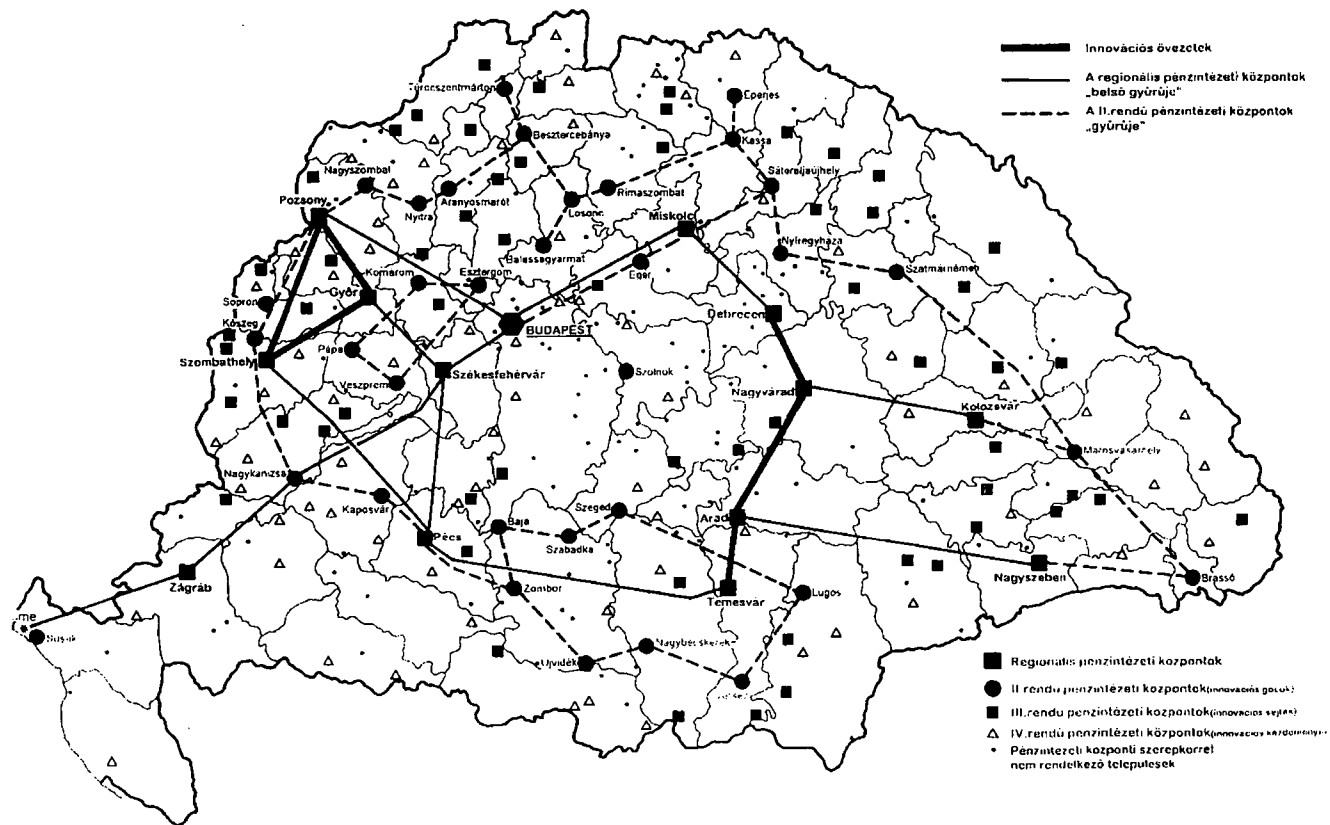
1. Jelentőségtöbblet (1000 koronában)
2. Saját népesség 1910-ben
3. Potenciálisan ellátott vidéki népesség
4. Egy főre jutó betéti állomány (korona)
5. Népességnövekedés 1869 és 1910 között (százalékban)

A városi népesség számának és arányának alakulása Magyarországon 1870 és 1910 között

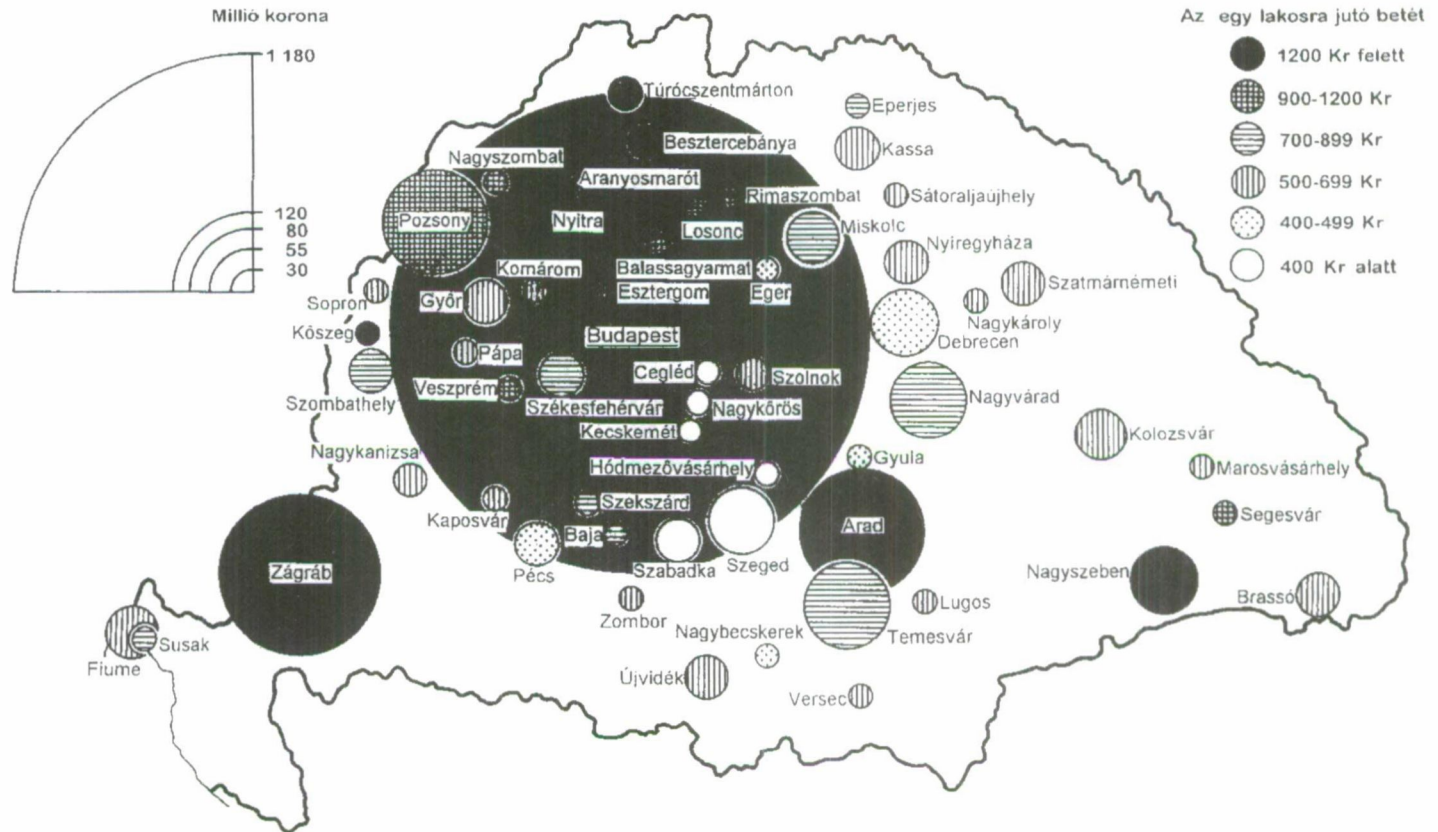
Lakóhely	A népesség							
	1870		1890		1900		1910*	
	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%
Budapest	271	2	492	3,2	716	4,3	880	4,8
Városok	1 736	12,8	2 083	13,7	2 307	13,8	3 653	20
Községek	11 572	85,2	12 588	83,1	13 768	81,9	13 735	75,2
Összesen	13 579	100	15 163	100	16 721	100	18 265	100

* 1910-ben a Beluszky Pál által funkcionálisan városnak tekintett településeket vettem számba.

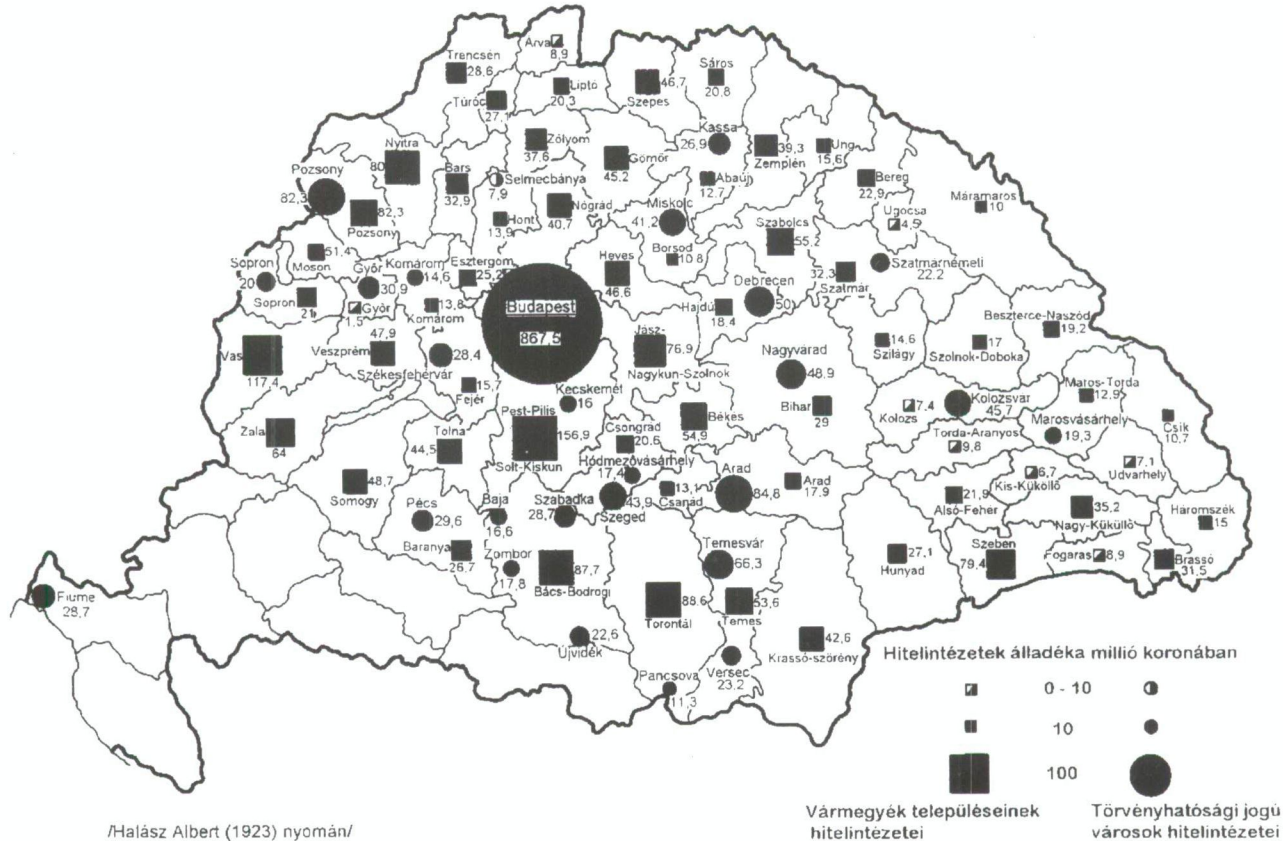
Magyarország városhierarchiája a pénzügyi szerepkör alapján 1910-ben

A legnagyobb betétállománnyal rendelkező városok 1910-ben

A hitelintézetek tőkeálladéka az 1913-ban törvényhatóságoként

/Halász Albert (1923) nyomán/

A városfejlődés tényezői

*A rekatolizáció hatása Eperjes szabad királyi város
fejlődésére a 17–18. században*

A rekatolizáció és következményei a felső-magyarországi szabad királyi városok fejlődését erőteljesen befolyásolták. Annál is inkább, mert ott a majdnem tisztán protestáns környezetben az erőszakos ellenreformáció más országos jelentőségű folyamatokkal együtt – mint az ország gazdasági és politikai központjának elköltözése és a jelentős etnikai változások – folyt le. Mindezek a változások megfigyelhetők Eperjes szabad királyi város fejlődésében a 17. század utolsó évtizedeiben és a következő század folyamán.

A középkori Eperjes polgárai élénk kapcsolatokat tartottak a birodalmi németekkel. Ennek folytán már nem sokkal Luther fellépése után a városba jutottak a reformáció eszméi. A polgárok már 1531-ben csatlakoztak a lutheri reformációhoz, és a következő tizennégy évtizedben nem is létezett a városban más egyház, mint prótestáns: az ágostai hitvallású evangélikus és hosszabb szünetekkel református is. A magyarországi evangélikus egyház történetének kiemelkedő eseménye a két eperjesi zsinat (1546, 1549). Az utóbbin fogadták el a Stöckel Lénárt által kidolgozott, s az ágostai hitvallással megegyező úgynevezett *Confessio Pentapolitanát*.¹ Ugyanakkor keletkezett az első szuperintendencia (esperesség) – hat szabad királyi város esperessége –, amelyet Eperjes, Kassa, Bártfa, Lőcse, Kisszeben és Késmárk alkottak. E városok között nemsokára Eperjes vezető szerephez jutott, és a következő időszakban a felső-magyarországi protestantizmus fontos politikai és művelődési központjává vált. Ebben jelentős szerepet töltött be az itteni városi iskola, amelyet már a 16. század végén gimnáziummá alakítottak. Rektorai és tanárai, úgy mint a városi lelkészek, többnyire németországi egyetemeken (Wittenbergben, Königsbergben) tanultak, és nem egy esetben Luther vagy Melancthon tanítványai közé tartoztak. Az eperjesi evangélikus gyülekezet már a 16. század óta háromnyelvű volt, s minden nemzet saját templommal és saját lelkésszel rendelkezett. A következő század első felében erősen megszaporodott a magyar evangélikusok száma, ugyanakkor a cseh exulánsok kibővítették a szlovák lutheránusok sorait. Az ellenreformáció első kísérlete a 17. század elején meg sem rendítette az eperjesi evangélikusok pozícióit, és a város a következő évtizedekben továbbra a felső-magyarországi protestantizmus védőbástyája maradt. Ezt bizonyítja a felső-magyarországi rendek és szabad királyi városok felsőfokú iskolájának (Eperjesi Kollégium) a megalapítása, amelytől azt várták, hogy ellensúlyozza a nagyszombati és a kassai jezsuita egyetemeket.

A ferences szerzetesek már 1660-ban igyekeztek letelepedni Eperjesen, és I. Lipót elrendelte, hogy a volt karmelita zárdát és a templomot adják nekik, amelyet a

¹ Hörk, J.: *A Sáros-zempléni ev. esperesség története*. Kassa, 1885. 23.

karmeliták kiűzése (1534) óta gabonaraktárként használták. A városi tanács azonban megtagadta az átadást.

A fordulat 1671-ben, a Wesselényi-összeesküvés bukása után következett be. Akkor nemcsak a ferencesek költöztek be a városba, hanem a Kollégiumot is elfoglalta a császári hadsereg², mert a király szerint az evangélikusok törvénytelenül (azaz uralkodó engedélye nélkül) alapították. Az erőszakos rekatolizáció első nagy hulláma az 1673–1682 közötti években érte el a várost, azután, hogy a kuruc seregtől a császári katonák visszafoglalták. A retorziók elsősorban az evangélikus egyházat, a lelkészeket és a tanárokat sújtották. 1673 márciusában az egyházi (az egri püspök) és katonai hatóságok az evangélikusok minden ingatlan vagyonát elkobozták. A német evangélikus templom plébáni templommá lett, a szlovák evangélikus templom a minoriták, a magyar templom pedig a jezsuiták kezébe került. A Kollégiumban jezsuita rezidenciát, a régi iskolában katolikus gimnáziumot létesítettek. A kollégiumi tanárokat kiűzték a városból. Az iskolához tartozó hegyaljai szőlőket a Szepesi Kamara kobozta el.³

A hatóságok a városi tanács teljes katolizálását igyekeztek elérni, ami azonban egy protestáns városban nem volt túl könnyű.⁴ E célt szolgálta a Szepesi Kamara rendelete (1763-ból), amely szerint a lutheránus tanácsosnak nem volt szabad a bírói helyettesíteni, a magisztrátusnak gondoskodnia kellett a katolikus vallás fölérendeltségéről, és az evangélikus szenátorok nem vehettek részt katolikus vagyonról döntő tárgyalásokon.⁵ A nehéz gazdasági helyzetben lévő – katonaságtól kifosztott és az adóktól sújtott – városi pénztár számára nem kis összeget jelentett az a 600-600 Ft, melyet a katolikus plébánosnak és a jezsuitáknak, és az a 100 Ft, melyet a minoritáknak kellett fizetni. Polgároknak saját költségen kellett venniük egy új oltárt a plébániai templomba.⁶ 1675-ben az akkor már katolikus városi tanács megtiltotta az evangélikus istentiszteleteket így azokat, melyeket egy külvárosi kertben tartottak, és az azon részvevőket bebörtönzéssel fenyegette. A polgárok teljes katolizálását különböző intézkedésekkel igyekezett elérni. Megtiltották például, hogy evangélikusok polgárjogot kaphassanak, vagy hogy céhmestereket válasszanak a lutheránusok közül. A protestánsok városi hivatalokat sem tölthették be.⁷

Természetesen, a nyers erőszakkal végrehajtott rekatolizációs politika nem hozhatott igazi, tartós eredményeket. Azért nem is lehet csodálkozni, hogy amikor 1682. augusztus 17-én Eperjest Thököly kurucai elfoglalták, a felkelő hadat és vele együtt a vallásszabadság visszaállítását a lakosság nagy többsége örömmel fogadta.

² Hörk, J.: *Az Eperjesi ev. ker. Collegium története*. Kassa, 1896. 34.

³ MOL Budapest. Szepesi kamarai levéltár. Szepesi Kamara számvevősege, E 706-Libri bonorum fiscalium.

⁴ Ez csak 1675-ben sikerült, amikor az utolsó evangélikusokat is eltávolítottak a tanácsból és maga I. Lipót egy levelében megállapíthatta, hogy az eperjesi tanács már teljesen katolikus. Šoka Prešov (Eperjesi járási levéltár), Mag. 2539: Liber renovatii Magistratus 1640–1727., Mag. B. 3: I. Lipót király levele a városi tanácsnak.

⁵ Šoka Prešov, Mag. 2539.

⁶ A Szepesi Kamara rendelete. 1673. június 22. Lasztókai, L.: Eperjes szabad királyi város levéltárában található nevezetesebb okiratok ismertetése. In: *Az Eperjesi kir. kath. főgymnasium 1880/81-ik tanévi Értesítője*. Eperjes, 1881. 55.

⁷ A Szepesi Kamara rendelete. 1674. november 24. Uo. 56.

1685 szeptemberéig a város a kurucok táborában maradt, és ezalatt az időszak alatt több olyan esemény történt, amelyek később az erőszakos rekatolizáció újabb ürügyéül szolgálhattak. Meg kell vallani, hogy ebben az időben az eperjesiek vallásszabadság alatt nemegyszer a katolikusok üldözését értették. Már közvetlenül a város elfoglalása után a polgárok a kurucokkal együtt elpusztították a ferencesek zárdáját, templomát és a plébániatemplomot, a jezsuitákat pedig kiűzték a városból⁸. Az egész országban nagy felháborodást váltott ki a Bécs ostromakor tartott eperjesi nagybőjt és istentiszteletek a „pogány fegyverek győzelméért”.⁹ A város két sikertelen ostroma és a polgárság segítségével hét hétig tartó hősi védelme hozzájárult ahhoz, hogy Bécsben még sokáig a magyar ellenállás és a protestantizmus védőbástyájának tartották Eperjest.

Amikor 1685. szeptember 11-én az eperjesiek megadták magukat Schulz császári tábornoknak, a kapituláció feltételei egyebek között a következőket is biztosították: a vallás, templomok, iskolák és egyházi birtokok ügyeiben a tábornok kötelezte korábbi betartására.¹⁰ A császári hatóságok persze nem voltak hajlandók ezeket a garanciákat betartani és már a következő évben visszatértek az abszolút hatalom és az erőszakos katolizáció gyakorlatához. Már februárban lemondásra kényszerítették Fleischhacker György evangélikus bírót, áprilisban pedig a Szepesi Kamara megparancsolta az egész városi tanács kicserélését.¹¹ Január elején az úgynevezett Csákybizottság (Commissio Chakyana) érkezett a városba, amely a felső-magyarországi protestáns templomok elkobzásával foglalkozott, és elvette a lutheránusoktól a német és a magyar templomot (a szlovák templomot már az előző évben elfoglalták a minoriták) a híres Kollégiummal együtt. Az evangélikusok és a kálvinisták számára kijelölt egy helyet a felső külvárosban, ahol egy új közös templomot építhettek.¹² A polgárok a bizottság parancsát elutasították, és továbbra is tartottak istentiszteleteket egy belvárosi magánházban.

A magyarországi ellenreformáció egyik legkegyetlenebb eseménye az 1687 februárja és szeptembere között ítélték eperjesi vértörvényszék tevékenysége volt, mely huszonnégy nemes és polgárt ítélt halálra. A kivégzések rendkívül drasztikus módja és az azokat megelőző kegyetlen tortúra miatt ezt az eseményt „az eperjesi vérfürdő” vagy „az eperjesi mészárszék” néven is ismerjük. A törvényszék feje Caraffa Antal tábornok volt. A bíróság körülbelül hatvan személyt vádolt hazaárulással, Zrínyi Ilonával tartott kapcsolatokkal és összeesküvés előkészítésével. Huszonnégy kivégzés után 1687 őszén a pozsonyi országgyűlés követleinek egyhangú tiltakozása I. Lipótot a törvényszék működésének megszüntetésére kényszerítette. A kivégzettek mindegyike protestáns volt, a többség ágostai, néhányan pedig helvét hitvallásúak. A börtönben folyamatosan jelen volt Perizhof Ignác jezsuita, aki minden áron

⁸ Lasztókai, L.: Adatok Eperjes szabad királyi város haditörténetéből a legrégebbi időktől az 1711-ik év végéig. In: *Az Eperjesi kir. kath. főgymnasium 1878/79-ik tanévi Értesítője*. Eperjes, 1879. 36.

⁹ Špiesz, A.: Mesto Prešov v rokoch 1681–1781. *Nové Obzory*, 15. Kosice, 1973. 134.

¹⁰ Šoka Prešov, Mag. 1630–1705. B-2: Eperjes kapitulációja 1685. szeptember 11.

¹¹ Šoka Prešov, Mag. 2539.

¹² *Annales fata et vicissitudines Ecclesiae Evangelicae Eperiensiensi a. 1671–1721*. Eperjesi á. h. evangélikus esperesség levéltára.

igyekezett a vádlottak konverzióját elérni. A huszonnégy áldozat közül tízen eperjesi polgárok voltak, akik nemcsak a városi tanácsban (bíró, szenátorok), hanem az evangélikus egyházban is jelentős állásokat töltöttek be.¹³

A vértörvényszéket követő időszakban tovább folytatódott a protestánsok üldözése. Mivelhogy az evangélikusok a Csáky-bizottság által a templom és iskola építésére kijelölt helyet elutasították, II. Rákóczi Ferenc szabadságharcáig mást már nem is kaptak. Pedig az ellenkezett az 1687. évi pozsonyi és 1681. évi soproni országgyűlés határozataival.¹⁴ Az eperjesiek panaszt tettek Csáky gróf országbírónál, Strattmann grófnál, az udvari kancellária elnökénél, Kollonich Lipót esztergomi érseknel, sőt magánál a királynál is. 1694-ig pedig a Bécsben tartózkodó Seredy János révén sem tudták elérni a törvényes jogaik elismerését.¹⁵

Eperjesre már az 1687-ben visszajöttek a jezsuiták. A négy tagból álló misszió rezidenciája a kollégiumi épület lett, a régi iskola épületében megint gimnáziumot létesítettek, azonkívül a magyar evangélikus templomot is elfoglalták. Mivelhogy a jezsuita superior volt egyúttal a városi plébános is, nagy befolyása volt a városi tanácsra. Akkor a már csupán katolikusokból álló tanács gyakran szigorúan fellépett az evangélikus polgárok ellen. (Meg kell jegyezni, hogy a kemény katolizáció ellenére a lakosság háromnegyede még mindig protestáns volt.) Szigorúan megtiltotta az evangélikus istentiszteletek magánházakban való tartását, és amikor Bécsben sikerült Seredynek egy külvárosi telket a templom és iskola felépítésére kieszközölni, a városi bírót tiltakozólevéllel fordult a királyhoz.¹⁶ Az evangélikusok az említett telket nem kapták meg, sőt a benne álló csürt (amelyben addig az istentiszteleteket tartották) a városi hajdúk felgyújtották. A tanács az evangélikus lelkészeket elűzte, a szlovák prédikátort, aki azután is a városban maradt, bebörtönözte.¹⁷ Az akkor már szegény és eladósodott város a plébánosnak 600, a minoritáknak 100 Ft-ot fizetett évente. Ugyanebben az időben a bírót fizetése 180 Ft volt.¹⁸

Csak II. Rákóczi Ferenc seregének 1704. december 4-i bevonulása és a szécsényi országgyűlés törvényeinek végrehajtása hozták rendbe a vallási ügyeket. Az evangélikusok visszakapták a plébániát (német) és a magyar templomot, a parókiát, a Kollégiumot, meg a régi iskolát.¹⁹ A katolikusoknak a minorita (volt szlovák) templom maradt, a gimnázium a mellette álló régi kórházi épületbe költözött. Minden szerzetes a városban maradt, J. Kolb jezsuita superior kivételével.²⁰ A többi jezsuita 1707. februárban a fejedelem érsekújvári rendelete szerint, eltávozott Eperjesről. Kálvinista gyülekezet is keletkezett ekkor, akiknek új, fából készült temploma volt.

¹³ Kónya, P.: *Prešovský kráľovský súd*. Prešov, 1992.

¹⁴ Az 1681. évi soproni országgyűlés 25. és 26. törvénycikke, és az 1687. évi pozsonyi országgyűlés 21. törvénycikke értelmében az evangélikusok a szabad kir. város külvárosában felépíthették saját templomukat és iskolájukat. *Novellae seu Articuli Regni Hungariae*. 337., 359. *Corpus Iuris Hungarici*. Tyrhavia 1734.

¹⁵ *Annales*.

¹⁶ Hörk, J.: *Az Eperjesi Collegium*. 67.

¹⁷ *Annales*.

¹⁸ Šoka Prešov, Mag. II. A. a.: Számadási könyv 1671–1694.

¹⁹ *Annales*.

²⁰ Ruby, J.: *Az Eperjesi kir. kath. Főgymnasium története*. Eperjes, 1890. 27.

A városi tanácsban, az evangélikus többség mellett, a katolikusok is ülészetek. Továbbra is a városi pénztár fizette, mind a protestáns, mind a katolikus lelkészeket és az egyházi alkalmazottakat, de a fizetések már korántsem voltak annyira magasak, mint az előző időszakban: négy evangélikus lelkész évi 717 Ft-ot és 60 dénárt, a katolikus plébános 374 Ft-ot és 40 dénárt kapott.²¹ Vallásügyben II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának éveit jelenthettek rövid, toleráns időszakot.

Amikor 1710. december 9-én szörnyű pestisjárvány után a város harc nélkül meghódolt Virmond tábornoknak, a kapituláció harmadik pontja szerint: „az evangélikusok meghagyhatják maguknak a magyar templomot, a Kollégiumot, meg a régi iskolát; Szabadon gyakorolhatják vallásukat és tarthatják istentiszteleteiket. A szuperintendens a városban maradhat és a tanárok, más iskolai alkalmazottakkal együtt hivatásukat sértetlenül teljesíthetik.”²² Ennek ellenére már 1710 februárjában ugyanaz a tábornok felszólította a városi tanácsot, hogy Pálffy János gróf rendelete értelmében (amely szerint az egyházi ügyeket mindenütt a szabadságharc előtti állapotba kellett visszaállítani) a protestánsok hagyják el a Kollégiumot meg a magyar templomot.²³ Az evangélikusok fellebbeztek I. Józsefnél, aki időközben meghalt, Eleonóra Magdaléna királyné pedig úgy rendelkezett, hogy vallásukat csak az 1681. évi soproni és az 1687. évi pozsonyi törvénycikkek értelmében gyakorolhatják, azaz csak a külvárosban álló fatemplomban és a fából épült iskolában. 1711-ben tehát megkezdődött Eperjesen a rekatolizáció harmadik, hetven évig tartó szakasza, amire ugyan nem voltak jellemzők erőszakos és durva módszerek, de annál nagyobb és tartósabb eredményeket ért el.

A katolizáció fő végrehajtói, mint másutt Magyarországon, itt is a jezsuiták voltak. Hatalmuk következtében szinte az egész városi életet befolyásolták, diszkriminálták és elnyomták a protestáns egyházakat és polgárokat. Az 1707-ben elzavart három jezsuita már az 1711 első napján Eperjesre érkezett és nemsokára utánuk P. Kolb Ker. János superior is. Még abban az évben átvették a plébániát meg a magyar templomot, s a régi és az új iskolát (a Kollégiumot). Az utóbbiban megint a rezidenciájukat helyezték el.²⁴ A régi iskola épületében pedig újra a gimnázium (akkor már a teljes hatosztályú) kezdte el működését, mint az ellenreformáció fő eszközeinek egyike.

A jezsuiták zavartalan és sikeres működéséhez megfelelő anyagi bázis is kellett. Ezt részben az állam, részben a város nyújtotta. Az említett épületek mellett a Nebest-ház, továbbá a Kollégium minden vagyonát és alapítványát is megkapták. Ezenkívül a Szepesi Kamarától 1687-től évi 200 rajnai Ft-ot, egy hordó bort és négy köböl sőt kaptak. Még a felkelés előtt vettek egy külvárosi kertet, amelyet 1711-ben visszakaptak és nyári rezidenciát építettek rajta. 1715-ben tovább gyarapodott a jezsuiták vagyona. A város átadta nekik Kajáta községet, a régi iskola épületét és évi

²¹ Šoka Prešov, Mag. 24: Városi számadási könyv 1701–1710. Ugyanakkor a bíró 773,76 Ft-ot, a jegyző 309,30 Ft-ot kapott.

²² Annales.

²³ Hörk, J.: *Az Eperjesi Collegium*. 187.

²⁴ Ruby, J.: i. m. 33.

100 Ft-ot folyósított bizonyos mennyiségű gabonával és fával együtt.²⁵ A következő években megszerezték még Mochnya és Luzsánka községeket és öt hegyaljai szőlőt.

Ugyanígy gyarapodott a jezsuita rezidencia személyzete is. Számuk öt főről a harmincas évekre már tizenháromra, 1772-ig pedig tizenkilencre növekedett. A fáradhatatlan missziós munka eredményeként több előkelő evangélikus polgár család konverzióját sikerült elérniük, sőt, egy buzgó jezsuita tanár a város melletti cigánytábor lakosait is a katolikus vallásra térítette.²⁶

Az egy évszázadig tartó rekatolizáció Eperjes szabad királyi városban a városi társadalom és élet minden oldalát befolyásolta. Elsősorban azonban az itteni evangélikus egyház életébe avatkozott be a leg súlyosabban.

Amikor a protestánsok 1711-ben kiűrtették a belvárosi épületeket, a királyi rendelet értelmében kijelöltek számukra egy helyet a nyugati külvárosban, ahol templomot és iskolát építettek (de csak fából). Addig az istentiszteleteket a volt református fatemplomban tarthattak.²⁷ Ám a jezsuita superior panaszt emelt, és elérte, hogy a királyné parancsára az evangélikusok átadták neki a templom kulcsait.

Ezután egy ideig sátorban tartották az istentiszteleteket. 1715-ben megkezdték ugyan a templomépítést, de ezt nemsokára a városi tanács megtiltotta, és az építéshez szükséges fát elkobozta. Csak az 1715. évi országgyűlés XXX. törvénycikkének életbe lépése után sikerült az evangélikusoknak fából felépíteni a templomot meg az iskolát. A superior – a helyparancsnok segítségével – megpróbálta ezeket leromboltatni.²⁸ A két evangélikus gyülekezet (német és szlovák) használta ezeket az épületeket 1750-ig, amikor a Mária Terézia engedélye értelmében egy új fatemplomot és fából készült iskolát építettek. A jezsuiták úgy próbálták megakadályozni az építkezést, hogy a protestánsokat Bécsben azzal vádolták, hogy nem városi iskolát, hanem akadémiát építenek. Tovább folytatták az evangélikusok üldözését. A városi tanács nem engedte, hogy a kálvinista gyermekek az evangélikus iskolát látogassák, és nemegyszer bebörtönte a protestáns lelkészeket, mint például Husz Mártont, aki télen a belvárosban tanított, vagy Bahil Mátyást, egy teológiai mű kiadásáért.²⁹ A jezsuiták és a városi hatóságok a 18. század folyamán minden protestáns hagyományt igyekeztek megszüntetni, amit a Kálvária felépítése és a pompás búcsújárások bizonyíthatnak. 1751-ben a jezsuiták Szűz Mária szobrát állíttatták fel, természetesen, nem véletlenül azon a helyen, ahol az 1687. évi vértörvényszék vesztőhelye állt. Így az egykor virágzó, hatalmas eperjesi evangélikus egyház a 18. század második felében két külvárosba szorult gyülekezetből állt, és csak három lelkésszel, egy fatemplommal és fából épült iskolával rendelkezett. Ennek ellenére, a környező falvakkal együtt körülbelül 4000 híve volt.³⁰

²⁵ Uo. 35.

²⁶ Uo. 42.

²⁷ Hörk, J.: *Az Eperjesi Collegium*. 89.

²⁸ Annales.

²⁹ Hörk, J.: *Az Eperjesi Collegium*.

³⁰ Kriebel János, az akkori német evangélikus lelkész állította ezt II. József 1770. évi látogatásakor. Hörk, J.: *Emléklap az Eperjesi evangélikus templom és az Eperjesi evangélikus kerületi Collegium visszaszerzésének 100 éves örömnépe alkalmából*. Eperjes, 1885.

A helybéli zsidók voltak a másik vallási csoport, akik a 18. században is ki voltak téve az eperjesi jezsuiták intoleranciájának. Az ország törvényei szerint a zsidók ugyan nem lakhattak a szabad királyi városokban, 1734-ben mégis letelepedett Eperjesen egy sóvári zsidó, aki egy beteg személyről gondoskodott. Mivelhogy a városi tanács kiűzésére nem volt hajlandó, a jezsuita superior az egri püspökhöz fordult, aki felszólította a bírót ennek a zsidónak a kiutasítására.³¹ 1764-ben a megyei hatóságok vérvád alapján huszonhat orkutai zsidót tartóztattak le és börtönöztek be Eperjesen. Kegyetlen kínvallatással akarták kikényszeríteni beismerő vallomásukat. Az úgynevezett Orkutai perben a jezsuiták a foglyokat katolikus hitre igyekeztek téríteni.³²

Eperjes szabad királyi város fejlődésében a 18. században a rekatolizáció – más tényezőkkel együtt – a polgárok nemzetiségi összetételét is befolyásolta. Itt kell megemlíteni, hogy Eperjes lakossága a 18. század első harmadában a nagy pestisjárvány és a hosszú háború következtében annyira megfogyatkozhatott, hogy jelentős bevándorlásra került sor.³³

Az új polgárok felvételénél a katolikusok voltak előnyben, amiről nemcsak a polgári eskü szövege, hanem újdonsült polgárok könyvei is tanúskodnak. Az adatok alapján szembetűnő a változás a városba költözők származását illetően. Míg az 1600–1650 közötti időszakban az új polgárok 34,3%-a Eperjesről, 14%-a a magyarországi német városokból, 12%-a Magyarország különböző részeiből, 9%-a külföldről (legtöbbször Cseh-, Morva- és Lengyelországból), 10,5%-a Sáros vármegyéből, 8%-a a szabad királyi városokból, 5,6%-a a Német Birodalom országaiból, 4,2%-a pedig Sziléziából származott.³⁴ A 18. században ezek az arányok a következőképpen változtak: a nagy többség eperjesi származású volt, de a magyarországi németek csak 6,8%-ot, a birodalmi németek 2%-ot a sziléziai származásúak pedig csak 1,7%-ot alkottak. A szabad királyi városokból származók száma 11%-ra növekedett, de legtöbbször (a 17. századi adatokkal összevetve a mai Közép- és Nyugat-Szlovákia területéről) jöttek. Körülbelül változatlan maradt a magyarországi vidékről származó polgárok aránya (10%). A külföldiek közül legnagyobb számban a lengyelek, a csehek és az olaszok voltak.³⁵ A 18. század hetvenes éveiben tovább növekedett az eperjesiek közül kikerülő új polgárok száma (54,5%). A magyarországi németek közül származó polgárok aránya 4%-ra a németországi németek aránya 1%-ra csökkent. A szabad királyi városokból származó polgárok száma 7%-ra csökkent, akik úgy mint a 17. században többnyire Felső-Magyarország területéről érkeztek. A különböző magyarországi mezővárosokból és falvakból származók aránya úgyszintén, mint a

³¹ Ruby, J.: i. m. 39.

³² Auszterlitz, T.: *Die letzte Folgenprozedur. Der "Kodesch" von Orkuta*. Prešov, 1933.

³³ Míg 1672-ben 473 házból fizettek adót, 1711-ben az egész városban csak 42 háztulajdonos volt képes az adót megfizetni (9,8%). Šoka Prešov, városi adókönyvek, 144. (1655–1694); 1149. (1695–1718); 9. (külvárosi adókönyv, 1617–1747).

³⁴ Šoka Prešov, Mag. 2118: *Matricula seu Receptaculum civitate Donatorum*. (1536–1676.)

³⁵ Šoka Prešov, Mag. 2121: *Matricula seu Receptaculum Concivitate Donatorum civium, in Libera Regiaquae civitate Epperies 1730–1756*. 1810.

Sáros vármegyei beköltözők száma, változatlan maradt. A külföldiek között nem találunk már olaszokat, legtöbbször pedig továbbra is a csehek és a lengyelek voltak.³⁶

Ezek a számok a lakosság vallási összetételéről is sokat elárulnak. Feltételezhető, hogy a 17. század első felében a polgárok nagy többsége evangélikus vallású volt, mivel a város területén csak az evangélikus egyház működött. Kétségtelenül ezt állíthatjuk a magyarországi (többször szepességi) és bevándorolt (ezek többször szász, brandenburgi, vagyis poroszországi származásúak voltak), a felső-magyarországi szabad királyi városok polgáraitól és a Sáros vármegye területéről származó jövevényekről is. A következő században pedig éppen ezeknek a lakosoknak száma csökkent erőteljesen. Az új polgárok jegyzékei a lakosság vallási összetételéről is hiteles képet mutatnak. 1730 és 1750 között az új polgárok 62%-a katolikus volt, és csak 37%-a evangélikus. 1% volt református, illetve görögkeleti vallású. Hasonló a kép a hetvenes években: 57,7% katolikus és 42,3% evangélikus.³⁷ Ezek a számok azonban csak a belvárosban lakó polgárok összetételéről tanúskodnak. Egészen más képet mutatott a polgári jogokkal nem rendelkező köznép és a külvárosok lakossága, amely nagy többségében katolikus vallású volt. 1778-ban 5719 eperjesi lakos közül már 4240 a katolikus (74,1%) és csak 1479 tartozott az evangélikus valláshoz (25,8%).³⁸ Ennek fő oka az lehetett, hogy a köznép többször a Sáros megyei falvakból származott, túlnyomó része akkor már teljesen rekatolizált volt. (A 17. században virágzó 139 evangélikus anya- és leányegyházból³⁹ a 18. század végére alig tíz maradt meg.)

A lakosság nemzetiségi összetételében a vizsgált időszakban a szlovákok javára történtek nagy változások, miközben a németek száma erősen csökkent, a magyarok száma pedig egyre jelentéktelenebbé vált. Itt kell megemlíteni, hogy a 17. század végéig a polgárok legnagyobb része német volt. A 17. század első felében a magyarok száma is annyira megnövekedett, hogy nemcsak új nagy templomot kellett építeniük (1642/1647), hanem a hivatalos városi agenda nagy része is magyar nyelvű volt. Az 1720. évi összeírásban Eperjesen 134 német, 72 szlovák, 69 magyar és 7 olasz háztartással találkozunk.⁴⁰ A 18. század végéig ez a kép jelentősen megváltozott, amiről több korabeli értesítés és okirat tanúskodik. Az eperjesi születésű Korabinszky János Mátyás híres lexikonjában (1786) szülővárosáról megírta: "... wird, da die ungarische Nation fast ganz aufgehöret, dermahlen von Deutschen und Slowaken bewohnt".⁴¹ A 18. század második felében már a városi tanács többségét is a szlovákok alkották. Úgy például 1757-ben a bíró és tíz tanácsos (tizenkettő közül) szlovák ajkú volt.⁴² A szenátorok és a városi alkalmazottak esküszövegei között 1759-ben 41 szlovák, 22 latin, 3 magyar és 2 német szöveget találhatunk.⁴³ Az első

³⁶ Uo.

³⁷ Uo.

³⁸ Spiesz, A.: i. m. 145.

³⁹ Hörk, J.: *A Sáros-zempléni ev. esperesség*. 36.

⁴⁰ *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–1721*. Budapest, 1896. 423.

⁴¹ Korabinsky, J. M.: *Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*. Pressburg, 1786. 145.

⁴² Spiesz, A.: i. m. 144.

⁴³ Šoka Prešov, Mag. 2375.

magyarországi népszámlálás íveinek többsége szlovákul van kitöltve és csak a kisebb része (a belvárosból valók) németül.⁴⁴ A nemzetiségi változások az egyházi életben is megmutakoztak. A szatmári béke után Eperjesen csak a német és a szlovák evangélikus egyház működött, s a jezsuiták között is e két nemzet hitszónokait találjuk ebben az időben.

A szlovákok már a 17. században a külvárosokban nagy többségben voltak, amit az 1660-as évek óta csak szlovák nyelven vezetett „Hustág könyve” bizonyít.⁴⁵ A város nemzetiségei összetételéről ha nem is nagyon hiteles képet, de információt nyújtanak az új polgárok vezetékeveinek elemzése is. Amíg a 17. század első felében a nevek 45,8%-a német, 27,2%-a szlovák és 16,5%-a magyar eredetű volt,⁴⁶ száz évvel később a legtöbb név már szlovák volt (40,5%), utánuk következtek a német (33%) és a magyar eredetű vezetékevek (16%).⁴⁷ A hetvenes években a szlovák nevek már 46,5%-ot értek el, a német nevek aránya ugyanannyi maradt, a magyar nevek aránya azonban 12%-ra csökkent.⁴⁸ Ezek az adatok azért nem teljesen hitelesek, mert a sok magyar vagy német nevű polgár akkor már régen elszlovákosodott.⁴⁹

Természetesen a magyarok és a németek csökkenését több tényező okozta, és ezek egyike a rekatolizáció volt. Mint fentebb említettük, megszűnt a német protestáns országokból⁵⁰ Sziléziából és a honi német városokból a bevándorlás. A Sáros vármegyei vidéki német és magyar evangélikus gyülekezetek és néhány magyar református gyülekezet felszámolása után (a 18. század első harmadában)⁵¹ a vidék, ahonnan a városi köznép származott, teljesen elszlovákosodott. Sáros vármegyében akkor már nem voltak német falvak és a magyar csak egy volt. A németek és a magyarok helyett többnyire szlovák lakosok települtek be a városba, sok lengyel és cseh bevándorlóval együtt, akik hamar beolvadtak a szlovák környezetbe. Ezek a nemzetiségi viszonyok a következő század első felében is megmaradtak, amiről a Vahot Imre munkájában ezt olvashatjuk: „Nyelvökre nézve a köznép, s általában a lakosság nagyobb része tót, a legtöbb kereskedő, mesterember német. Néhány kézműves, a legtöbb nemes és honoratior, magyar.”⁵²

Természetesen, a rekatolizáció a város művelődési és kulturális életét sem kerülte el. Talán legnegatívabban az eperjesi Kollégium sorsában mutatkozott ez meg. Ez a valamikor híres főiskola, amelyet a 17. század végén egyetemmé akartak alakítani, a 18. század első felében egy triviális iskola szintjére süllyedt, és csak három tanító működött benne. Csak 1750 után, amikor egy új külvárosi épületben helyezték el, és Mária Terézia megengedte, hogy „felső tudományokat” is oktassanak itt, növekedett

⁴⁴ Šoka Prešov, Mag. 74.

⁴⁵ Šoka Prešov, Mag. 2119: *A Felső Hustág könyve 1665–1821*.

⁴⁶ Šoka Prešov, Mag. 2118.

⁴⁷ Šoka Prešov, Mag. 2121.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Ezt bizonyíthatjuk a Paulus Kiss és Michael Tormossy eperjesi polgárok példájával, akik a saját vallomásuk szerint nem tudtak magyarul (1757). Spiesz, A.: i. m. 143.

⁵⁰ Kollonich *Einrichtungswerke* és más korabeli okmányok szerint csak a katolikus német beköltözők voltak kíváncsiak.

⁵¹ Gömöry, J.: *Az Eperjesi ev. Kollégium*. Prešov, 1933. 63.

⁵² *Magyar föld és népei eredeti képekben*. Pest, 1846. 5.

fokozatosan a jelentősége. A belvárosi jezsuita nagy gimnázium, 1786. évi megszűnéséig, provincionális iskola maradt.

Sokkal pozitívabb hatással volt a rekatolizáció a város építészetére és művészeti életére. A 18. század elején a késő reneszánsz stílust a barokk váltotta fel. Olyan gyönyörű barokk emlékek maradtak ebből az időszakból, mint a minorita templom homlokzata, a ferencesek temploma, a Kálvária, Szűz Mária-szobor, Szent Rókus szobra, a Vármegyeháza, Klobusiczky-palota vagy a gótikus Szent Miklós-templom belső berendezése.

A rekatolizáció, mint a bécsi udvar politikájának fontos része, a városi önkormányzat összetételében és működésében is bizonyos változásokat hozott. Elsősorban az a megkötés, mely szerint a bíró, a szenátorok és a „communitas” (külső tanács tagjai) csak a katolikusok lehettek, komoly csapást jelentett a középkori városi demokrácia számára. Az állam érdekeit a városi gazdasági és politikai életben közvetlenül egy e célból kinevezett hivatalos személy, a Szepesi Kamara követe képviselte. 1712-től a század közepéig csak az ő jelenlétében választhatták meg a tanács tagjait,⁵³ és más módon is befolyásolta a város igazgatását. A katolikus egyház révén új városi tisztségek és hivatalok alakultak ki.

A 17. században hagyományos két német, egy magyar és egy szlovák egyházfitt (Aeditui templi Germanici, Hungarici, Slavici)⁵⁴ más tisztviselők, illetve alkalmazottak váltottak le: a plébánia gondnoka (Praefectus Ecclesiae Parochialis), a plébániai egyházfitt (Aedituus templi Parochialis), a kántor (Cantor), az orgonista (Organista), a trombitás (Tubicinus) és a három énekes (Tenorista, Discantista, Altista).⁵⁵

Mindemellett a katolizáció nem csekély terhet jelentett a városi gazdálkodás számára is. A katolikus plébános meg az egyházi alkalmazottak fizetése jelentős részét tette ki a város évi kiadásainak: 1711-ben 5,8% (2013 Ft, 70 d),⁵⁶ 1720-ban 7,2% (1330 Ft),⁵⁷ 1740-ben 10,1% (1212 Ft, 80 d),⁵⁸ 1760-ban 10,58% (1148 Ft, 12 d)⁵⁹ és 1770-ben 10% (1345 Ft, 16 d).⁶⁰

Az egész 18. században (a szatmári béke után) a legjobban fizetett személy Eperjesen a katolikus plébános volt, legalább 600 Ft állandó fizetéssel. Ugyanakkor a bíró csak 300, később 400 Ft-ot kapott.⁶¹

A katolizáció mint az állami politika része Eperjesen az 1770-es és 1780-as évek fordulóján szűnt meg. Nem sokkal azután, hogy 1773-ban XIV. Kelemen pápa a jezsuita rendet feloszlatta, a jezsuiták Eperjest is elhagyták. II. József 1781-ben kiadta türelmi rendeletét, és két évvel később sikerült az eperjesi evangélikusoknak a volt magyar templomot és a Kollégiumot visszaszerezni. 1784-ben, hetven évig tartó üldözés után, megint megnyílt a Kollégium kapuja, a városi tanácsba pedig két evan-

⁵³ Šoka Prešov, Mag. 2539.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Šoka Prešov, Mag. 2124: Liber Renovatii Magistratus 1730–1763.

⁵⁶ Šoka Prešov, Mag. 25: Városi számadási könyv 1711.

⁵⁷ Šoka Prešov, Mag. 49: Városi számadási könyv 1720.

⁵⁸ Šoka Prešov, Mag. 87: Városi számadási könyv 1740.

⁵⁹ Šoka Prešov, Mag. 161: Városi számadási könyv 1760.

⁶⁰ Šoka Prešov, Mag. 217: Városi számadási könyv 1770.

⁶¹ Uo.

gélíkus szenátort is bevásztottak. Éppen ebben az időben települt a belvárosba Holländer Márk, az első eperjesi zsidó.

Eperjes szabad királyi város fejlődését a körülbelül száz évig tartó katolizáció jelentősen befolyásolta, és ennek egyes következményei napjainkig hatnak.

*A hagyományos elemek továbbélése Debrecen gazdaságában
és társadalmában a 19. század második felében*

A nagy határú alföldi városok, közöttük Debrecen történetének kutatása a jobbágy-felszabadítás utáni korszakban felvet néhány olyan problémát is, amelynek feltárása módosíthatja eddigi ismereteinket a magyarországi tőkés átalakulásról.

Az 1693. évi privilégiummal és az 1715. évi országgyűlési törvénnyel a feudális rendi keretek közé véglegesen betagozódó Debrecen 1848 utáni fejlődésének fő kérdésévé az vált, hogy a tőkés átalakulás során a város gazdasága és társadalma ki akart-e, ki tudott-e szabadulni a rendi meghatározottság bilincseiből, képes volt-e a feudális-rendi gazdaságot önerőből tőkés gazdasággá alakítani?

Egy rövidre szabott előadás időhatárai között e szerteágazó és szövevényes kérdéskörnek csak három elemére van módunk kitérni.

1. Bizonyítani kívánjuk azt az előfeltételezést, hogy Debrecen szabad királyi városa, más magyarországi szabad királyi városoknál és nagy határú alföldi agrárvárosoknál is hathatósabban és bizonyos fokig eredményesebben is igyekezett megőrizni gazdaságának rendi-feudális, azaz hagyományos elemeit nemcsak a 19. század első felében, amikor – Hajnal István kifejezésével élve – a szokásszerűségeken nyugvó termelési és társadalmi szerkezetek bomlásának jegyei már tapasztalhatók voltak a magyar gazdaságban és társadalomban, hanem a század második felében is, amikor az 1848-as forradalom eredményeként a legtöbb területen elhárultak az akadályok a tőkés fejlődés előtt.
2. Az egységes tömbként megjelenő és a város vezetésében így nagy szerepet játszó cívis polgárok viszonyainak elemzésével rá kívánunk mutatni, hogy a társadalom struktúrája is rendi szerkezetű és mentalitású marad egészen a századfordulóig.
3. Végül indokolni kívánjuk, hogy a század utolsó harmadában mégis csak tapasztalható kapitalizálódás a hagyományos magatartásformákkal szembefordulóknál is sajátos kérdéseket vet fel.

Nem egy hagyományokhoz ragaszkodó debreceni cívis, hanem a többféle tőkés vállalkozással is próbálkozó ügyvéd Telegdi Kovách László, aki az 1840-es években sok lapnak volt levelezője, írta Debrecenről jó tíz évvel a polgári forradalom előtt: „ezen város inkább szántóvetők lakhelye, mint mesterembereké a művészeké. Minden lakos – a sajátlagos földművelőt kivéve – hét mesterséget gyakorol; a csizmadia, varga, kereskedő, pap, ügyvéd, tanító egyszersmind földművelő – elannyira, hogy szoros értelemben vett hivatásuk csak mellékes. S így egészen meg van a dolog fordítva (mint) a külszági városokban, hol a mesterembereknek semmi ösmeretük nincs a földművelésről.”

Jó negyven évvel később, 1882-ben Zelizy Dániel szinte semmi változást nem tapasztal. Azt írja Debrecen szabad királyi város egyetemes leírásában, hogy „a földművelés és állattenyésztés talán a legelső helyen említendő a lakosság foglalkozásai között. A mezőgazdaság sokkal nagyobb kört tart magához lekötve, mint ezt a népszámlálás 1881. évi adatai feltűntetni képesek.”

A mezőgazdaság túlsúlya Debrecenre a középkor és a kora újkor századaiban ugyanúgy nem volt jellemző, mint a Telegdi Kovách által emlegetett nyugati városokban. A fordulat a 18. század második felében következett be, amikor a kétségtelenül korábban is meglévő gyakorlatot 1774-ben a Forgách-féle királyi biztosság kötelezővé tette, s véglegesen és elválaszthatatlanul összekapcsolta a háztulajdont és a földtulajdont, megállapítván, hogy a belső telek harmincszorosa illeti meg a házbirtokost a város külső határán. A földet nem lehetett műveletlenül hagyni, az iparos vagy kereskedő háztulajdonos, aki nem akart mezőgazda lenni, az is kényszerült földet művelni.

A szabad királyi városok lakói a polgári átalakulás előtt is tulajdonosai voltak földjeiknek, szemben a csak haszonélvezőknek tekinthető jobbággyokkal. Ez fejeződött ki abban, hogy a *caducitas* a várost mint közösséget illette meg, annak ellenére, hogy maga a város az uralkodó *peculiumának* számított, szemben a jobbággyközösségekkel, ahol a magvaszakadt jobbágy javai az uraságra szálltak. A városi földbirtok azonban valódi tulajdon mivolta ellenére sem volt polgári értelemben vett, szabadon adható, vehető, elidegeníthető, megterhelhető szabad föld, mert a rendelkezés elé a feudális jogrend számtalan korlátot állított. Ilyen korlát volt az említett háztulajdon és földtulajdon elválaszthatatlansága a város saját földjein, az 1818-ig gyakorolt újraosztás a bérelt pusztákon, az úgynevezett cenzuális földeken, a megszerezhető (bérelhető) föld felső határának megszabása a cenzuális és kaszálóföldek esetében s egyáltalán az a tény, hogy a város 166 ezer holdas határának több mint fele 1850 körül még mintegy 110 ezer hold osztatlan közös birtok (legelő, erdő és városi majorságnak nevezett szántó) volt. A ház utáni földek időszakos újraosztása már 1774-ben, a cenzuális földeké pedig 1818-ban megszűnt, de a közföldnek számító bellegelőn egészen 1876-ig (!) osztottak úgynevezett kis nyilasokat és ürge nyilasokat, amelyekben természetesen megmaradt a város rendelkezési joga. A 19. század második felében a városi majorságok értékesítésével, majd a 16 ezer holdas bellegelő felosztásával és magánkézbe adásával a városi közföldek aránya 85 ezer holdra csökkent, de még ez is több volt, mint a teljes határ 50%-a. Az 1854-ben (másodszor is) megváltott cenzuális földeket sem a vásárló polgárok, hanem a város nevére telekkönyvezték, s a kaszálóföldek is csak az 1890-es években kerültek az egyéni birtokosok tulajdonába. A polgári szabad föld elvének deklarálása időszakában, a 19. század második felében is, Debrecenben azt hangoztatták: az egyes birtokosoknak csak haszonvételi jogaik vannak, ez a haszonvétel a későbbi nemzedékek tagjait is megilleti „mikről az élő közösség érvényesen csak oly módon intézkedhetik, hogy intézkedése által az utókor joga sérelmet ne szenvedjen.” E szemlélet magyarázza, hogy a háztulajdon és földtulajdon külön értékesítésének lehetőségét is csak 1893-ban engedélyezte a város. A hagyományos kötöttségekhez való ragaszkodás célját is világosan megfogalmazták 1882-ben: a modern ökonómia elveinek érvényesülése polarizálná a városi középosztály mindhárom csoportját, a gazdákat, az iparosokat és a kereskedőket, amit a városnak „eddig még saját területén sikerült meggátolnia” noha

a korlátlan verseny már érezteti romboló hatását. „Hogy Debreczen gazda közönsége – folytatódik az érvelés – úgy a latifundiumok, valamint a telekparányok képződésétől s azok következményei káros hatásától ez ideig meglehetősen meg tudta magát óvni azt a birtoklás oly mibenlétének köszönheti, mely mellett a szerzés maga, annak mérve s az átruházás módozata, bizonyos körülírt feltételekhez volt kötve, mely feltételek egészen a legközelebbi évekig épségben fenn is tartottak, s melyeknek egy kis része még ma is fennáll s gyakorolja hatását.” A fenti sorok megfogalmazója, Király Ferenc is világosan látja, hogy ezek az elvek csak addig érvényesülhetnek, míg meg nem valósul a belterjes földművelés, „melynek nagymérvű tőke- és munkabefektetések képezik alapját”, s amely „a birtokra nézve teljesen szabad rendelkezést követel magának.”

A fentiekből következően és a debreceni mezőgazdaság valódi állapotának ismerete alapján is az alábbiakat állapíthatjuk meg: a 19. század végéig Debrecenben nemcsak a hagyományos rendi keretekhez való makacs ragaszkodást, de a hagyományos mezőgazdasági termelés konok megőrzésére való törekvést is tapasztalhatjuk egy teljesen megváltozott világban.

A földtulajdonviszonyok alakulásáról tehát összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a hagyományos kötöttségek szívós továbbélése nem segítette elő, hanem gátolta a tőke behatolását. A rendelkezés szabadsága és a használat korlátlansága, a klasszikus római jogban a *ius de substantia rei disponendine* nevezett elv, amit a tőkés tulajdon legjellegzetesebb vonásának is tartottak, sokkal lassabban vált általánossá a város határán, mint Magyarország más vidékein. Míg a jobbágyfelszabadítás és az ősiség eltörlése az ország más helyein nem állított korlátot sem a nagy birtokszerzésnek, sem a birtokok elvesztése elé, s ezáltal elősegítette a tőkés differenciálódást, Debrecenben sokáig makacsul ragaszkodtak azokhoz a felső határokhoz, amelyeket még a 18. században állapítottak meg (cenzuális vagy tanyaföld esetében 90 hold, ház utáni földeknél kb. 36–40 hold). A szabaddá tett birtokforgalom csak a 19. század utolsó harmadában eredményezett néhány 200 holdnál terjedelmesebb birtokot, 1850 körül ilyeneket nagyrészt csak a városi földek bérlete eredményezett.

Ha a tulajdonviszonyok mellett a termelési szerkezet helyzetét is vizsgálni kívánjuk, abból kell kiindulni, hogy a tőkés gazdaságban a termelés szerkezetét – mint ismeretes – alapvetően megszabja a piac, ahol a termék áruvá válik. A tőkés jellegét az is mutatja, mennyire tudnak alkalmazkodni az adott árstruktúrához, piaci feltételekhez és azok változásaihoz.

Debrecen esetében a föld, az agrártermékek és a mezőgazdasági munkaerő árának adatai rendelkezésünkre állnak már a 17. századtól kezdve, így a hosszú időtartamok változásai is vizsgálhatók, de természetesen az ársorok a gyors változásokat is kimutatják. Az összes rendelkezésünkre álló adat azt tanúsítja, hogy a jobbágyfelszabadítás utáni évtizedekben Magyarországon robbanásszerű árváltozások történtek, s ez alól Debrecen sem tudta kivonni magát. Az 1840-es évek – egyébként is emelkedő tendenciájú – árszintje az 1850-es években kiugróan nőtt, a húsárak 100%-kal, a gabonafélék árai mintegy 50%-kal, a táplálkozásban fontos szerepet játszó szalonna 60%-kal, a bor 80%-kal, a mezőgazdasági bér munkások napszáma pedig mintegy 60%-kal nőtt. E robbanásban társadalmi és gazdasági okok egyaránt közrejátszottak. A krími háború és Oroszország kiesése az európai gabonaszállítók sorából magyarázhatja a gabonaárak 1871-es évig tartó emelkedését, s kényszerárfolyamok, a

limitációk megszűnése az egyéb árakban bekövetkező ugrást, a jobbagyság megszűnése pedig a munkaerő árának növekedését. A változások tendenciája a század második felében azonban eltérő, a húsárak újabb 90%-kal, a napszámbérek mintegy 40%-kal nőttek, míg a gabonaárak a század végi agrárválság miatt valamelyest csökkentek, s stagnált a szalonna ára is.

Ezek az arányok is mutatják az árszerkezet, s ezáltal a piac belső módosulásait. Még inkább nyilvánvalóvá válnak azonban az árszerkezet eltolódásai, ha a hosszú szakaszok tendenciáit vesszük szemügyre. Az 1800–1850 közötti átlagárakhoz képest a húsárak átlagosan 3,16-, szalonnaárak 1,50-, a búzaárak 1,69-, a mezőgazdasági munkabérek pedig 1,95-szörösükre nőttek. A gabonatermelésre orientált gazdaságok rentabilitása és jövedelemtermelő képessége csak akkor lehetett biztosított, ha a hozamok emelkedtek vagy a termelési szerkezetekben a gabonát jövedelmezőbb növényfélések helyettesítették, mert az árak kisebb mértékben növekedtek (a húsárak kivételével), mint a mezőgazdasági munkabérek. Az árszerkezet egészének vizsgálata azt mutatja, hogy a piac a magas hozamú, intenzív állattenyésztés fejlesztését igényelte, mert az állati termékek közül a legfontosabbnak, a húsnak állandó konjunktúrája volt a század második felében.

A 18–19. század fordulójáig nemcsak a debreceni parasztpolgárok, de más alföldi városok és mezővárosok gazdái is olyan termelési rendszerben éltek, amelyet az alacsony hatékonyságú és hozamú állattartás dominanciája jellemzett. A termelés valójában nem a szántóföld és a gabona, hanem a kaszáló és legelő, illetve a széna körül szerveződött. A kenyér, a gabona természetesen döntő fontosságú a társadalom élelmezése szempontjából, s e társadalmak is önellátásra töreksenek kenyérfélékből. Az igazi érték, tőke és piacra vihető áru azonban nem a gabona, hanem a pusztákon, Debrecen esetében a Hortobágyon legeltetett állat, főként a szarvasmarha és a juh volt. Ismeretes, hogy ez a hagyományos alföldi gazdálkodás már a napóleoni háborúk alatt megélte első nagy válságát, amikor a negyedszázados gabonakonjunktúra hatására több tízezer hold legelőt törtek fel, és gabonavetéssel csökkentették a pusztai állattartás bázisát. Ez a bázis véglegesen az 1850–1860-as években, a második nagy gabonakonjunktúra idején szűnt meg, amikor csaknem teljesen elfogytak a rétek és legelők, főként az Alföldön, a pusztai állattartás korábbi fő területén.

Az extenzív állattartásra épülő rendszer – amelynek fontosságát olyan kortársak is jól látták, mint Balásházy János, aki szerint a debreceni gazda „fő cassája” a lábasjószágban van – válságát az ötvenes évek gabonakonjunktúrája feledtetni tudta. Szerte az országban szinte monokultúras gabonagazdaságok születtek a legelők és a rétek helyén, s az alföldi gazdaságok – kicsik és nagyok egyaránt – megpróbálták állat és állati termék helyett gabonát piacra vinni. Az osztrák piac, a vasútépítéssel javuló szállítási feltételek nagy lehetőségeket biztosítottak. A 19. század utolsó harmadában azonban az amerikai búza versenye válságot okozott. Ebből csak azok az üzemek tudtak kilábalni, amelyek a gabonatermelésről az intenzív takarmánytermelésre s az erre épülő istállózó állattartásra, ipari növények termelésére tértek át, vagy nagy tőkebefektetéssel, intenzív talajműveléssel, talajjerő-visszapótlással s magas fokú gépesítéssel nagy hozamokat produkáltak.

Mindezekből a debreceni mezőgazdaságot meghatározó cívisbirtokokon alig tapasztalunk valamit. Debrecen már az 1850–1860-as évek gabona-konjunktúrájába sem kapcsolódott be, s ezzel rugalmatlanabbnak bizonyult még a többi alföldi agrár-

városnál is. Igen jellemző módon a bellegelőt 1877-ben akkor osztották fel és alakították szántóföldre, amikor már vége volt a gabona-konjunktúrának, s megkezdődött a gabonaválság. (Több legelőt ezután nem is osztottak.) A gazdálkodási ideál még 1880 körül is a 18. századi külterjes legeltető állattartás volt. A városi politikát meghatározó civistársadalom makacsul védte ennek az archaikus gazdálkodási formának egyre szűkülő bázisát. Meg tudta védeni például a Hortobágyot a felosztástól és a felszántástól. Az állattartás módjának változatlanságát mutatja, hogy a 19. század utolsó harmadában is a szarvasmarháknak 84%-át, a juhoknak 92%-át tartották a hortobágyi legelőkön olyan módon, hogy a tavasszal kihajtott állatokat csak ősszel hajtották be a tanyasi telelőhelyekre. Rendkívül alacsony maradt a szántógazdaságok technikai színvonala is. A civis gazdák mintegy 50 ezer holdnyi birtokán 1895-ben csak 10 gőzerővel hajtott és 16 járgányos cséplőszekrényt alkalmaztak, miközben a Dunántúlon legalább járgányos cséplőgépe már minden 15–20 holdas parasztgazdaságnak volt. Mindössze 11 volt az aratógépek és 156 a vetőgépek száma. Csaknem teljesen ismeretlen volt a műtrágyázás, az ipari és takarmánynövények termelésének aránya nem érte el a 7%-ot. A terméshozamok is elmaradtak az országos átlagtól.

A hagyományos struktúrák megmerevedését tapasztalhatjuk az iparban és a kereskedelemben is. 1882-ben Debrecenben felelős gazdasági szakemberek sirják vissza az iparszabadsággal szemben a céhes kötöttségeket, és állítják, hogy a kismestereket és a kézműipart nem a gyáripár nyomása tette tönkre, hanem „maguknak az iparosoknak egymás közt kifejlett versenye.” Az iparosok és kereskedők létszáma és aránya a 19. század folyamán nem csökkent ugyan a város lakosságán belül, mégis olyan elmaradás következett be az iparosodottság főbb mutatói tekintetében, hogy Debrecen nemcsak a külön minőséget jelentő fővárostól, de néhány, az Alföldön és az ország elmaradottabb keleti felében lévő – korábban lekörözött – várostól is elmaradt.

A debreceni ipar a század utolsó harmadáig megmaradt a kézműves keretek között. A sok önálló kisegzisztencia nem a fejlettség, hanem az elmaradottság jele volt. 1849-ben Debrecenben a mesterek és a segédek, illetve az önállóak és az alkalmazottak közötti arány 1:0,64 volt, 1870-ben változatlanul ugyanennyi és 1910-ben is csak 1:1,7. Ebben az esztendőben mindezek az arányok máshol a következőképpen alakultak: Nagyváradon 1:2,8, Temesváron 1:4,1. Itt érhetjük tetten Telegdy Kovách László igazságát. A segédet, alkalmazottat nem tartó iparos alig több, mint a falusi kontár, aki csak meghatározott időben dolgozik, főként ha megélhetését földbirtok is biztosítja. A társadalmi munkamegosztás olyan primitív szintje is visszatér a városba a 19. században, amelyet egyszer már századokkal korábban is meghaladott. A kézművesipar tehát nem úgy stagnált, illetve hanyatlott, hogy csökkent volna a foglalkoztatottak száma, hanem úgy, hogy a teljes foglalkoztatás időszakossá rövidült, s a kieső heteket és hónapokat a mezőgazdasági tevékenység töltötte ki. Már a kortársak is a ház utáni földek rendszerével s Debrecen nagy határával magyarázták a változásokat.

Debrecen szerepe a kereskedelemben önmagához viszonyítva szintén nem csökkent, csak a 19. században kialakult új helyzetben változott meg. 1882-ben úgy vélték a kortársak, „hogy Debrecenben a kereskedelmi vállalatok száma ez idő szerint jelentékenyebb, mint az előtt volt, de minőségben jelentőségük a számarány ezen növekedésével nem tartott lépést. Az önálló üzletek száma megfogyott, helyt enge-

dett néhány nagy vállalatnak és a szatócsszerű üzletek elszaporodásának”. A helyzet tehát nem teljesen azonos az iparéval, a differenciálódás élesebb. A változások két szakasza jól elkülöníthető. A század első felében a város nemcsak helyi piaci központ, hanem a regionális csere egyik fő helye is a szállítás hagyományos formáira alapozva. Az első vasútvonal kiépítésének még az a sajátos hatása volt, hogy Debrecen-t bekapcsolta a gyorsan élre törő Pest vonzáskörzetébe, de elvágta egykori régiójától (mert ott nem épültek vasutak). Csak a század végén, a debrecen–tokaji, a debrecen–szatmári s a tiszalöki és hortobágyi vasutak kiépülése után szerezte vissza Debrecen azt a régiót, amelyet századokon keresztül magáénak mondott.

A rugalmatlan, hagyományörző gazdaság mellett korábbi szerkezeti elemeket őrzött a társadalom is, amelyben nagy szerepe maradt a cívisgazdaságok tulajdonosainak, a cívis polgárságnak. Korábban már utaltunk rá, hogy Debrecen birtokmegoszlását egészen 1945-ig közösségi tulajdon – kapitalista jellegűnek egyáltalán nem mondható – túlsúlya jellemezte. A határ kisebbik – magántulajdonban lévő – felében is a birtokszerkezet legfőbb sajátossága az állandóság. 1856-ban 3177-en, 1876-ban 3320-an, 1884-ben 3095-en, 1900-ban 2745-en, 1909-ben 3083-an osztoztak Debrecen magántulajdonú földjei felett – ha az egészen törpe egy hold alatti „birtokoktól” eltekintünk. Ez az állandóság is homlokegyenest ellenkezik mindazzal, ami az ország más tájain történt, ahol a földbirtok elaprózódása hihetetlen arányokat öltött. A földbirtokokkal rendelkezők számának állandóságát – több más tényező mellett – a mezőgazdaságból élő népesség arányának fokozatos csökkenése biztosította. Hiányzott a városból az agrárproletárok és törpebirtokosok óriási nyomása, ami másutt torz birtokstruktúrát teremtett, de a korábbi birtokpolitika miatt hiányzott a nagybirtok is. Az ezer holdon felüli birtokok száma 1856 és 1909 között változatlanul négy volt, tulajdonosuk egy arisztokrata (gróf Gyulai Sámuel), egy földet vásárló kereskedő (Rickl József) és két ugyancsak földbe fektető zsidó tőkepezes (Steinfeld Ignác és Harstein Péter). Összes földjük nem érte el a magántulajdonú földek területének 10%-át.

Az említett hat évtized alatt tehát nem csökkent a 20–500 holdas cívisbirtokok száma és aránya sem. 1856-ban 500 cívisgazda (az összes földtulajdonosok 15,7%-a) birtokában volt a magántulajdonú földek 63,16%-a, 1876-ban 746 gazda (22,5%) birtokában 71,35%-a, 1884-ben 778 gazda (25%) birtokában 67,5%-a, 1900-ban 852 gazda (31%) birtokában 71,8%-a és 1909-ben 835 gazda (27,8%) birtokában a földterület 68,6%-a. Az adatsorok nemcsak arról árulkodnak, hogy a cívispolgárok száma nem csökkent, hanem nőtt, de arról is, hogy a kezükön lévő föld nagy állandóságot mutatott, hiszen az a magántulajdonú földek 63 és 71%-a között ingadozott. Ez a 32–57 ezer kat. hold föld, ami az említettek tulajdonában volt, az idők folyamán nem kevesbedett, hanem növekedett. E tény arra is utal, hogy a debreceni gazdálkodó polgárok el tudták érni, hogy a közös földekből magánkézre jutó birtokok – a múlt századi privatizáció során – az ő tulajdonukba kerüljenek.

Debrecen egyedi jellegét e tekintetben akkor értjük meg igazán, ha figyelembe vesszük, hogy a dualizmus kori Magyarország birtokstruktúrájából éppen az egészséges középbirtok hiányzott. A birtokviszonyok kortárs elemzői is ezt fájlalták a leginkább, s ezeket a birtokokat tekintették az „amerikai utas” agrárfejlődés letéteményeseinek – mint emlékszünk rá – a hazai marxista szakírók is. Kétségtelen, hogy a hazai földbirtokstruktúra igen egészségtelen módon polarizálódott az óriási lati-

fundiumokra és a majdnem teljesen életképtelen törpebirtokokra. Ez a torz birtokmegoszlás nem segítette elő a tőkés mezőgazdaság kibontakozását. Debrecen példája azonban arra figyelmeztet, tévedés azt gondolni, hogy az egészséges középbirtok – a magyar farmok – túlsúlya automatikusan tőkegazdaságot és magasabb termelési színvonalat teremtett. A debreceni cívisgazdaságok magatartásukat tekintve nem voltak tőkés üzemek, a cívisek mentalitása pedig a lehető leghagyományosabb értelemben vett rendi jellegű volt.

Ezt tükrözik a legtöbb adót fizetők megoszlására vonatkozó vizsgálatok is. Közöttük 1848-ban földbirtokos volt 41,4%, 1876-ban ugyanennyi, 1909-ben 50,3%. Közben a kereskedők számaránya 23,4, 17,2, illetve 22%, az iparosoké 24,1, 15,3 illetve 10,3%, a tőkéseké és járadékosoké pedig 10,3, 9,6, illetve 4,1% volt. Az arányok magukért beszélnek. Azt a városi társadalmat, amelyben a mezőgazdasági népesség 1/3-ról 1/5-re csökken, de a földbirtokosok aránya – akik között a cívisek döntő súllyal szerepelnek – 50%-ra nő a városi elit soraiban, aligha lehet modern vagy gyorsan átalakuló társadalomnak tekinteni.

A hagyományos keretek megcsontosodása mellett a kapitalizálódás mégiscsak előrehaladó formáiról – az elmunkálatok hiánya miatt – csak nagyon vázlatosan szólhatunk. Az új vállalkozások megszületésében nagyon kevés szerepe lehetett a belső tőkefelhalmozásnak. Nem szabad elfelejteni, hogy Debrecen polgárai 1818-ban több mint 400 ezer, 1854-ben ismételten több, mint 600 ezer ezüstforintot fizettek ki a pusztákért. E pénzeket különböző hitelkonstrukciók közbeiktatása nélkül a polgárok adták össze, miközben az 1850-es évek elején 1 millió forintos államkölcsonnel is terheltettek. A kálvini elvek ellenére a debreceni polgár a kamatot és a hitelügyleteket csak szükséges rossznak és nem az élet részének tekintette.

A Debrecen körül kapitalizálódó világ végül is nem rekedt kívül a Basahalmán. Az új magatartásformák betörését nemcsak új ipari vállalatok (gőzmalmok, a század végén már csaknem ezer embert foglalkoztató dohánygyár, szalámigyár, téglagyárak, gőzfavágó, cukorgyár, kefegyár) és hitelintézetek (Debreceni Első Takarékpénztár, Magyar Általános Hitelbank Debreceni Fiókja) létrejötte jelzi, hanem a céhes keretek közül kinövő vállalkozások is. Mint az 1840-es években a Polgári-féle pokrócgyártó üzem és azok a sok segéddel dolgoztató kőművesek, akik a céhet csak fedőszervnek használták. 1847-ben 8 kőműves mester – szemben a céhes ipar előbb már idézett általános helyzetével – 121 segédet (átlag 15,1) foglalkoztatott.

A tőkés vállalkozások jelentkeztek a mezőgazdaságban is. Ilyen a század utolsó harmadában kiszélesedő kukoricatermelésre alapozódott üzemszerű sertésenyésztés és hízalás, amely teljesen függetlenedett a hagyományos tartásmódoktól. Volt jó néhány olyan földbirtokos vállalkozó is (korábban iparos és kereskedő), aki a földbirtokon folytatott termelést, de magát a birtokvásárlást is tőkebefektetésként a tőkés vállalkozás részének tekintette (Szikszay József, Vecsey Imre, Rickl József, Dragota Ignác, Kardos László, Berger Henrik, Steinfeld Ignác). Jól regisztrálható folyamat a 19. század második felében, hogy a földbirtok Debrecenben magához vonzotta a más szférákban felhalmozódott tőkéket. Elég csak az 1000 holdnál is nagyobb földbirtok tulajdonosára, a korábban kereskedő és ipari vállalkozó Rickl család példájára utalni vagy az építési vállalkozó Vecsey Imrére, akinek 1876-ban már 440 hold földje volt, a kereskedő Sesztina családra, amelyik Debrecenen kívül sze-

rezte terjedelmes birtokait, a mészáros és marhakereskedő Jónákra, a sertésvágóhentes Vásáryakra, a kőműves Bartsaiakra, vagy a sertéskereskedő Pálffyakra.

A tőke földvásárlásba fektetése teljesen beleillik abba a megmerevedési folyamatba, amiről ez az előadás szólt. Óvatosságra csak az int, hogy nincsenek összehasonlítható adataink a tőke megtérülésére és hozadékára a különböző termelési ágakban. Nagyon alacsony földárak mellett még az is előfordulhatott, hogy a mezőgazdaságban ez jobb volt, mint az iparban és a kereskedelemben. Ez indokolná, hogy nemcsak a hagyományokhoz ragaszkodó cívisek, de a más területeken eredményesen vállalkozók figyelme is a föld felé fordult.

Az angliai tőkés fejlődésről napjainkban is folyó viták csak fokozzák óvatosságunkat, hiszen a kapitalista mintaállamnak tekintett Angliában is előfordultak hasonló esetek, s a modern tőkés rendszer nem a hagyományos elemek radikális felszámolásával, hanem a régi és az új sajátos szimbiózisával született meg. Ha Debrecenben is ez történt, a kutatás előtt még széles távlatok nyílnak, s új módon kell megközelíteni az alföldi agrárvárosok dualizmus kori fejlődését is.

Irodalom

Balogh István: *Cívisek társadalma*. Debrecen, 1946.

Balogh István: *A cívisek világa*. Budapest, 1973.

Balogh István: *Debreceniség*. Debrecen, 1969.

Irinyi Károly: A debreceni cívis gondolkodása és mentalitása a századfordulón. *Alföld*, 1986.

Módy György: Földtulajdon Debrecenben a XVI–XVII. században. In: *A Déri Múzeum Évkönyve*. Debrecen, 1958–1959.

Orosz István: Debrecen és a magyar városfejlődés. *Alföld*, 1972.

Orosz István: A mezőgazdaság tőkés átalakulása Debrecenben és a magyarországi agrárfejlődés. *Várostörténeti tanulmányok*. Debrecen, é. n.

Orosz István: Cívismentalitás–cívisgazdálkodás. *Alföld*, 1987.

Rácz István: A debreceni tanya a XVIII. század végén és a XIX. század elején. *Ethnographia*, 1982.

Rácz István: *A debreceni cívis vagyon*. Budapest, 1989.

Rácz István (szerk.): *Debrecen története 1693–1849*. Debrecen, 1981.

Ránki György (szerk.): *Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig*. Debrecen, 1976.

Szendrey István (szerk.): *Debrecen története 1693-ig*. Debrecen, 1984.

Zelizy Dániel: *Debrecen sz. királyi város egyetemes leírása*. Debrecen, 1882.

Zoltai Lajos: *Birtokmegoszlás Debrecenben*. Budapest, 1900.

Zoltai Lajos: *Ismeretlen részletek Debrecen múltjából*. Debrecen, 1936.

A korszerűsödő Kolozsvár három évtizede (1867–1900)

Bizonyosan nincs más olyan erdélyi város, amelynek akkora történeti irodalma volna, mint Kolozsvárnak. Elég, ha emlékeztetjük Jakab Elek három vaskos várostörténetére hivatkozunk, s megemlítjük, hogy mellette Kelemen Lajos, Makkai László, Balog Jolán, Entz Géza és Jakó Zsigmond is foglalkozott e város történetének egyes kérdéseivel. Tény azonban, hogy az említett szerzők nagyrészt megálltak az újkor határánál. A 19. századot s benne a dualizmus korát kevesebben kutatták. Közülük megemlítjük Kővári Lászlót, akit a város közgazdasága érdekelt, a nemrég elhunyt nyelvtörténész Szabó T. Attila Kolozsvár 19. századi településéről írt maradandó munkát, az építészetben stílust teremtő Kós Károlynak pedig egy kisebb, s félig elkészült posztumusz tanulmánya az építészeti hagyományokról értekezik. Bár mindegyik említett szerző munkája értékes adatokat és szempontokat tartalmaz, Kolozsvár modernizációjának története mindmáig megíratlan. Az 1975-ben kiadott román nyelvű Kolozsvár története (*Istoria Clujului*) már csak az akkori politikai körülmények miatt sem lehetett tárgyilagos, különösen nem a kiegyezés koráról szóló fejezet, bár részeredményeit nem vitatjuk. A fentiek indokolják e sorok írójának téma- és tárgyválasztását.

A kiegyezés új feltételeket teremtett Erdély fejlődése számára, következésképpen felgyorsult a modernizációs folyamat. Tanulmányunk azt a kérdést követi nyomon, hogy Kolozsvár, mint ezen országrész legnagyobb és legjelentősebb magyar települése, milyen eredményeket ért el a korszerűsödés, a modern várossá fejlődés útján a kiegyezéstől a század végéig. Ezt megelőzően azonban számba kell vennünk a múltbeli örökséget, amely nem elhanyagolható mozgató tényezője volt a város újabb kori történetének is.

A múlt öröksége. Korszakok és funkciók

A Kis-Szamos folyó partján, három, egymástól eléggé különböző tájegység, a Szilágyság, Mezőség és az Erdélyi-érchegység találkozási határmezsgyéjén, a római kori Napoca romjain települő középkori Kolozsvárnak az első időszaka a honfoglalás és a tatárjárás közé helyezhető. A nevében szereplő vár szavunk az akkori védelmi funkcióját fejezi ki, amelyhez, mint a kolozsi ispánság központja, közigazgatási szerepkört is kialakított. Ezt a városcsírárt és magát a várat is a tatárjárás pusztította el. Bár a rombolás teljes lehetett, helyzeti energiáinak köszönhetően, s a magyar királyság városfejlesztő politikája, valamint a szász iparosság betelepülése következtében viszonylag gyorsan felépült, annyira, hogy 1316-ban Károly Róbert várossá nyilvánította (*civitas Culusvar*) és privilegiális jogokkal ruházta fel. Hogy nemcsak jogi változásról volt szó, azt a városi funkciók terjedése bizonyítja; ettől kezdve főképpen

nem a mezőgazdaság, hanem a kézműipar és a kereskedelem biztosította a szaporodó lakosság anyagi létfeltételeit. Az ipar és kereskedelem lett a növekedés anyagi forrása is. Hogy nem csak helyi jellegű iparúzésről és kereskedelemről volt szó, bizonyítja Nagy Lajos király adománylevele 1370-ből, amely Erdély-szerzte érvényes, vámmentes árusítási jogot adományozott Kolozsvár kereskedő polgárainak, akik a következő századokban Erdélyben és Magyarországon, valamint Közép- és Kelet-Európában máshol is jó nevet szereztek a városnak. Eddigi eredményei bizonyosan hozzájárultak ahhoz, hogy Zsigmond király 1405-ben *szabad királyi várossá* nyilvánítsa s elrendelje, hogy az óvárból kinőtt részt is falakkal kerítsék körül.¹

A fentiek során és következtében Kolozsvár önigazgatási joggal, saját belső renddel bíró kiemelkedő jelentőségű városi településsé vált. Hírét és vonzását növelte, hogy szülővárosát Mátyás király újabb privilégiumokkal látta el. Ilyen, viszonylag biztonságos jogi és anyagi alapokon haladva vált a 15. század folyamán Erdély legnépesebb és legtekintélyesebb városává. Rangját emelte, hogy lakóinak már a középkorban sikerült a város közterét nagyvárosiasan és funkcionálisan kialakítani. A kérdés legjobb szakértője, Kós Károly – aki maga is hozzájárult a modern Kolozsvár képének formálásához – megfelfejthetetlennek találta azt a rejtélyt, ahogyan Kolozsvárnak a tatárjárás után „különböző tájakról” összeverődött polgárai józan műszaki érzékükkel az európai kultúra keleti peremterületén ki tudták alakítani egy „szinte geometrikusan szabályos, szigorúan logikus, egykori városaink mindenikénél különb alaprajzú, tér- és utcahálózati rendszerét, mely módosítás és változtatás nélkül, századokon át teljesíteni tudta funkcionális rendeltetését”.² Ez a városépítészeti együttes egyik olyan értékes középkori történelmi öröksége Kolozsvárnak, amely a későbbi fejlődésnek is ösztönzője volt.

Az önálló erdélyi fejedelemség idején sem tört meg a város lendületes gyarapodása. A 16–17. században mintegy 30 céh 60 iparágat művelt sikeresen, köztük az ötvösséget művészi színvonalon, amelytől a város „kincses” jelzőjét származtatják. A reformáció kora aztán meghozta a szellemi és kulturális felemelkedést is. Hitviták s egyházszerveződések központjává vált, itt alakult ki az unitárius vallás és egyház, s jöttek létre azok az egyházi iskolák, amelyekből főiskolai szintű kollégiumai kinőttek. Kolozsvárt Báthory István egyetemet is alapított, amely azonban rövid ideig működött. Ezek s a 16. század közepe óta fennálló nyomdája révén, immár *kulturális funkciója* által is Erdély első városa (civitas primaria Transilvaniae) volt.

Kolozsvár felfelé ívelő korszaka a 17. század közepén hirtelen véget ért. Hanyatlásának elindítója külső tényező volt: Várad elestével a közvetlen török uralom Erdély határáig terjedt ki, emiatt Kolozsvár véghely lett. Számos török- és tatárdúlás és sarcoltatás, valamint belső erdélyi hatalmi villongás hozzájárult hanyatlásához. Régi gazdasági szerepét azután sem sikerült visszaszereznie, miután a törököt Magyarországról kiűzték. Annál inkább nem, mert az Erdélyben berendezkedő Habsburg-uralom nem teremtett ahhoz kedvező feltételeket; a katonai megszállás és az önkényuralom mintegy évszázadnyi időre megállította, sőt bizonyos tekintetben visszavetette növekedését.

¹ Az Óvár területét már a tatárjárás után kőfallal vették körül, de ezt a 14. század folyamán a város már messze túlnőtte.

² Kós Károly: Középkori város – korszerű város. *Korunk*, Új folyam, I/3. 1990. 347.

Kedvezőbb fordulat egy évszázad múltán azzal köszöntött be, hogy 1790-ben a főkormánysház visszaköltözött a rivális városból, Nagyszebenből Kolozsvárra, s ezután itt tartották 1848-ig – egy kivétellel – az országgyűléseket is. Ettől kezdve Kolozsvár *fővárosi funkciót* kezdett gyakorolni, és ezzel történetében új városfejlődési korszak kezdődött. A város történetírója, Jakab Elek hatalmas forrásanyag tanulmányozása alapján jutott arra a következtetésre, hogy az új funkció „anyagi téren maga után vonta a szebb építkezést, az utcák és terek kikövezését, a főtér megtisztítását, a rendőri intézmény megszervezése a jobb rendet és nagyobb tisztaságot; szellemi téren a felsőbb oktatás erős lendületet vett, s nagyszámú művelt és vagyonos új lakosokkal mintegy varázsütésre egy magasabb társadalom s műveltebb társadalmi élet fejtett ki. Ez Kolozsvárt egy felsőbb művelődési pálya útjára állította, megadván a lehetőséget arra, hogy az erdélyi részek politikai és társadalmi központjává és vezetőjévé legyen, s a nemzeti fejedelmek alatti tekintélyét ismét visszaszerezze.”³ Jakab Elek tömör összefoglalása azokat a fejleményeket sorolja fel, amelyek megalapozták Kolozsvár újabb fellendülő korszakát.

A számos főnemesi család beköltözése, a guberniumi tisztviselők jelentős száma, az értelmiségi és polgári elem gyarapodása, s a reformkorban bekövetkezett gazdasági növekedés elindítója volt az urbanizáció s civilizálódás folyamatának. Kolozsvár vonzását fokozta a magyar színjátszás (1792), majd az állandó színház (1821) létrehozása, s az a kibontakozó nemzeti reformmozgalom, amelynek élén Wesselényi Miklós, id. Bethlen János, Kemény Dénes, Bölöni Farkas Sándor állt. Kolozsvár a polgári társadalom szervezésében is Pest mögé igyekezett felzárkózni, mintegy példát mutatva Erdély többi városának is. Nem véletlen, hogy az 1848-as magyar forradalom eszméi először Kolozsvárott találtak befogadásra, s innen sugároztak szét, némileg az erdélyi sajátosságokhoz igazodva, Erdély magyar társadalmába. Bár az unió Kolozsvár fővárosi szerepkörének elvesztésével járt, ugyanakkor reményt is ébresztett, hogy a gyorsabb ütemű magyarországi polgárosodás saját nagyvárosi jövőjének is biztosítéka lesz. Ezt a reményt azonban mintegy másfél évtizedre elnyomta az osztrák abszolutista politika és rendszer, amely újból megfosztotta Kolozsvárt a központi közigazgatási intézményeitől, s anyagilag is erősen megsarcolta.⁴ Érthető, hogy Kolozsvár polgársága nagy várakozással fogadta az 1867-es osztrák–magyar kiegyezést.

Összegezésül: Kolozsvár elszegényedett s megalázott városként érkezett el a kiegyezéshez, de társadalma mindig őrizte virágzó korának emlékeit, és ez újabb kori feltörekvésének egyik mozgatórugója volt.

³ Jakab Elek: *Kolozsvár története*. III. Budapest, 1888. 898.

⁴ Ürmössy Lajos: *Tizenhét év Erdély történetéből*. 1849. július 19., 1866. április 17. Temes, 1894. 3–21., 58. Állami Levéltár Kolozsvár, Kolozsvár város levéltára. Jegyzőkönyvek, 1850. augusztus 26–1853. december; *Kolozsvári Lap*, 1850. július 25.

Kolozsvár helyzetét a kiegyezés éveiben az 1870-es népszámlálás adatai mutatják. Ekkor 26 638, túlnyomó többségében magyar nemzetiségű lakója volt, s ezzel a magyarországi városi hierarchiában a 13., Erdélyben pedig a 3. helyet foglalta el. Társadalmilag kimondottan kispolgári: felnőtt lakosságának nagy része, majdnem 70%-a a kis- és kézműipar, kiskereskedelem és a hagyományos szállítás területén dolgozott. Nagyipara jelentéktelen volt. Ha mindehhez hozzátesszük, hogy az említett 1870-es évben 2337-en, a felnőtt lakosság 30,82 százaléka vallotta magát földművelőnek, kiderül e nagy múltú város vidékies jellege, amely még semmi jelét nem mutatta a gazdasági, társadalmi struktúrájában az ipari forradalom korát jellemző átalakulásoknak.

A kiegyezés kori városkép tükrözte az átalakulás helyzetét: jellege a Főtéren kivételével kisvárosias, a külső területeké falusias. 1870-ben 3296 háza közt csak 256 volt emeletes, ebből mindössze 13 kétemeletes.⁵ 148 utcája nagyrészt közvetlen, a kivezető utak rossz állapota miatt vidékieinek nagy részétől (Mezőség, Érchegység) téli időben vagy hosszas esőzésekor sokszor elszigetelődött. Vasúti közlekedés még nem volt. Mindezek ellenére egyoldalú és hamis képet rajzolnánk Kolozsvár kiegyezés kori állapotáról, ha elhallgatnánk azt a kulturális és a szellemi szférában rejlő potenciális erősséget, amelyet a három, több évszázados kollégiuma s más iskolái, a színháza és operája, kiemelkedő elit értelmisége képviselt. Az abszolutizmus korából átöröklött elesettség ellenére, Kolozsvár Erdélynek, különösen pedig Erdély magyarságának irányadó központi városa volt, és ezt a szerepét a kiegyezés után sem akarta feladni. Ezért a város jelene és jövője mind erőteljesebben foglalkoztatta a legkiválóbb értelmiségieket. Különösen a közgazdasághoz is jól értő Kővári László és a gazdasági íróként tekintélynek számító Galgóczi Károly elemzései érdemelnek történeti szempontból is figyelmet, mert Kolozsvárt nem önmagában, hanem vidéki körzetében, sőt a megváltozott, kiszélesedett monarchiai versenymezőben szemlélik.

Kővári úgy látta, hogy a város jövőjének alakításában két közeli eseménynek lesz meghatározó szerepe: a Magyarország és Erdély között megvalósított uniónak, valamint a vasúti közlekedésnek, amely véget vet Erdély s Kolozsvár elszigeteltségének, és bekapcsolja a Monarchia összpiacába. A kettő szerint úgy függ össze, hogy Kolozsvár funkciója megváltozik: elvesztette ugyan az unió által fővárosi szerepkörét, de – „kevés idő alatt megnyitandó vasút az eddig vitt politikai vezérlobogó helyett, az ipar, kereskedelem zászlaját adván kezébe” – fejlődésének jók a kilátásai. Annál inkább, mivel a gazdasági átalakuláshoz jó alapul szolgálhat a 26 céhbe tömörült kézmű- és kisipar.⁶

Galgóczi Károly 1872-ben vizsgálta Kolozsvár közgazdasági helyzetét. Kiindulópontként elfogadta Kővárinak két évvel korábbi alaptételét az unióval és a vasúttal kapcsolatban, de a város jövőjét aggodalmasabban látta. Szerinte ugyanis a verseny oda vezethet, hogy a rohamosan növekedésnek indult főváros – akárcsak Párizs és London saját országukban – „elnyeli” a kisebb városokat. Azért is fennáll egy ilyen

⁵ Kővári László: *Kolozsvár sz. kir. város lakosai és lakásai az 1869–70-ki népszámlálás szerint*. Kolozsvár, 1870. A továbbiakban: Kővári, 1870.

⁶ Kővári, 1870. 35.

veszély, mivel a vasút a kézmű- és kisipar számára a piacok elvesztésével járhat, s ha Kolozsváron a „fő termelő osztály” elszegényedik és elpusztul, kellemetlen következményei lesznek. Ezért a gyáripár felkarolásánál „nem kisebb fontosságú meglévő kézműiparunk fejlesztése.”⁷ Ez alapot adna a város társadalmi struktúrájának korszerű átalakulására, „a többi osztályok emelkedésének”, az értelmes, vagyonos középosztály megerősödne, amely az alkotmányos szabad állam legbiztosabb ereje. A hagyományos ipar úgy lenne szerinte megmenthető és fejleszthető, ha Kolozsvár először saját körzetének igyekszik „minden tekintetben központja” lenni, s innen terjeszkedik majd tovább.⁸ Galgóczi szerint az iparnál kedvezőbb kilátásai vannak Kolozsvár kereskedelmének és pénzügyi hálózatának.

A fenti aggodalmaskodások nem voltak teljesen alaptalanok, mert a kiegyezés utáni első években a város helyzete valóban nem adott alapot optimizmusra jövőjét illetően, s a következő években sem változott kedvezően a helyzet. Az 1876. évi jelentésében Kolozsvár tevékeny és a város gondjainak megoldására összpontosító polgármester, Simon Elek találóan nevezte a kiegyezés utáni éveket „hét sovány esztendő”-nek.⁹

A város kedvezőtlen gazdasági-társadalmi helyzetének kialakulásához és tartós fennmaradásához hozzájárultak az időközben bekövetkezett csapások. Ilyen volt az 1873-as kolerajárvány, amely sok áldozatot követelt, s akadályozta a városi élet természetes folyását. Az 1876-os tűzvészben 88 családi ház vált hamuvá, s 167 család maradt hajléktalanul¹⁰, amely a szegényréteg arányát tovább növelte. A természeti csapások sorában az 1879-es árvíz következett, amely 264 család lakásának lerombolásával katasztrófának számított a város történetében.¹¹

A legsúlyosabb társadalmi feszültséget s anyagi problémát azonban az okozta, hogy a város kézműipara kisipara rohamosan hanyatlott, mintegy bizonyítva, hogy Galgóczinak és társainak aggodalma nem volt alaptalan. A vasúti közlekedés 1872-ben megépült Brassó irányában is; a vasút a modernizációs folyamat alapfeltétele volt, de hozta a nagyipar versenyét is. „A könnyűvé vált közlekedés iparosaink számára nem új piacokat nyitott, hanem rég bírt piaci számára idegen versenyt, amelylyel a küzdés jobb gazdasági viszonyok közt is nehéz volna” – állapította meg a helyzetet talán legjobban ismerő Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara.¹² Márpedig – amint az előbb már említettük – a város közgazdaságát a kiegyezés éveiben a céhes korszakból örökölt kisipar határozta meg, amelynek pusztulása Kolozsvár jövőjét kérdőjelezte meg. Mivel a régi ipari formák hanyatlását nem lehetett megakadályozni, más módon kellett Kolozsvár helyzetét segíteni.

⁷ Galgóczy Károly: *Kolozsvár város múltja, jelene és jövője*. Kolozsvár, 1872. 20.

⁸ Uo.

⁹ Simon Elek polgármester jelentése Kolozsvár sz. kir. város 1876. évi önkormányzati, igazgatási, anyagi és szellemi állapotáról. Kolozsvár, 1877. 30.

¹⁰ Uo. 5–6.

¹¹ Simon Elek: *Visszatekintés Kolozsvár sz. kir. város történetének hat évi önkormányzati, önigazgatási, anyagi és szellemi állapotára*. Kolozsvár, 1880. 18.

¹² A Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerülete gazdasági, kereskedelmi, ipari és forgalmi viszonyairól 1879-ben. Kolozsvár, 1880. 29.

Erre úgy került sor, hogy a magyar kormány az elvesztett fővárosi szerepkör helyett új központi funkciókhoz juttatta a várost.

Városnövekedés és urbanizáció

A kiegyezés korának első évtizedében Kolozsvár gazdasági helyzetét – amint láttuk – számos kedvezőtlen jelenség alakította. Ezek az 1873-as gazdasági válságon kívül főként a város öröklött tényezőiből eredtek, és rövid időszakra stagnálást eredményeztek. A növekedésnek hosszabb idő alatt azonban már csak azért is meg kellett indulnia, mivel nem csak negatív tényezők jelentkeztek, de jelentős pozitív irányú változások is kialakultak mind Kolozsvárt, mind az országban. Ilyen volt a vasúti közlekedés és az ezzel kapcsolatos építkezések, a bankhálózat létrejötte, a kereskedelem fellendülése. Vegyük tekintetbe, hogy egy város nem oázis, hiszen a környezetével állandó kapcsolatban áll, kihat rá, miközben külső hatások is érik; a kölcsönös hatások a vasutak által ugyancsak fokozódtak. Annál inkább, mivel a kiegyezés megkötése után Erdélyben is elindult a modernizáció folyamata.¹³

Mi történt Kolozsvárral a kiegyezés korának békés évtizedeiben? Ki tudta-e használni a nagyobb gazdasági-szellemi tér adta előnyöket és saját helyzeti energiáit, lépést tudott-e tartani a magyarországi s erdélyi városodás ütemével? Mind olyan kérdések, amelyekre történetírásunknak még ezután kell választ keresnie. Ezért a mostani dolgozatunk csak vázlatos lehet.

Ismeretes, hogy a városnövekedés sok tényező eredménye: a népességnövekedés, az építkezések üteme, az infrastruktúra modernizációja, a társadalom önszerveződése, a kultúra fejlődése és még lehetne folytatni a felsorolást. Vegyük sorra Kolozsvár példáján a lényegesebbeket.

A dualizmus idején a történeti Erdélyben a városi lakosság mintegy 70 százalékkal gyarapodott, szemben az egész lakosság 45,5 százalékos növekedésével. Ez mérsekelt ütemű városiasodást jelentett, hiszen például Budapest lakossága 1910-ben 925 százalékkal volt több, mint 1850-ben. Kolozsvár e két arány közt helyezkedett el.

1. A népességnövekedés

A népszámlálások alkalmából Kolozsváron 1857-ben 20 615, 1870-ben 26 638, 1880-ban 30 363, 1890-ben 46 670 s 1910-ben 60 808¹⁴ lakost írtak össze, vagyis 1857-től 1910-ig a növekedés 194,96%, 1870-től 1900-ig pedig 126,32%. Ha a 19. századot megelőző korokban nem kevesebb, mint 300 évre volt szükség ahhoz, hogy lakosságának száma megkétszereződjék, most alig több mint ötven év alatt megháromszorozódott a népessége. A népességnövekedés demográfiai forrása a vidék volt, a belső szaporodás nem járult jelentősen hozzá a növekedéshez. Hogyan alakult a 19. század második felének új feltételei között a város vonzáskörzete? Kik, honnan jöttek?

¹³ *Erdély története*. III. Szász Zoltán (szerk.) Budapest, 1986. 1508–1586. Egyed Ákos: Polgárosodás, etnikum, udvar. *Műhely*, 1993. 41–46.

¹⁴ Az erdélyi városokról lásd Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció*. Bukarest, 1982. 288.

A történeti forrásaink lehetővé teszik, hogy a kérdést differenciáltan szemléljük. Ugyanis levéltári forrásokból rendelkezésünkre áll az 1867–1872 közt Kolozsvár „polgárságára” és (vagy) hűségére felesküdték névsora, valamint a dohánygyári munkásoknak a munkakönyvlajstroma 1890 és 1902 között. Érdekes, hogy a városi polgárságra esküt tevők születésének földrajzi körzete sokkal nagyobb szóródást mutat, mint a dohánygyári munkások születési helye. Lássuk kissé részletesebben ezt a kérdést.

Összesen 54 eskütevő személy nevét, születési helyét és foglalkozását ismerjük. Közülük kettő Németországban, hét Ausztriában és Csehországban született, a többi valamely erdélyi és magyarországi közigazgatási területet jelöl meg születési helyként.

Ha tovább részletezzük adatainkat, kiderül, hogy a régi történeti Erdélyből 22, Bihar és Szatmár megyéből 9, a Szilágyságból 4 egyén telepedett meg Kolozsváron.¹⁵ A betelepülőknek ez a rendkívül nagy szóródása szoros összefüggést mutat bizonyos foglalkozási kategóriákkal. Nevezetesen a kisiparosok, kereskedők, ipari vállalkozók (főként „gyárosok”) úgyszólván a Monarchia egész területéről, sőt azon kívülről is települtek be Kolozsvárra. Folytatódott tehát egy jóval régebbi gyakorlat, nevezetesen az, amelyet a céhek honosítottak meg, amelyek minden zártáguk ellenére bizonyos időkben és körülmények közt befogadták a városba kívülről jövő iparúzókat és kereskedőket. Igaz, ez a nagy vonzásmező csak kevés betelepülővel szaporította a város lakosságát, de viszonylag sok volt köztük a különböző vállalkozó, ezekre pedig a modernizálódó Kolozsvárnak ugyancsak szüksége volt.

A gyáripár, amely tömeges munkaerőt foglalkoztatott, nagyobb tömeget vonzott a városba. A kolozsvári dohánygyár 1859-ben létesült, és az 1880-as évektől több mint 1000 alkalmazottat foglalkoztatott. A munkásai számára 1890 és 1894 közt kiállított új munkakönyv tulajdonosa közül 252 Kolozsvárt született, 191 pedig Kolozs megyében, vagyis 443 munkás (az összesnek 68,5%-a) származott a városból és a közvetlen vonzáskörzetből. Aztán nagyságrendben Szolnok-Doboka (52 munkás – 8%), Udvarhely (30 munkás – 4,6%), Szilágyság (27 munkás – 4,2%), Torda-Aranyos (17 munkás – 2,6%), Maros-Torda (15 munkás), Alsó-Fehér megye (11 munkás) következett, a többi erdélyi megyéből származók száma és aránya jelentéktelen volt. Aminthogy az volt azok száma is, akik távolabbi, magyarországi megyékből jöttek. Vonjuk meg tehát a belső vonzáskörzet határait, amely szerint Kolozs megye, a Mezőség, Székelyföld nyugatibb része, a Szilágyság s az Érchegység keleti részei alkották azt a mintegy 200 km átmérőjű kört, ahonnan ismertetett adataink szerint a Kolozsvárra települő vidéki munkásság nagyobb része származott, tehát, ismételjük: a munkás elem települési határai sokkal kisebbek voltak, mint a kisiparos, kereskedő, tisztviselő s más szabad foglalkozású kategóriáké.

Érdekes a betelepülők nemzetiségi megoszlása is. Amíg a kisiparosok, kereskedők, gyárosok és vállalkozók nagy többsége magyar, kisebb része zsidó és német volt, valamint néhány örmény, a gyári munkások közt már a többséget alkotó magyar nemzetiségűek mellett jelentős számban telepedett le román munkás is. Adataink szerint a 647 munkakönyv tulajdonosai közt 166 (25,6%) román volt.¹⁶

¹⁵ Állami Levéltár Kolozsvár. *Jegyzőkönyv a polgárságra felesküttekről.* V/1.

¹⁶ Uo. A dohánygyári munkások munkakönyvének lajstroma.

Vizsgálódásainkat az 1880-as évből általánosabb adatanyag segítségével végezhethetjük. Már az 1869–1870-es népszámlálás kísérletet tett arra, hogy a „helybeliek s beszármazók” arányát megállapítsa, és ezt az 1880-as, majd a következő három, évtizedenkénti népszámlálás sikeresen meg is valósította. Ezek alapján készült az alábbi táblázat, amely százalékos arányokban mutatja a helybeli és a nem helybeli népesség születési helyét.¹⁷

A kolozsvári lakosság születési helye (százalékban)

A lakosság születési helye				
Népszámlálás éve	Kolozsvári	Kolozs megyei	Más megyei	Nem ismert
1880	50,36%	13,41%	32,37%	38,60%
1890	49,32%	12,63%	37,05%	1,00%
1900	46,55%	12,24%	39,02%	21,90%
1910	42,66%	12,92%	42,53%	18,90%

A fenti statisztikában nem szerepel ugyan, de az összehasonlítás kedvéért mégis megemlíthetjük (bár valószínűleg ez az összeírás még nem tükrözi egészen pontosan a helybeliek és beköltözöttek arányszámaikat), hogy 1871-ben a kolozsvári lakosoknak 78,83%-a „helybeli” s csak 18,09%-a jött „az ország más községeiből”. Már 1880-ban és utána többször is más képet tárt fel a lakosság összeírása: 1880-ban a helybeli születésűek és a máshonnan beköltözöttek aránya nagyjából egyforma, aztán 1900-ra a helybelieké 46,55%-ra csökken; 1890-től tehát már többségben voltak a frissen bejöttek és megtelepedettek.

A vonzáskörzet alakulása szempontjából eligazítóak a máshol született személyek földrajzi koordinátái. Mivel a statisztika különbséget tesz az „azon megyebeliek”, azaz Kolozs megyeiek és más megyében születettek közt, a legbelső vonzáskörzetet nem nehéz meghatározni: minden 100 kolozsvári közül 13-an valamely Kolozs megyei településen születtek. Tehát a város első számú demográfiai mezője maga a megye volt, ahol feküdt. Egyébként ez így volt a többi megye és megyeszékhely viszonyában is.

Kolozsvár 1900. évi népességének mintegy 24%-a született a második népességi vonzásterületben. Ha a könnyebb tájékozódás kedvéért nagy tájegységek szerint csoportosítjuk a megyéket, kitűnik, hogy a Mezőség (Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos s Maros-Torda egy része) az Érchegeység és vidéke (Torda-Aranyos és Alsó-Fehér egy része), valamint a Szilágyság és Szatmár megye, a Székelyföld (Udvarhely, Háromszék, Maros-Torda nagy része) képezte a második népességi vonzásterületet.

Ha a fenti adatainkhoz hozzáadjuk a Kolozs megyében született személyek arányát is, összegezőképpen megállapíthatjuk, hogy Kolozsvár lakosságának 51,2 százaléka származott a századforduló éveiben egy olyan körből, amelynek átmérője mintegy 200–300 km volt. Jacqueline Beaujeu és Garnier Georges Chabot városföldrajza szerint a második világháború után Franciaországban az 50–100 000 lakosú városok demográfiai mezője 100–200 kilométeres átmérőjű körnek felelt meg.

¹⁷ *Magyar statisztikai közlemények*, Új folyam, I. Budapest, 1893. 55.; Új sorozat, 5. Budapest, 1907. 33.; Uo. 61. 33–31.

Amint láttuk, Kolozsvár vonzáskörzetének átmérője 1900 körül nagyobb volt, ami véleményünk szerint főként nemzeti-etnikai tényezőkkel magyarázható. Az a tény, hogy Kolozsvár magyar város volt (1900-ban polgári lakosságának 85,4%-a magyar anyanyelvűnek vallotta magát: román anyanyelvű volt 10,3%-a, német 3,2%-a) nagy vonzerőt gyakorolt egész Erdély magyarságára. Másrészt az is hozzájárult Kolozsvár vonzáskörzeteinek szélesedéséhez, hogy Erdélyben kevés volt a nagyváros.

2. Az építkezések fokozódása

Az urbanizáció számos egy időben vagy kis eltéréssel történő tevékenységi folyamatot, jelenséget foglal magában. Emiatt a városiasodás különböző elemei között nem könnyű időbeli sorrendet feltárni egy-egy fejlődési korszakon belül. Azért sem, mert az urbanizációt mozgó tényezők általában várostípusonként jelentős eltéréseket mutatnak. Nyugat-Európa nagyvárosainak népességét az ipari forradalom duzzasztotta fel, s ugyanez történt az Osztrák–Magyar Monarchia nyugati részén is a dualizmus korában. Bécs, Prága és Budapest is a rendkívül gyors iparosodás által vonzotta a vidék lakosságát. A felsorolás folytatható például Temesvár és Arad említésével, ahol a folyamat – bár kisebb mértékű volt, – az előbb említett fővárosok mintája szerint következett be. A minket most közelebbről érdeklő történeti Erdélyt viszont az ipari forradalom hulláma csak a századforduló utolsó évtizedében érte el, és akkor is csak szerényebb eredményeket mutathatott fel. Ez alól Kolozsvár sem volt kivétel; itt – amint arról bővebben szólunk a későbbiekben – számos tényező együttes hatása indította el az urbanizáció felgyorsulását, s ebben az iparfejlődés nem mindig kapott indukáló szerepet, bár fontosságát így sem lehet elvitatni.

De bármilyen tényezőnek volt elsőrendű szerepe egy adott korszakban, s függetlenül attól, hogy a vidék népességét mi vonzotta a városba, a jelenség az építkezések fellendüléséhez, s a város térbeli kiterjedéséhez vezetett.

Az építkezések milyenségét, jellegét nagy mértékben befolyásolta az indukáló tényező: az iparosodás, a gazdasági fellendülés, ami gyárak és munkáslakások, illetve tisztviselőtelepek kialakulását vonta maga után, az egyetem létesítése pedig különleges épületek egész sorát követelte. A modern Kolozsvár, véleményünk szerint, mindkét serkentő tényező eredménye. Ha Fernand Braudel felfogását elfogadjuk, s a civilizációt nem választjuk el a kultúrától, elmondhatjuk, hogy *a civilizáció és a kultúra együttfejlődése határozta meg Kolozsvár sajátos egyediségét, jelölte ki helyét mindjárt a főváros után Magyarország városi hierarchiájában*. Az 1872-ben létesített egyeteme a kultúra és a tudomány jelentős központjává avatta Kolozsvárt, s emellett az urbanizmusnak is erős lökést adott.

Amikor az urbanizáció történetét kutatjuk, természetesen nem feledkezhetünk meg a kérdés mennyiségi oldaláról sem. A városnövekedés tömegesedéssel, ez pedig bizonyos tekintetben színvonalcsökkenéssel jár (és erre a diktatúra alatti Kolozsvár szomorú példaként hozható fel). A kutatott időben a tömegépítkezés főként a külvárosi részeken, de olykor akár egyes belvárosi negyedekben, amilyen Kolozsváron a hírhedt Fellegvár is volt, magán viselte az ideiglenesség és kényszerűség jegyeit. Kolozsvár kiváló történetírója s a kortársi jelenségek éppoly kiemelkedő megfigyelője, Kővári László jól látta a városiasodás buktatóit: „A törzslakosság szaporodik, a vidék

mind nagyobb arányokban özönlik be. Elsősorban mindenki lakás után kiált, az egyre szaporodó népesség másodsor munká, illetőleg foglalkozás után kiált.”¹⁸

Lássuk hát mindenekelőtt a lakóházépítés néhány kérdését.

A lakóházak száma és nagyságrendje (1870–1900)¹⁹

Év	A házak száma	A házak összes számából:			
		Földszintes	Egyemeletes	Kétemeletes	Háromemeletes
1870	3 602	3 346	243	13	-
1900	5 878	5 417	415	43	3

Eszerint 1870-ben Kolozsvárt 3602 lakóházat tartottak számon, 1900-ban pedig 5878-at, vagyis három évtized alatt 2276 új lakóház épült, egy évben átlag 75 ház, ami önmagában is jelentős eredmény. A városiasodást az emeletes házak számának szaporodása is szemlélteti, s 1870-ben 243 egyemeletes és 13 kétemeletes háza volt Kolozsvárnak, 1900-ban 415 egyemeletes, 43 két- és háromemeletes lakóházat írtak össze, vagyis a többlet 205 egy- vagy többemeletes lakóház.

A népszámlálási statisztikai összeírások azonban statikusan s nem is teljességében tükrözik Kolozsvár lakóház-építkezését az említett három évtizedben. A lakóház-építkezések terén több történt, mint amit a statisztika mutat: a helyzetet részleteiben ismerő városi Közmunka Bizottság és Mérnöki Hivatal adataiból kiderül, hogy a lakásoknak nem kis részét kibővítették, felújították és fokozatosan vízvezetékkel, csatornázással látták el.

Az építkezések nem egyformán alakították Kolozsvár városképét. Az emeletes házak nagyobb része a belvárosban épült, a földszintesek többsége a külvárosban. S mivel az utóbbiak jelentették a tömegépítkezést, megállapíthatjuk, hogy Kolozsvár főként horizontálisan terjeszkedett. Míg itt az összes lakóházaknak mintegy 92 százaléka volt 1900-ban földszintes, Brassóban például csak 80,72 százalékot képezett ez a lakóházíztípus, az emeletes lakóházaké valamivel több mint 19 százalékos arányt mutat, szemben Kolozsvárral, ahol a lakóházaknak 7,8 százaléka volt emeletes.

Mivel a lakosság építkezési kedve nagyrészt a közgazdasági s kereseti viszonyok függvénye, természetes, hogy a lakóházépítés üteme ugyancsak különböző volt az említett három évtizedben. Az 1870–1880-as évtizedben Kolozsvárt csak 134 új lakóházat építettek, évente 13-at, a következő évtizedben az évi átlag 131,5, az évtized eredménye pedig 1315 ház. Nem érdektelen adalék, mert az építkezési kedv növekedését mutatja, hogy 1880–1882-ben 257-en fordultak a városi tanácshoz ilyen kéréssel. Az emelkedés folytatódott a század első évtizedének első éveiben, amikor évente mintegy 120 olyan kérvényt iktattak az illetékes szervek, amelyek teljesen új építésére vonatkoztak. 1896–1900-ban valamelyes visszaesés mutatható ki a lakóházépítésben, de a 20. század elején az építkezés üteme ismét növekedett.²⁰

¹⁸ Kővári László: *Kolozsvár közgazdasági fejlődése, iránya, feltételei*. Kolozsvár, 1889. 11. A továbbiakban: Kővári, 1889.

¹⁹ Kővári, 1870. 58–59.; Thirring Gusztáv: *A magyar városok statisztikai évkönyve*. Budapest, 1912. 22.

²⁰ A Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentései alapján.

Mivel az építkezések üteme fokozódott, a gyéren benépesült területeken is, sőt – amint egyik forrásban olvashatjuk – a „városhoz tartozó szántóföldeken” is, szükségessé vált a szabályozás. Ezért Kolozsvár város tanácsa 1879-ben új építési szabályrendeletet fogadott el. Ez három városi övezetet állított fel, s mindháromban eltérő normákat állapított meg. Az elsőt a belvárosi övezet, a másodikat a belvárost környező rész, a harmadikat a „kettőn kívüli városrészek” alkották. Az általános rendelkezések természetesen mindhárom övezetre kiterjedtek. Ez előírta, hogy minden építkezési kérelem mellé tervrajz mellékelendő két példányban, s a tervrajzokat csak képzett, szakismerettel bíró egyének készíthetik. A továbbiakban jó minőségű építőanyagok használatát teszi kötelezővé, valamint a falak vastagságáról intézkedik. A rendelkezéseket övezetenként árnyalja.

Az első övezetben a város szigorúbb rendszabályok bevezetése által próbálja a minőségi építkezést biztosítani. Mint újítást említjük meg, hogy a szabályozás ajánlja a vasgerendák használatát; a szobák magasságát a belvárosban az emeletektől függően 3,20–3 m között állapítja meg. A főtéren és közvetlen környékén építési engedélyt csak emeletes (vagy többemeletes) lakóházi tervek kaphattak. Különösen hangsúlyozza a tűzfal emelését, amelynek 16 cm-rel magasabbnak kellett lennie, mint az új épületnek. Megállapítható, hogy ez a rendszabály a tűzbiztonság ügyének ugyan jó szolgálatot tett, de az esztétikáinak aligha: ezek nagyon rontották (és rontják) a városképet. Mai szemléletünkben furcsa tiltásnak tűnik az, hogy az utcára nyíló homlokzatoknak „fehér vagy más szemszűrő világos színnel való befestése vagy meszelése meg nem engedtetik.”²¹

A második övezet főfalait építhették vékonyabban, a szobákat alacsonyabban, mint a belvárosban. Itt a hangsúlyt a szabályrendelet az istállók és más gazdasági épületek, a kamrák és hűsfüstölők, személgödrök, árnyékszékek építésének szabályozására tette. A városszépítés érdekében tiltotta az „ízlés nélküli díszítések”, valamint a fehér szín alkalmazását az utcára néző homlokzatokon. A harmadik övezetben lazábbak az előírások, amelyeket inkább ajánlásoknak foghattak fel a kortársak. Itt az építkezők nagy többsége olyan kis keresetű munkás vagy még szerényebb jövedelemből élő napszámos volt, aki a szigorúbb minőségi építkezés szabályait nem tudta alkalmazni. Ezért téglá helyett vályogot is használhattak a falak rakásához, a szobák magassága pedig kisebb, mint a belvárosban.²²

Az urbanisztikának természetesen alkalmazkodnia kellett az adott helyzethez, ezért Kolozsvár ebben az időben inkább a jobb módú családok által lakott belvárosi részeket igyekezett a modern városépítéssel törvényei szerint fejleszteni. A külvárosokban is előre tett lépés volt az, hogy a házépítést, általában az építkezés engedélyezését az utcák és városrészek szabályozási elképzeléseinek alárendelten adták meg. Erre a kérdésre a későbbiekben még visszatérünk. Először lássuk magát az építkezést.

²¹ Kolozsvár sz. kir. város építészeti szabályrendelete. Kolozsvár, 1879. 13.

²² Uo. 18–19.

3. A lakóházak típusai és területi megoszlásuk

3.1. KIS CSALÁDI HÁZAK. MUNKÁSNEGYEDEK KELETKEZÉSE

Az új családi lakóházak zömét kispénzű emberek, főként kisiparosok, munkások és földművelők építették. A szegény sorsú kisiparosok és munkások házai rendszerint egy szobából és konyhából állottak, amelyekhez gyakran éléskamra is járult. Ezek a „lakházak” – amint az alaprajzokban nevezik – annyira hasonlóak voltak, hogy nem követünk el hibát, ha egyenesen típusházakról beszélünk, annál inkább, mivel néhány kőművesmester alaprajzai alapján és kivitelezésében készültek. Jellemzőnek tartjuk, hogy Gyulai János kőműves saját maga számára is olyan szoba-konyhás „típusházat” épített, mint másoknak.²³

Ezen családi házak alakját nagyrészt a szűk telek határozta meg, ezért „féloldalas”-rendszerűek, fedelük egy oldalra vezeti le a vizet, s a szomszédos háztól az akkor már kötelezően előírt tűzfal választja el.

Építészeti szempontból természetesen nem sokat mond ez a háztípus, de annál érdekesebb társadalomtörténeti és kultúrantropológiai vonatkozásban, hiszen a társadalom és az építkezési kultúra közötti összefüggést jól szemlélteti, sőt a korabeli városi civilizáció egyik tanúságaként értelmezhetjük. Az ilyen egyszobás lakás a család tagjai számára nem tett lehetővé semmiféle elkülönülést, itt valamiféle „intim szféra” kialakulásáról szó sem lehetett, de rendszeres társadalmi érintkezésről és szocializációról sem. Az ilyen családok nagymértékben rászorultak arra, hogy a nyilvánosság különféle formáit használják fel civilizációs folyamataikra. A családi lakás-építés kérdésénél maradva, nem feledkezhetünk meg arról, hogy amikor a kisiparos és munkáscsaládok hozzákezdtek az építéshez, a szoba-konyha „megoldást” valóban csak kezdetnek szánták, ezért nagy igyekezettel törekedtek a lakóház kibővítésére, ami az esetek jó részében valóban sikerült is, s így a következő nemzedék már valamivel jobb körülmények közt kezdhette életét.

A kis családi lakóházépítés tárgyalása során érintenünk kell az új lakótelepek, utcák, városrészek keletkezésének néhány aspektusát.

Említettük, hogy a városnövekedés egyik legdinamikusabb mozgatója az 1870–1880-as évtizedben a vasúti közlekedés megindulása volt. Kolozsvárt épült fel az 1870-es évek második felében Erdély egyik legnagyobb vasúti javítóműhelye, amelyben több száz munkás dolgozott. Ugyanakkor a kolozsvári üzletvezetőség a pályafenntartók és a tisztviselők mellett 24 mozdonyvezetőt, 16 gyakornokot és 12 fűtőt alkalmazott.²⁴ Mindez olyan építkezési hullámot indított el, amely egy új városrész keletkezését eredményezte. A pályaudvar közelében a Fellegvár déli oldalán kialakult vasúti munkásnegyed nevében is megörökítette az eredetét: Gépész, Vas, Kalauz, a Mozdony, Raktár és az Új utca nagyrészt a már elemzett kis családi munkásházakból állt össze. Ezzel felgyorsult az egész eddig tanyaszerű, nagyobbbrészt lakatlan fellegvári terület betelepülése, amely az 1880-as években vett újabb lendületet, amikor ezen a részen mintegy 40 kataszteri hold területet telkesítettek. Kővári László egy-

²³ Állami Levéltár Kolozsvár. Kolozsvár Városi Tanács Levéltára. 689/1886.

²⁴ Egyed, 1982. 164.

maga saját területén 50 000 négyzetméternyi területet 800 négyzetméteres parcellákra osztva bocsátott építkezés alá.²⁵ Ezt a városrészt Kővári-telep néven emlegették nemzedékeken át. Már említettük, hogy e telepet főként vasúti alkalmazottak, munkások és tisztviselők hozták létre a fent elemzett módon. Központja, központi tere nem volt, mivel itt a „spontán” városnövekedés törvényei érvényesültek. Bár kezdetben nélkülözte a modern infrastruktúrát, később és folyamatosan a város egyik színvonalas és kellemes lakótelepévé alakult, ahová szívesen költöztek tisztviselő és értelmiségi családok is.

Az 1800-as évektől ugyancsak spontán módon, „mondhatni a hatóság figyelmén kívül”, új városrész volt kialakulóban Kolozsvár keleti, északkeleti peremterületein, a szamosfalvi úttól északra egészen a vasútvonalig. Itt az 1851-ben alapított dohánygyár alkalmazottai, valamint a város északi csücskében levő gyárnegyed dolgozói települtek meg többségben.

E két munkásnegyednél valamivel későbbben és rosszabb körülmények közt növekedett a délkeleti városrész, ahol több volt a napszámos nép, mint az állandó keregettel rendelkező munkás, intézményi szolgáló és takarító kategóriákhoz tartozó személyzet. E városrész fő települési vonalát a Pata és Györgyfalvi utca képezte. Az itteni lakásvizonyokról készült az egyik legkorábbi, de igen tartalmas munkásszociográfia. Szerzője Filep Gyula orvos, a felmérést az Országos Közegészségügyi Egyesület kolozsvári osztályának a megbízásából végezte; az eredményeket tartalmazó füzetet ugyanez az intézmény jelentette meg 1902-ben *A kolozsvári munkáslakásokról* címmel.

Az itt alakuló utcákat és sikátorokat nagy zsúfoltság jellemezte. A Györgyfalvi, Holdvilág és Új-Szén utcai részek házai is aprók voltak, de építési módjukat jobbnak találta a kutató, mint például a Pata utca és a Györgyfalvi út közti terület épületeit. Ez a nagy városrész teljesen új volt, ahol még két-három évtizeddel korábban szántóföldnél mást nem láthatott a szemlélő, most viszont „sűrűn egymás mellett vannak a házikók kis udvarokkal”. Ezeknek a telkeknek a kiterjedése 30–60 négyzetméter között váltakozott, rajtuk épültek fel az apró úgynevezett taksás házak.²⁶ A városnak ezen a részén sajátos formát öltött a telekspekuláció. Ez abból állt, hogy a felparcellázott telek a földtulajdonosé maradt, amiért évi taxát kellett fizetnie a rá építkező személynek, bár az építmény tulajdonjoga az utóbbit illette meg.

A rossz, silány építkezés egyik oka az volt, hogy a bérelt telket az építő nem köthette le, s emiatt hitelt a bankokból nem vehetett fel. A jelenség társadalmi következményei – és ezt Filep Gyula a többi munkáslakásokra is vonatkoztatja – súlyosak: „Csoda-e, ha ilyen lakásvizonyok mellett Kolozsvár munkásnépe nem ott hon ülő? Csoda-e, ha az apró munkásházak között minden 20-30 lépésre jobban épült lakásokat találunk, és ezek mind kocsmák vagy vegyeskereskedésnek titulált pálinkamérések?” A kocsmákban jobban érezte magát a munkás- és napszámos nép, mint a saját házában. Ez jelentette számára az egyik közteret; másikat a szakszervezetek, szakegyletek és a szociáldemokrata párt üléstermei, a munkásotthonok, s nemegyszer az utcai tüntetések, máskor a Hója erdőben rendezett majálisok.

²⁵ Kővári, 1889. 10.

²⁶ Filep Gyula: *A kolozsvári munkáslakásokról*. Kolozsvár, 1902. 11–21.

A legsúlyosabb helyzet a hírhedt Sáncaján, a Fellegvár déli oldalán alakult ki. Itt települt a város legelesettebb munkás- és lumpenproletár eleme. Ezt a városrészt a modernizálásra, szépülésre törekvő Kolozsvár „szégyenfaltja”-ként emlegették. A városrendezés nem is késlekedett különféle megoldási kísérletekkel eltüntetni ezt a foltot, annál inkább, mivel a tözsomszédságban már kialakulóban volt két polgári villanegyed, s a nagy gonddal fejlesztett Sétatérrel is csak pár lépés választotta el.

3.2. FÖLDMŰVES HÁZAK. HÓSTÁTOK

A külvárosok egy részében a középkor óta hagyományosan földműves népesség, a hóstátiak éltek.

Eredetileg a kolozsvári hóstátok különálló falvak voltak, amelyeket idővel „elnyelt” a város, de földművelő jellegüket megőrizték.²⁷ Az 1870-es népszámlálás 623 külvárosi földész családot talált, rajtuk kívül 78 konyhakertészt, 1564 szolgát és napszámost írtak össze.²⁸ Bár több külvárosi negyedben laktak földművelők, egységes telepet Hídelvén és a Kétvízközén, valamint a Külső Magyar utca környékén alkottak. Ezek a városrészek falusias külsejükkel hívták fel magukra a figyelmet. A rendszerint két szobából, konyhából, kamrából és pincéből álló kis lakóházat jóval nagyobb gazdasági épületek vették körül.

A hóstátokat a dualizmus kori változások, főként a vasút megnyitása, valamint a városrendezés kedvezőtlenül érintették, mert a belső kerületekből rendre a peremvidékekre szorultak ki. A Hídelve és környéke 1870 előtt kimondottan földművelő negyed volt, de rendezése során a földművesek innen elköltöztek. Igaz, hogy a külső kerületekben új hóstátokat alakítottak ki, például a Pata utca és a Györgyfalvi út végén, a Bulgária-telepen és máshol.

A hóstáti földművelők különálló társadalmi csoportot képeztek Kolozsvárt, ők voltak a város fő élelmezői. Nem városiasodtak, de büszkén vallották magukat kolozsvári polgárnak. Telepeiket a Ceaușescu-diktatúra városromboló politikája tüntette el a város térképéről.²⁹

A város nyugati bejáratánál fekvő román népességű Monostor falut 1895-ben csatolták Kolozsvárhoz. Ez a városrész ugyanúgy megőrizte a diktatúra utolsó időszakig falusias és román etnikai jellegét, mint a magyar hóstátok a nemzeti sajátosságait.

3.3. POLGÁRI CSALÁDI HÁZAK ÉS VILLÁK. A KERTVÁROSI ÉPÍTKEZÉSEK ÉS LAKÓTELEPEK

Kolozsvárt a 18. század végétől – amint erről már az előbbiekben szoltunk – számos főúri családi ház épült, amelyek azóta is, mind a barokk, mind az empire stílusúak, a város legértékesebb építészeti örökségéhez tartoznak. A 19. század második felében azonban megváltoztak a lakáskultúrával kapcsolatos nézetek. A földesúri hagyo-

²⁷ Hantos Gyula: *Kétvízközi majorok*. Kolozsvár, 1943.; K. Kovács László: *Hóstáti képek. Kolozsvári Szemle*, I. évf., 1. 29–41.

²⁸ Kővári, 1870. 36.

²⁹ Pillich László: *Városom évgyűréi*. Bukarest, 1985.

mány háttérbe szorul, s a polgári lakás válik uralkodó formává. Elkülönül a szolgálati, reprezentációs és magánszféra. A polgári családi ház funkcionális, a családi élet intim szférái mellett a társadalmi érintkezés, a társasági élet követelményeinek is megfelelt.³⁰ Innen számíthatjuk a modern építkezés kezdetét. Külsője historizáló, az eklektika jegyeit viseli, az 1870–1880-as években inkább a neoreneszánsz formavilágát jellemzi a kolozsvári nagypolgári lakásokat.

Az 1880-as évektől s különösen a századforduló éveitől Kolozsváron (is) megindult a polgári családi ház (cottage) mozgalom. A polgári értelmiség, főként egyetemi tanárok, ügyvédek és mérnökök, orvosok igazodnak a nyugati civilizációban már polgárjogot nyert családi lakáskultúrához. Jellemzője a belső tér funkcionális szerkezete. Nagy Lajos egyetemi tanár 1886-ban készült lakása például a következő belső terekből állt: előtér és folyosó, kamra, konyha, cselédszoba; az épület központi terében az ebédlőt helyezték el („étterem”); ebből a verandára nyílt kijárat, a bal oldali szárnyon a hálószoba és az öltöző, a jobb oldalon a szalon, dolgozószoba és „úrfi”-szoba állt.³¹

A századforduló nagypolgári családi házai méreteikben, racionálisabb belső tagolásukban, s mindenekelőtt a fürdőszoba és a csatornázás által különböztek a korábbiaktól; tehát a kényelem és a higiénia követelményei jobban érvényesültek.

Tipikusnak tartjuk Haller Rezső ügyvéd számára az Endstrasser Benedek mérnök-építész és vállalkozó által készített tervet, amely szerint a ház emeleti részének központja a közös funkciót ellátó ebédlő és erkély; ezeket öt különböző rendeltetésű szoba veszi körül: a legnagyobb a háló, mellé került a fürdőszoba; az egésztől kissé elkülönülten helyezi el a konyhát és kamrát, e mellé a cselédszobát.³²

Mivel a legtöbb tervet a budapesti Műegyetemen végzett mérnökök készítik el, Kolozsvár polgári családi házai sokban hasonlítanak a budapestiekhez. Szerencsére a város terepviszonyai sajátos megoldásokat is követeltek a tervezőktől és építőktől.

A nagypolgári családi házak az 1890-es évekig majdnem kivétel nélkül a belvárosban, s zömmel annak is a központibb részén épültek (1. ábra). Ettől kezdve azonban a kertváros jellegű külső területek felé is terjeszkedett a polgári értelmiségi réteg.³³ Az itt épülő családi házak nagyrészt villák vagy villaszerűek voltak. Szemben a polgári lakásokkal, a villában a reprezentáció nagyobb teret foglalt el, de előnye volt, hogy több szinten épült, s a különböző életszférákat jobban el lehetett különíteni egymástól. A polgári családi házakon inkább a neoreneszánsz motívumokat találjuk meg, a villák viszont a gótikát kedvelték. Kolozsvárra jellemző volt, hogy a villaépítés vagy a villaszerű építkezés a korábbi szőlő- és gyümölcsstermő külvárosokban terjedt el. A régi Borjumál szőlőskertjeiben a Rákóczi út és környéke (2. ábra), a Házsongárd oldalon (amely sokkal kiterjedtebb volt, mint a közismert temető) a Majális út, a Kőkert utca, Alsó-Szén felső fele népesült be villaszerű házakkal, s természetesen polgári családi házakkal is. Nagy Péter (Kolozsvári Grandpierre Emil) emlékei alapján írta le ennek a kertvárosnegyednek a keletkezéstörténetét: „Előbb nagy kertek közepére helyezett családi házak épültek (ti. a Majális utcában), egyete-

³⁰ *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. Hanák Péter (szerk.) 1992. 8.

³¹ Állami Levéltár Kolozsvár. Kolozsvár Városi Tanács Levéltára. 2257/1886.

³² Uo.

³³ Pótfüzet a Kolozsvári Útmutató és lakásjegyzék első kiadásához. Kolozsvár, 1905. 88–89.

mi tanárok, orvosok házai. Utóbb már fényűzés volt a nagy kertek tartása. Felaprózták őket telkekké, így épült rendes utcává.”³⁴ Különösen jó levegője, kiegyensúlyozott mikroklímája, a sok zöldövezet tette kedvelté ezt a városnegyedét az értelmiség számára. A városnak ezt a részét nevezték „félig tréfásan, félig komolyan úri fertálynak”.³⁵ Ebben a városrészben gyermekeskedett Szabó Dezső, aki visszaemlékező kötetében szép sorokat írt erről.³⁶ Természetesen, különösen a mellékutcákban kis családi házak, egyszerűbb bérházak is szép számmal voltak, amelyekben főként kisiparosok laktak.

Hasonló módon alakult ki a Rákóczi út is, amely 1893-ban jelent meg mint utca a város térképén.³⁷ A Magyar Polgár című lap 1900. április 7-i száma visszatekint az utca keletkezésére. „A Fellekvártól kezdve a Kányafőig terjedő több kilométernyi vonalon a hegyoldal tulajdonosai mindinkább felhagynak a meddő szőlőműveléssel és kerti gazdasággal. Nyaralóhellyé változik át az egész hegyoldal, melynek mind nagyobb részét többé-kevésbé takaros, helyenként éppen díszes villák, virágos kertek foglalják el.” Majdnem egy időben két ház sor épült, a felső sor nagyrészt villákból állt. De hátra volt még az infrastruktúra, különösen a jó utak, járdák megépítése, és emiatt a téglahordó szekerek nagy port vertek – a villatulajdonosok és nyaralók nem kis bosszúságára,³⁸ akik nem mulasztották el tiltakozni a kertvárosban alapított s működő téglagyár miatt.

A fenti kertvárosi lakótelepeken kívüli a Mikó utca, amely szintén az „úri negyedhez” tartozott. A kertváros jellegű lakótelepek, utcák alkották együtt a sokak által leírt „kellemes Kolozsvárt”.

3.4. A BÉRHÁZAK

A bérlakások építése is a 18. század utolsó harmadában, a Főkormánysház Kolozsvárra költözésével indult meg, de nagy arányokat a kiegyezés koráig nem öltött. 1870-ben mindössze 96 bérháztulajdonost találtak az összeírók, 1900-ban viszont 500 körül lehetett a számuk.

A vizsgált időszakban legalább három típusú bérház keletkezett. A hetvenes-nyolcvanas években a földszintes, több egymás mellett sorakozó szoba-konyhából álló típus terjedt el, aztán ennek az emeletes formája, amely szerkezetileg semmiben sem különbözött a földszintes változattól – ha csak abban nem, hogy az emeleti lakók körbefutó függőfolyosón (gang) közlekedtek. A legtöbb bérház úgynevezett féloldalas, udvar nélküli építmény volt, amely a Kolozsvárra jellemző telekrendszer következményeként fogható fel. Ugyanis a belvárosban, ahol a nagyobb bérházak épültek, a telkeket valamikor szalagszerűen alakították ki, amelyek egyik utcától a másikig terjedtek. Az ilyen telken csak keskeny, féloldalas ház épülhetett (3. ábra). Mivel a városépítész ajánlotta, s a logikus cselekvés is azt kívánta, az ilyen szalagtelkek egyesítése révén lehetővé vált a téglalap alakú zárt udvaros, két oldalsoros,

³⁴ Nagy Péter: *Ó, kedves Kolozsvár*. Kolozsvár, 1926. 42.

³⁵ Uo.

³⁶ Szabó Dezső: *Életem*. I. Bukarest, 1982. 100–101.; 102. 106.

³⁷ Szabó T. Attila: *Kolozsvár települése a XIX. század végéig*. Kolozsvár, 1946. 96.

³⁸ *Magyar Polgár*, 1900. április 7.

végén is összefüggő lakásokból álló nagyobb bérházak tervezése és kivitelezése (4. ábra). Ez egy másik típusú bérház, legalább is formailag. Mivel udvara is volt, a lakók számára jobb körülményeket biztosított. Ezt a típust nevezte a közvélemény „bérkaszárnnyá”-nak.

A harmadik típusba sorolhatjuk a modern, a lakók kényelmét s némileg az intim szférák elkülönítését is tekintetbe vevő „bérpaloták”-at, valamint a két család számára készült földszintes, udvaros kis bérházakat. Ezt a típust Kolozsvárt mindenekelőtt a római katolikus egyház bérházai és a státusházak képviselték. A kétemeletes szabályos alaprajzú, nagy méretű, több szobával, ebédlővel, cselédszobával, fürdőszobával rendelkező lakásokat magában foglaló bérpaloták a Főtérből nyitott Szentegyház (5. ábra), valamint Fürdő utcában épültek; az utóbbiban készültek el a családiasabb kis bérházak is. Természetesen nemcsak egyházi tulajdonú bérpaloták keletkeztek, hiszen több polgári személy is építtetett ilyen bérpalotát (6. ábra). Ezeket a nagyobb, kényelmesebb bérlakásokat csak olyan személyek vagy családok vehették igénybe, amelyek legalábbis a jobban kereső középosztályhoz tartoztak, illetőleg az egyházak tisztségviselői voltak.

Itt említjük meg az intézményi, a legtöbbször igazgatósági épületekben elhelyezett tisztviselői lakásokat, amelyek a modernség követelményeit alighanem a legjobban megközelítették. A dohánygyár igazgatói lakása például négy, különböző rendeltetésű szobát, nagy előszobát, konyhát, cselédszobát, fürdőszobát és kamrát foglalt magában.

3.5. A KÖZÉPÜLETEK. A MODERN ÉPÍTÉSZET FEJLŐDÉSE

A kiegyezés éveiben Kolozsvár számos központi szerepet betöltő intézmény székhelye lett, de ezek elhelyezése nagy gondot okozott. A hetvenes években inkább csak szükségmegoldásokhoz folyamodtak, s ritkán került sor a megfelelő épület vagy épületek gyors kivitelezésére. Ehhez hiányoztak az anyagi feltételek. Az 1880-as években felgyorsult az építkezés, s a század két utolsó évtizedében számos olyan középülettel gazdagodott a város, amelyeket száz év múltán is a dualizmus korának kiemelkedő teljesítményeként kell számon tartanunk.

Az új középületek létesítésekor a városi mérnöki hivatal ajánlásai szerint a városvezetés az urbanisztika mind erőteljesebb érvényesítésére törekedett; annál inkább, mivel ezek egy-két kivételtől eltekintve a reprezentatív belvárosi övezetben épültek fel. Itt – amint az előbbiekben már láttuk – szigorúbb előírásoknak kellett eleget tenniük, mind az építetőknek, mind az építőknek.

E dolgozat keretei nem teszik lehetővé, hogy az összes középítkezéssel foglalkozzunk, de azokra, amelyek különösen fontosak voltak az urbanizáció és a városkép alakulása szempontjából, ki kell térnünk. Ilyen volt minden mást megelőzve az Egyetem építkezése.

Ismeretes, hogy a magyar parlament 1872-ben hozott XIX. törvénycikke írta elő a Kolozsvári Egyetem megalapítását négy fakultással. Bár a királyi megerősítésre még sokáig kellett várni, működését még abban az iskolai évben megkezdte. Megfelelő épületek hiányában azonban különböző bérelt vagy számára átadott, de eredetileg más célból készült elavult épületekben volt kénytelen működni még hosszú időn át.

Vége 1882-ben hozzáfoghattak az építkezéshez, s 1902-re el is készültek a modern egyetemi épületek.

Először a vegytani intézetet építették fel 1882–1883-ban, ezt követte az anatómiai és bonctani intézet részére 1888-ban emelt épület, majd a közegészségtani intézet költöztetett új hajlékba. De ez csak a kezdet volt; a nagy építkezés ideje csak 1893-ban érkezett el, amikor a központi egyetem alapjait lerakták. Ennek tervét gr. Csáky Albin vallás- és közigazgatásügyi miniszter megbízatása alapján Meixner Károly budapesti építész készítette el, s kivitelezésére az évszázadok óta iskolai-művelődési központként számon tartott Farkas utcában került sor.³⁹ Az építést Reményik Károly kolozsvári építész mérnök vállalata végezte. A Reményik-cég az egyetem keleti szárnyát 1893-ban kezdte építeni, s a teljes épülettömböt, az Aula megépítésével 1902-ben adtak át rendeltetésének (7. ábra). Ez a nagy, kétemeletes, a maga korában korszerű, neoreneszánsz stílusban emelt épület a korszak legsikerültebb alkotásai közé tartozik.

Közben gyorsan haladt az egyetem orvosi kara számára jóváhagyott építkezés is. Az orvosi kar hosszabb időn át, ha nem is éppen mostoha, de kétségkívül nem megfelelő körülmények között működhetett. A régi Karolina Kórház bővítése s részbeni felújítása nem oldotta meg a kérdést. Viszont az egyetemi klinikák elkészítése által a helyzet gyökeresen megváltozott; ez az épületcsoport funkcionálisan korszerű stílusában, elhelyezésében is a korszak kiemelkedően sikeres építészeti alkotása volt.

A klinikák tervét 1896-ban hagyták jóvá, s 1897 és 1903 között emelték az épületeket, mégpedig a térapadottságokhoz alkalmazkodva három szinten. Ezekhez az építettő magyar állam mintegy öt millió koronát bocsátott rendelkezésre.⁴⁰

A meredek hegyoldal homokos, omladékos talaján maga az építő munka is elmés megoldásokat követelt. A több vállalat részvételével készült klinikai sor valóban a korabeli építészeti technika kiváló alkalmazásáról tanúskodik (8. ábra). A klinikai sortól kissé távolabb kapott helyet a nyolc épületből álló, 1901–1903-ban átadott elme- és ideggyógyászati épületegyüttes. Ez a klinikai negyed a világháborúig még néhány épülettel kiegészült, s együttvéve a modern Kolozsvár legértékesebb, s talán leglátványosabb részévé vált.

Ha a modern városépítészeti tudománynak azt a tételét vizsgáljuk meg a kolozsvári példán, hogy a városépítészetnek sikerült-e a különböző munkafunkciókat szolgáló intézményeket elválasztani egymástól, azt látjuk, hogy ez a törekvés az 1870-es évektől kétségkívül fennállt, s a századvégen eredményt is tudott felmutatni. Tanulmányos ebből a szempontból a már elemzett munkásnegyedek s hóstátok, a klinikai negyed mellett, a jelentős közhivatalok intézményeit tömörítő régi Trencsin tér története. Ez a tér, mivel a keleti bástyás városfal előtt feküdt, s mert esős időben tófenék, szárazságban porfészek volt, egészen az 1880-as évekig üresen maradt, illetőleg szélein néhány ideiglenes épületet emeltek. Mivel a pénzügyi hivataloknak, az erdésznek, az 1885-ben Kolozsvár székhellyel megalapított Erdélyi Magyar Köz-művelődési Egyesületnek éppúgy nem felelt meg a korábbi székhely, mint az egyetemnek, az 1880-as évektől a század végéig a keleti hossz oldalán négy nagy épület (az EMKE-palota, az erdészeti, a pénzügyi és a törvényszéki palota), az északi lezá-

³⁹ Szabó T. Attila: *A Ferenc József Tudományegyetem építkezéseinek története*. Budapest, 10.

⁴⁰ Uo. 19.

rásánál a Református Teológia, a déli szögletén (a 20. század elején) a Tanítók Háza épült fel. Kós Károlyt idézve így a teret „részben zárt sorú, jó arányú, kora eklektikus palotaszerű, kétemeletes”⁴¹ épületsor népesítette be. Ezáltal a belvárosban létrejött egy új, zárt, parkosított köztér, amelynek a közepén az 1910-es években felhúzták a Magyar Nemzeti Színház és Opera új impozáns épületét (1919-től Román Nemzeti Színház) (9. ábra).

Ebben az időszakban két izraelita templomot is építettek, egyiket az ortodox, másikat a neológ zsidók számára.

4. Mi történt Kolozsvár főterével?

Ha a városrendezés és -szépítés érdekel bennünket, akkor mindenekelőtt a Szent Mihály templom körül az idők folyamán keletkezett bazárszerű épülethalmaz eltávolításáról kell szólnunk. Ennek a terve a 18. század végén már felmerült, de csak a 19. század végére fejeződött be az összes építmény lebontása. Ezzel Kolozsvár főtere sokat nyert, nagyvárosiassá vált. Előmozdította ezt az is, hogy a 19. század második felében, a korábbi egyemeletes keleti és nyugati házsort ráépítéssel nagyrészt kétemeletesre növelték, amely – ugyancsak Kós Károly megállapítása szerint – nem zavarta meg a „belvárosi központi piactér páratlanul harmonikus egységét”.⁴²

Mind az urbanizációs folyamatot, mind a főter délkeleti szögletének az elrendezését meghatározta két nagy saroképület, egy bankpalota és egy szálloda felhúzása. Különösen a Nemzeti Szálló (a későbbi New York Szálló) kapott jelentős szerepet a városrendezésben (10. ábra). A szálló terve Kolozsvár egyik főmérnökének, Pákey Lajosnak a munkája. Miután 1891-ben a szálló elkészült, az említett főmérnök a tulajdonos, báró Horváth Ödönné megbízottjaként beadványt intézett a városhoz „az épület körüli utca járdák irányainak és magasság szintjének szabályozása” végett, hogy a szálloda és kávéház eredeti feladatának megfelelőhessen, de szükségessé tették „az utcák és a közlekedés érdekei is”. Ugyanis 1,30 méteres esése volt a homlokzati járdának, ezért rendezés nélkül, különböző szintű feljáratú lépcsők építésére lett volna szükség. Pákey tervét végül elfogadták, és a rendezést a szállóhoz igazították.⁴³

Mivel a főtéren és közvetlen környékén nyílt a legtöbb kereskedés, és itt helyezték el korábban vagy az általunk kutatott korszakban a legfőbb közigazgatási épületeket is, elmondható, hogy ez a városrész megújult, modernizálódott, és ennek megfelelően a városi élet irányítása ide összpontosult.

A dualizmus első három évtizedében számos más középület keletkezett a város különböző részein, mindenekelőtt fő-, közép-, valamint elemi iskolák számára: Mezőgazdasági Főiskola 1869-ben, a Kereskedelmi Akadémia 1878-ban, az 1870-ben létesült Állami Tanítóképző épülete 1894-ben, az Állami Leányiskola 1900-ban, humanitárius intézmények – a vakok, süketnémák iskolája, szakmai iskolák épületei – közraktárak, a modern közbúvárhíd és más középületek, például a vármegyeháza.

E tanulmányban ezen középületekkel nem tudunk foglalkozni, ki kell térnünk viszont a városépítés néhány kérdésére.

⁴¹ Kós Károly: i. m. 352.

⁴² Uo.

⁴³ Állami Levéltár Kolozsvár. Kolozsvár Városi Tanácsának Levéltára. 13737/1891.

Az előbbieken már néhány alkalommal érintettünk olyan kérdéseket, amelyek a várostervezés és városépítés fogalomkörébe tartoznak. Ennek ellenére úgy látjuk, hogy konkrétabb vizsgálódásra is szükség van. Ugyanis nem feledkezhetünk meg azokról a személyiségekről, akik a korszerűsítés élvonalában jártak. A csak a tömegekkel számoló várostörténetek sematikusak.

Az 1870. évi XIII. törvénycikk alapján Kolozsvár mint szabad királyi város újjászervezte vezetőtestületeit. Ennek élén a polgármester állt, s mint ilyennek a szerepe meghatározó volt a város életében és fejlődésében.

A 19. század három utolsó évtizedében Kolozsvárnak két kiemelkedő, építő szellemű polgármestere volt: Simon Elek 1874–1879-ben és Haller Károly 1884–1886-ban. Tegyük hozzá, hogy városi képviselőként mindketten polgármesterségük előtt és után is ugyancsak cselekvő módon vettek részt a közügyek intézésében.

Valószínűleg Simon Elek volt az első olyan vezető egyénisége Kolozsvárnak, aki átfogó modernizációs programot igyekezett megvalósítani.

Ez a program előírta az úthálózat, a járdák korszerűsítését, vashíd építését, a főtéri Szent Mihály templom körüli épületek lebontásának előmozdítását, az utcák javítását. Ezen túl új tanáczház és vigadó felemelését.⁴⁴ Mindehhez legalább másfél millió forintba lett volna szükség, de ezt a hetvenes évek nyomott közgazdasági viszonyai közt nem tudta előteremteni. Sőt a minimális városfejlesztéshez szükséges félmillió kölcsönt sem folyósították a bankok, mert a város nem rendelkezett elegendő zálogbiztosítékkal. Gazdálkodni tehát a városi költségvetésből kellett, amelynek például 1878-ban 26 százalékát a közigazgatás, 23 százalékát a katonatartás és laktanyák építése emésztette fel. A maradék 8 százalékát fordították a városi iskolákra, 7 százalékát utak csinálására, s 4 százalékát közvilágításra. Más természetű építkezésre hat év alatt összesen 122 955 forint jutott a városi költségvetésből a majdnem másfél millió helyett. Ez a szegénység – amint utaltunk rá – az abszolutizmus kori örökség s a hetvenes évek „hét szűk esztendeje”-nek a következménye volt.

Simon Elek polgármesterségét mégsem tekinthetjük teljesen sikertelennek, mert városépítési terve kifejezte a modernizálás, közművesítés sürgető szükségességét. Példaként legyen szabad megemlítenünk, hogy az ő ösztönzésére készítette el Tompa János városi mérnök 1877-ben a Szamos-híd tervét, amelyet ugyan nem fogadtak el, de mégis elindította egy egész városrész rendezési folyamatát. Erre a következőkben még visszatérünk.

Haller Károly egyetemi jogászprofesszor polgármesterségére kedvezőbb körülmények között került sor, mert az 1880-as években fellendültek az állami alaptól pénzelt, valamint a magánépítkezések is. Emellett a város jövedelme nagyobb volt, s most már nemcsak a várostervezés, de a városépítés is reális lehetőséggé vált.

A polgármestersége idején vette kezdetét a már elemzett Trencsin tér modernizálása az erdészeti és pénzügyi palota építésével. Hallernek ebben jelentős volt a szerepe, akárcsak a Javítóintézet házának a felépítésében, valamint a Kereskedelmi Akadémia létrehozásában. Legkiemelkedőbb hozzájárulását a város modernizálásához az

⁴⁴ Simon Elek: *Visszatekintés Kolozsvár sz. kir. város törvényhatóságának hat évi önkormányzati közigazgatására. 1874–1879. Kolozsvár, 1888. 19–21.*

jelentette, hogy felgyorsította a vízvezetékrendszer megépítését, az egyetem és a város között közös bizottságot alapított a kérdés megoldására.⁴⁵ Az ő nevéhez fűződik egy újabb városrendezési terv elkészítése, amely természetesen azokat az elemeket is magában foglalta, amelyek Simon Elek idején, nem valósulhattak meg. Ez tartalmazta a Trencsin tér továbbépítését és parkosítását, városi közfürdő létesítését, városi orvosi és mérnöki hivatal átszervezését, a városi tanácsház felújítását, a Szamos-part rendezését és egyebeket.

Haller csak két éven át volt polgármester, de a város közéletében mintegy 40 évig kiemelkedő szerepe volt. Senki sem tett többet a város polgárosodásáért, a civilizáció és urbanitás fejlesztéséért, mint ő. Számos egyesületet kezdeményezett és vezetett. Kezdeményezője volt az EMKE-nek, szervezője a Kolozsvári Szépítő Egyletnek, Kerékpáros Egyletnek és még több szervezetnek. Bizonyos, hogy polgármesterként elért sikereit is nem kis mértékben annak köszönhetette, hogy a polgári szervezetek támogatását élvezte.

A városi modernizációban egyre nagyobb feladatokat kapott és hajtott végre a mérnöki hivatal, amely ellenőrizte az építkezéseket és a tervrajzokat, s tervezeteket terjesztett a tanács elé a modernizációról. Két mérnök: Debreczeni Balázs és Pákey Lajos tevékenysége kiemelkedő volt a várostervezésben és az építészetben is. Mindketten számos e korszakban épült polgári családi házat és villát is terveztek.

Debreczeni legjelentősebb munkája a Belvárost és Hidelvét összekötő Szamos-híd környékének rendezési terve, amely lehetővé tette a négy saroképület, bérpalota építését, valamint a vasútállomásra vivő sugárút megépítését. A hidat 1889-ben adták át a forgalomnak.

Pákey Budapesten és Münchenben végezte műegyetemi tanulmányait, azután a bécsi Képzőművészeti Akadémián, majd Hausen, bécsi műegyetemi tanár és építészeti tanácsos mellett gyakornokoskodott; ott volt a bécsi parlament tervezésénél. Kolozsvár, a szülőváros 1880-ban hívta meg, ahol megszervezte a közép- és alsófokú műszaki oktatást, amelynek az általa vezetett Ipartörténeti Múzeum volt a központja.⁴⁶ Ennek a folyamatos tevékenységnek köszönhetően Kolozsváron a kőművesmesterek és ácsmesterek is kiváló alaprajzokat tudtak készíteni az egyszerű polgárházak építéséhez. Pákey tervezte Kolozsvár legnagyobb szállodáját, az Unitárius Kollégium épületkomplexumát és még más épületeket.

A századforduló táján több építészmérnök is tevékenykedett Kolozsvárt, akik közül egyesek, mint Maétz Frigyes, valamint Reményik Károly építőipari vállalatot is vezettek. A megnövekedett feladatok az építőiparra serkentő hatással voltak. 1900-ban 29 építész vállalkozót írtak össze, szemben az 1870-ben talált hét céggel, és 42 kőművesmestert (1870-ben számuk 16 volt). Ha a napszámos munkaerőt is tekintetbe vesszük, az építőipar a legnépesebb, mintegy 2500–3000 személyt foglalkoztató iparág volt a századfordulón.

Mai technikai viszonyaink mellett is meglepő, hogy egy-egy nagy építkezést ilyen gyorsan megvalósítottak Kolozsváron. Utaltunk már az egyetemi építkezésekre, de szólhatnánk akár a közvágóhíd, vagy a vármegyeháza felemeléséről is. Az

⁴⁵ Haller Károly *Emlékkönyve negyven éves tanári jubileuma alkalmából*. Kolozsvár, 1906. 115.

⁴⁶ A *Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól*. 1886–1889. Kolozsvár, 1889. 60.

utóbbi hatalmas épülettömböt 1896–1897-ben alig több mint egy év alatt fejezték be. Ez az építőipar teljesítőképességének s nem utolsósorban egy olyan vállalkozói réteg kialakulásának is köszönhető, amelyet nagy szervezőképesség jellemzett. A már említettek mellett még felsoroljuk Eisenschütz, Oriold, Andrasowszky, Reschner és Bak Lajos vállalkozókat, ezek és más cégek rendszeresen részt vettek az úgynevezett árveréseken (licitációkon), amelyeken a megbízatásokat elnyerhették.

De a kérdésnek nemcsak a mennyiségi oldala érdekes, hanem a minőségi-követelményi aspektusa is. Ugyanis a középítkezéseknél, sőt a magánházaknál is egyre jobban terjedt a fémvázas szerkezet és a vasgerendák, valamint a beton használata. A Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara már az 1881–1882. évi jelentésében elégedetten állapítja meg, hogy „az építkezéseknél a vasgerendák alkalmazása mindinkább kezd tért hódítani.”⁴⁷ Mi több, a század végén találkozunk a vasbeton alkalmazásával is. A Márkus György és Spiegel György által tervezett nyári színház boltozata vasbeton gerendákon áll. Az építést Réling József kolozsvári építőmester végezte.⁴⁸

6. Az infrastruktúra építése és modernizálása

Kolozsvár 1879-től 1908-ig 20 072 080 koronát ruházott be infrastrukturális célokra, és ezzel a szabad királyi városok sorában az ötödik helyet foglalta el.⁴⁹ A beruházások itt következő statisztikájából kitűnik a modernizációs törekvések szerkezete.

Kolozsvár város beruházásai (az egyes tételek nagyságrendje szerint)

A beruházás területe	A beruházott összeg (koronában)	Az egyes területek százalékos aránya
Villamos művek	5 015 793	24,98
Építkezés	3 839 200	19,13
Utak, járdák, hidak	3 459 830	17,24
Vízvezeték	2 920 000	14,55
Városrendezés	1 064 200	5,31
Ipari vállalatok	920 026	4,59
Vásárterek	605 300	3,01
Mezőgazdaság	405 764	2,02
Vágóhíd	399 381	1,99
Városépítés	396 000	1,97
Háztartási alap	364 336	1,83
Közegészségügyi int.	260 000	1,29
Telkek, földbirt., rétek	187 480	0,93
Folyószabályozás	61 830	0,32
Városszépítés	54 600	0,27
Közfürdők	49 740	0,24
Kórházak	49 300	0,24
Halottas házak	19 300	0,09
Összesen	20 072 080	100,00

⁴⁷ A Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara jelentése... 1881–1882. 184.

⁴⁸ Balogh Ferenc: Eklektika, szecesszió és kezdeti modern. In: *Korunk Évkönyve*. 1980. 97.

⁴⁹ Simon Elek: i. m. és Thirring Gusztáv: i. m. 621.

A fenti statisztikai táblázat szerint a város a legnagyobb tételt, több mint 5 000 000 koronát a villamosításra fordította. Ezt követően a középítkezések, az utak és a vízvezeték részesült a beruházásokból nagyobb összegekkel. Mivel a villamosságra költött összeg időrendben a későbbi beruházások csoportjába tartozott, erről később szólunk, miután az utcahálózat modernizálását, majd a vele párhuzamosan folyó vízvezeték- és csatornarendszer építéstörténetét felvázoltuk.

Az úthálózat modernizációján a külső burkolásokat, új utcák nyitását s a sugárutak továbbépítését értjük. A kövezés burkolása természetesen régebbi keletű, de a 18. század végi és a reformkori munkálatok csak a Főterre és környékére terjedtek ki, s az akkori borítások korszakunkra el is avultak. Ezért már az 1870-es, de különösen az 1880-as évektől az úthálózat nagyszabású modernizációjára került sor Kolozsvárott. Mivel a beruházási statisztikában városrendezés cím alatt szereplő összeg nagyobb részét szintén az úthálózatra fordították (új utcák nyitása stb.), a villamosítás után az építkezési kiadásokat is megelőzve, a közlekedési feltételek javítására szánták a legnagyobb összeget a városi költségvetésből, mintegy 4 500 000 koronát.

Az utak korszerűsítésének fő célja a belvárosi és gyorsan fejlődő külvárosi negyedek közötti közlekedési feltételek javítása volt. Hogy a régi városszerkezet ne legyen akadálya ennek az elképzelésnek, tovább folytatták a régi városfalak és bástyák lebontását, s bár a városi bizottság egyes tagjai, sőt a Magyar Történelmi Társulat is tiltakozott a rombolás ellen, csupán a Bethlen bástyát és néhány tíz méternyi városfalat sikerült az utókor számára megmenteni.⁵⁰ Nagy mulasztása volt a korszak városépítő politikájának, hogy ha már lebontotta a városfalakat, nem használta ki az így keletkezett térlehetőséget körút (Ring) kiépítésére.⁵¹

Körutat tehát nem kapott Kolozsvár, viszont következetesen folytatták a sugárutak meghosszabbítását, mégpedig úgy, hogy a belvárosi utakat összekötötték a külvárosokban most létrehozott sugárutakkal. A Bel-Magyar (Kossuth) utca és a Kül-Magyar (Magyar) utca, a Bel-Közép (Deák Ferenc), a Kül-Közép (Honvéd) utcán vezetett sugárút által került összeköttetésbe a szamosfalvi úttal, a Bel-Monostori (Unió utca) sugárutat a Kül-Monostoron (Monostor) át hosszabbították meg Nagyvárad irányába. A városfejlődés és a közlekedés modernizációjában kivételes jelentősége volt a belvárost és a vasútállomást összekötő igen forgalmas sugárútnak, amelynek központi eleme a Szamoson épült vashíd volt. Ez, a négy sarkán felhúzott négy bérpalotával, meghatározója lett a városképnek is.

Az úthálózat korszerűsítése során számos utat nyitottak az eddigi úgynevezett zsákutcákból, s több sikátort alakítottak át utcává, hogy a sugárutakat összekössék. Régi utcákat szélesítettek, hogy a járműforgalom számára alkalmassá tegyék. Ezek taglalása azonban szétfeszítené e dolgozat kereteit. Foglalkoznunk kell viszont az utcák és járdák burkolatának modernizálásával.

Amikor a vízvezeték és csatornázás tervét elfogadták, szükségszerűen vetődött fel az utcák és a járdák korszerűsítésének a kérdése is. Ezért a városi tanács 1887-ben utasította a mérnöki hivatalt, hogy dolgozza ki a városi úthálózat kikövezésének

⁵⁰ *Magyar Polgár*, 1866. április 7; Állami Levéltár Kolozsvár. Kolozsvár Városi Tanács Levéltára. 368/1986.

⁵¹ Kós Károly: i. m. 351.

„rendszerét”.⁵² Ezután évente sor került bizonyos számú utca burkolatának elkészítésére. A legnagyobb beruházást igénylő gránitkockaköves burkolatot a belvárosi részek kapták, a külvárosi, kevésbé forgalmas utakra viszont egyelőre csak vízi kavics jutott. 1897-ben például a mérnöki hivatal 17 „alárendelt fogalmú” utcát terjesztett fel kavicsozásra. Ezek mind az épülő munkásnegyedekben voltak.

A modernizáció kiemelkedő eseménye volt az utcák és járdák cement- és aszfaltburkolása. Ez drága volt és új technológia alkalmazását tette szükségessé, emiatt csak fokozatosan került sor az építkezésekre. A kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara 1886–1889. évi jelentése még arról panaszkodott, hogy a cement és aszfalt alkalmazása nehezen terjed. Mivel rendszerint minden szükséglet megtalálja a maga megoldását és annak személyi feltételeit, Kolozsváron is rövidesen megoldódott a modernizációs kérdés. Ugyancsak az említett Iparkamara néhány év múltán, az 1893. évi jelentésében már elégtétellel szólhatott arról, hogy Pollák Samu aszfalt és cementező vállalkozó ezt az iparágat „Kolozsvárt meghonosította, és igen szép sikerrel űzi”.⁵³ Ezt a technikát először a járdák burkolásánál alkalmazták; 1891-ben például az „Európa”-kávéház előtt már az aszfaltjárdát betonnal szegélyezték, s mivel ezután ez jelentette a modernizációt, s a kereskedelmi vállalatok presztízst is növelte, mind többet igényelték az aszfaltozást.

A Főtér (nagy piac) korszerűsítése során – amint már említettük – lebontották a Szent Mihály templom mellett keletkezett ragadvány épületeket, aztán a századfordulón elköltöztették innen a nagy piacot is, ahol egy idő óta egyébként csak az országos vásárokat tartották, s így a Főtér megkaphatta igazi rendeltetését és köztéri jellegét (11. ábra). A Főtér mentesítése a piaci funkcióktól azáltal vált lehetővé, hogy a Széchenyi téren új piacteret képeztek ki; a 18. század óta itt levő barompiacnak most a közbádoghíd téren jelölték ki a helyét. A fapiac, valamint a baromfipiac is új helyre költözött.

Nagy erőpróbát jelentett Kolozsvárnak a vízvezeték- és csatornahálózat elkészítése. Pedig az első vízműtervet már a 19. század első felében megcsináltatta Kolozsvár Kagelbauer mérnökkel, aztán a század második felében a bécsi Union Bank nyújtott be javaslatot, de anyagi okok miatt egyik sem valósulhatott meg. Végül szerencsés megoldás született azáltal, hogy a Tudományegyetem és a Városi Tanács összefogott a városi vízvezeték- és csatornarendszer kiépítésére.

A kérdés történetéhez hozzátartozik, hogy az egyetemi vízvezetékterv már készen volt, amikor 1886. június 16-án a Városi Tanács Haller Károly polgármester elnökletével úgy döntött, kérni fogja az Egyetemet, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot, alakítsák át a tervet úgy, hogy az az egész városi víz- és csatornamű megépítésére kiterjedjen. A kérést elfogadták és hozzáfogtak a terv kivitelezéséhez is. Az építéssel Oriold József és Endstrasser Benedek cégeit bízta meg Knuth Károly fővállalkozó.

Az 1887-ben elkészült kisebb hálózatból az Egyetemet és a város két fő utcáját, valamint a Sétateret látták el folyóvízzel. 1899-ben a továbbépítést a Schlick-gyár részletes terve alapján folytatták, amely az egész városban lehetővé tette a közművesítést. A várható nagyobb vízfogyasztásra való tekintettel az eddiginél bővebb víz-

⁵² Állami Levéltár Kolozsvár. A mérnöki hivatal mutatói. 3648/1887.

⁵³ *A Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara jelentése...* 1893. 193.

hozamú gyűjtőterületet jelöltek, ahol a kutakban összegyűlt a napi fogyasztást fedező vízmennyiség. Erre alkalmasnak találták a Kolozsvár és Szászfenes között mintegy fele úton, a Szamos mentén fekvő egyik mélyebb területet. Itt a víz minősége is kitűnő volt, s a mennyisége is elégségesnek látszott egy időre, de már akkor felmerült az a gondolat, hogy a 25 km távolságra levő Hideg-Szamos völgyében építsenek új vezetékrendszert Kolozsvár számára.⁵⁴ (Erre évtizedek múltán került sor.)

Amikor lehetővé vált, Kolozsvár jobb módú, majd szerényebb keresetű lakói is siettek lakásukat bekötetni a városi hálózatba. 1903 májusáig 1400 ház vette igénybe a vízszolgáltatást. Ezekben a konyhák mellett 3609 vécé és 925 fürdőszoba használta a vezetékes vizet és a csatornarendszert.⁵⁵ A 20. század első évtizedében tovább bővült Kolozsvárt a vezetékekbe bekapcsolt házak száma s 1908-ban elérte a 2300-at.⁵⁶ A külvárosok egyes utcaiban és a köztereken számos utcai közkutat létesítettek. 1889-ben az általános napi vízfogyasztás 2600 köbméterre emelkedett, 1902-re pedig elérte az 5864 köbmétert.

A csatornázás a vízvezetékkel egyszerre készült el, sőt az alagcsövek lerakásával előtte is járt: 1897-re befejeződött a város nagyobb részén s a következő években az új telepeket is ellátták szennyvíz-elvezető csatornákkal. A főcsatornák hossza 1908-ban elérte a 35 km-t.⁵⁷

A vízvezeték-hálózat és a csatornázás minőségi változást eredményezett a városi lakáskultúrában, az életmódban, amely kényelmesebbé, egészségesebbé vált. A fürdőszoba és vízöblítéses illemhely a polgári lakásban végleg megvalósult.

A modern lakásnak egy másik fontos mércéje a világítás minősége. Mikor váltotta fel a gyertyafényt s a petróleumlámpát a légszesz, majd a villanyvilágítás Kolozsvárt?

A petróleumlámpa uralmát Kolozsvárt az 1870-ben berlini és bécsi cég által alapított világító gázgyár törte meg. A gázvilágítást mind a magánházakban, mind a közintézményekben és az utcákon alkalmazták, bár nem váltotta be teljes mértékben a hozzá fűzött reményeket. Az 1870-es években a vállalat átlag 225 877 köbméter világítógazt termelt, az 1900-as évek elején több mint 1 000 000 köbmétert. A köztereken és az utcákon mintegy 400 Auer-égőt, a magánlakásokban körülbelül 6000 égőt és 1500 invertlámpát szereltek fel. Amikor a villamos áramot világítási célokra is kezdték használni, amelyben – mint ismeretes – kontinensünkön Temesvár az élen járt, Kolozsvár is szeretne volna a gázvilágítást villanyvilágításra kicserélni. De akár csak Budapest esetében, a légszeszvilágítási társasággal kötött szerződést nem lehetett felmondani egyik napról a másikra, már csak azért sem, mert a vállalat az általa kiépített világítási rendszerbe nagy összeget fektetett be.

Mégis, az 1890-es évek elején a közvélemény nyomása olyan nagy volt, hogy a városnak gondoskodnia kellett az új technika alkalmazásáról. Hosszas egyezkedés után 1897-ben egy belga társaság vette át a légszeszgyárat s 500 000 korona alaptőkével új társaságot hozott létre a villanyvilágítás bevezetésére.⁵⁸ Ennek érdekében a Hideg-Szamoson már ebben az évben megkezdődtek a munkálatok vízierőmű léte-

⁵⁴ Állami Levéltár Kolozsvár. Kolozsvár Városi Tanács Levéltára. 17086/1986.

⁵⁵ Rigler Gyula–Filep Gyula: *Vezető Kolozsvár városában*. Kolozsvár, 1903. 91.

⁵⁶ Thirring Gusztáv: i. m. 432.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ *A Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara jelentése...* 1895–1897. 23.

sítésére. Az áramfejlesztő erőmű építése serényen folyt, ami feljogosította a Magyar Polgár című lapot, hogy olvasóival bizakodó cikket közöljön: „Befejezett tény – írták –, hogy a legrövidebb idő alatt Kolozsvár városán eltűnik az ipari mozgóerők közül a gőz, világításunk is nem a gáz marad, hanem az új század leghivatottabb alkotó ereje a villanykorszak következik el.”⁵⁹

Az erőmű 1906-ra elkészült, és abban, valamint a következő évben 218 kolozsvári utcában felszereltek 1416 villanyégőt. A magánlakásokban 1908-ban 26 458 villanyégőt tartottak nyilván. A város a villanyvilágítás elterjesztésére nem kevesebb mint 5 000 000 koronát fordított, amely költségvetésének legnagyobb beruházása volt.

Mint érdekességet kell megemlítenünk, hogy Senn Ede kolozsvári gépgyáros, a Tudományegyetem korábbi technikusa már 1880-ban tervet nyújtott be a városhoz, hogy a Híd utcai nagymalom gátjánál villamosáramot fog termelni Kolozsvár szükségletére. A terv azonban nem kapta meg a jóváhagyást, valószínűleg a légszeszgyár ellenállása miatt. Közben kisebbszerű áramfejlesztők keletkeztek, hiszen erre vall, hogy Süss Ferdinánd egyetemi gépész több házban villanycsengőt, s a nagyobb vállalatoknál telefont szerelt fel⁶⁰, sőt a New York Szállóban s néhány más középületben villanyvilágítást vezettek be már 1900 körül. Valóban, a Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara 1893-ban arról számolt be, hogy Geng Ákos műlakatos és mechanikus műhelye elektromos akkumulátorok készítésére is berendezkedett, sőt 40 izólámpával már egy 2100 kg súlyú akkumulátort elő is állított. A tulajdonos tökehiány miatt nem tudta továbbfejleszteni a kis üzemét.⁶¹

Összegezeképpen: a századfordulón megvalósították Kolozsvár közművesítését: a lakások többségét friss és ellenőrzött ivóvízzel, csatornahálózattal, s előbb gáz – majd villanyvilágítással látták el. Kolozsvár modernizációja ezzel nagy lépéssel közeledett a nyugati városi civilizáció színvonalához.

Ehhez hozzátartozott az utcák tisztán tartása, különösen a szemét elhordása. A Városi Tanács 1894-ben hozott új szabályrendeletet arról, hogy a belvárosi utcákból naponta el kell hordani a szemetet, erről a ház- és telektulajdonosoknak kellett gondoskodniuk.⁶² A vízvezeték lehetővé tette az utcák öntözését, s erre 1897-ben született tanácsi határozat. A város átlag 50 utcaseprőt, 12 öntözőkocsit, 5 szemeteskocsit alkalmazott 1900 körül erre a célra.

A városi közlekedésben nem történt gyökeres változás, bár ilyen szándék fennállt. Az 1880-as években vasúti közlekedés indult meg 10 km hosszú pályán az állomás és a Főtér, innen a Dohánygyár, illetve később a Külső-Monostor utcáig. Ezt a gőzvasutat kellett volna a századfordulón átalakítani villamossá, amit tervbe is vett a kolozsvári Erőátviteli és Villamossági Rt. Bár a város is felkarolta az elképzelést, a társaság végül is nem találta kifizetődőnek az átalakítást, emiatt a síneket felszedték.

A bérkocsiipar viszont nagyon fejlett volt, több mint 200 bérkocsi bonyolította le az utasforgalmat, amit a város a Rendőri Hivatal által igyekezett színvonalas működtetésre szorítani. Szabályrendelet tiltotta a kocsisok italozását a szolgálati időben, előírta a rendes öltözet kötelező viselését, tiltotta hajtás közben a dohányzást és

⁵⁹ *Magyar Polgár*, 1900. április 26.

⁶⁰ *A Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara jelentése...* 1881–1882. 15.; 1883–1885. 221.

⁶¹ *A Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara jelentése...* 1893. 169.

⁶² Állami Levéltár. Kolozsvár Városi Tanács Levéltára. 5611/1894.

általában a trágár szavak használatát.⁶³ A nagyobb szállodák omnibuszjáratot tartottak fenn a vasúti pályaudvar és az illető fogadó között.

A modernizációs kornak nagy találmánya volt a távíró, majd a távbeszélő, amely a kommunikációban valóságos forradalmat idézett elő. A birodalmi távírvonal kiépítését 1849-ben császári páatens írta elő, és ebben a hadászati céloknak volt döntő súlya. Tény azonban, hogy Bécs–Pest–Nagyvárad–Kolozsvár–Nagyszeben ennek a rendelkezésnek a következtében került közvetlen összeköttetésbe, s 1850 óta gazdasági híreket, tőzsdei árfolyamokat is tudósított az üzleti világ számára.

Telefonhoz Kolozsvár Budapest (1881), Arad, Temesvár és Nagyvárad után 1893-ban jutott, s ebben az évben már létrejött az interurbán hálózat is (amelybe Kolozsvár valamivel később kapcsolódott be). Bár hálózatról csak 1893 óta beszélhetünk, szórványosan, helyi erőforrások felhasználásával már korábban is alkalmazták ezt a találmányt. A kolozsvári Mérnöki Hivatal egyik 1887-es keltezésű irata szerint a Népbank saját hivatalában telefont szereltetett fel. 1893-ban 76, 1896-ban 161 telefon működött Kolozsvárt.⁶⁴ Ettől kezdve gyorsan növekedett az előfizetők száma, s a nyilvános telefonok is működtek már 1894-től a főpostán, a szállókban, vendéglőkben és a kávéházakban.

Az infrastrukturális beruházások közt viszonylag kisebb tételekkel szerepel a közegészségügyi intézmények (városi közcécek, közfürdők, kórházak, halottas házak) létesítésére és fenntartására fordított összeg (578 340 korona). Tudni kell azonban, hogy a klinikákat az egyetem tartotta fenn állami költségvetésből. A magánorvosi gyakorlat pedig nem jelenik meg a fenti kimutatásban. De függetlenül attól, hogy milyen intézmény tartotta fenn, az egészségügyi szolgálat és hálózat részét képezte a modern városi infrastruktúrának. Kolozsváron a század elején hat kórház működött 1164 kórházi ágygal, 57 orvossal, és ezzel a történeti erdélyi, sőt a mai értelemben vett erdélyi részekben is első helyen állt.⁶⁵

A beteggyógyítás korszerűsödésének kiemelkedő eszköze volt az 1891-ben önkéntes alapon létesült Mentő Egylet, amely minden központi segélyezés nélkül állandó szolgálatot tartott fenn. Kezdeményezője Pataky Leó egyetemi tanársegéd orvos volt, az eszmét Haller Károly polgármester felkarolta és az egyesületet megszervezte. A szakmai ügyeket Brandt József orvosprofesszor vállalta magára.⁶⁶

Nem minden várostörténet-kutató irányzat sorolja infrastruktúra szerkezetébe a kereskedelmet és a közellátást. Bizonyosnak vehetjük azonban, hogy a városi közraktárak és az élelmiszerellátás, tehát az élelmiszeripar szerves része a város belső szerkezetének. A közraktárak biztonságosabbá tették a kereskedelmet, az élelmiszeripar pedig a folyamatos közellátást. Kolozsvárt a vasút megnyitása után a pénzintézetek közös vállalkozással építettek nagy méretű áruraktárt (1881), amelybe közvetlen vasúti vágányon szállították be az árut. A magáncégek pedig 1877 és 1887 között – Békéssy Károly adatai szerint – nem kevesebb mint 83 kisebb-nagyobb raktárhelyiséget építettek.

⁶³ *Kolozsvári útmutató és lakásjegyzék*. Kolozsvár, 1905. 136.

⁶⁴ Matlekovics Sándor: *Magyarország közgazdasági állapota ezeréves fennállásakor*. II. 743.

⁶⁵ Egyed, 1982. 293.

⁶⁶ *Haller Károly Emlékkönyve*. 161.

Ha visszapillantunk a városi beruházások statisztikájára, kiderül, hogy az iparba 920 026 koronát (2,02%) fektettek be, s külön tételként a közbiztonság építésére 399 381 koronát (1,97%). Mindezt a már elemzett öt millió fölül, amelyet villamosításra használtak fel. A városi ipart egy korszerű téglagyár, műjéggyár, a már említett vágbiztonság és villamosipar képviselte.

Az élelmiszeripar magánjellegű volt, fő ágainak a malom- és szesziparnak, valamint a pékiparnak a termelése bőven fedezte a városi lakosság szükségletét. A gyárszerű élelmiszeripar megalapítása Sigmond Elek földbirtokos nevéhez fűződik, akit a nagyipar kolozsvári meghonosítójaként tartottak számon. A műmalmaiban őrlött különleges lisztet felhasználásával „nagyszerű sütődét” üzemeltetett. Ő bérelte, majd fiai, a városi sörgyárat is. A Sigmond testvérek kezdeményezték a kolozsvári Műmalom Rt. megalapítását, amelyben főként gabonatermelő földbirtokosok vettek részt. A malomipar modernizációjának tudható be, hogy – amint az Iparkamara jelentésében olvasható: „Lisztkereskedésünk általában kielégítő, városunk malmai az egész vidék piacait ellátják.”⁶⁷

Érdekesnek tartjuk, hogy élelmiszer és zöldségkereskedelem nagyjából még mindig a hagyományos piacokon bonyolódott le, bár ott is megfigyelhető bizonyos szakosodás. Míg korábban a hóstáti földművesek főleg tejtermeléssel foglalkoztak és a terméket házalással a piacon adták el, a 19. század második felében öntözéses zöldségtermesztésre szakosodtak, ugyancsak Kolozsvár ellátására. A termeléshez szükséges vizet a malomárokba forgókerék segítségével emelték ki. Viszont a városhoz közelebb fekvő kalotaszegi falvak tejtermelő árugazdaságra tértek át a kolozsvári piac ösztönzésére.

A város közellátásában nem kis szerephez jutott a közbiztonság: 1876-ban összesen 5456 darab szarvasmarhát vágtak le városi fogyasztásra, 1888-ban viszont már 15 456 darabra emelkedett a közbiztonság termelése. Békéssy Károly szerint ez „a jobb táplálkozással” s a lakosság anyagi gyarapodásával magyarázható.⁶⁸

Az infrastruktúra fejlesztése, amiről e fejezetben vázlatosan szövegtünk, kétségkívül javította Kolozsvár lakosságának életminőségét. Ilyen irányban hatott a szabadidő intézményes kereteinek folyamatos építése, a nagy és kis közterek életmódalakító szerepének növekedése.

7. Közterek és városi életmód

A specializált közterek a 19. századi nagyvárosi fejlődés kísérői voltak, állapítja meg Hohemberg P. M. és Lees L. H.⁶⁹ Az utcák és a házak zsúfoltságának fokozódása hiányt termelt; mind nagyobb szükség volt a társadalmi élet köztéereire. A főtér (city) már nem tudta azt a sokféle új funkciót betölteni, amelyet a nagyvárosi élet igényelt, ezért a sétateretek, parkok, civil egyesületek klubjai és egyebek jelentős szerepet kaptak az urbanizáció során. Kolozsvár története is ezt példázza, amely alighogy elindult a korszerűsödés útján, a Városi Tanács már 1812-ben felvetette egy sétateret létesítésének a tervét. Kővári László, aki egyike volt a legintelligensabb ko-

⁶⁷ A Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara jelentése... 1893. 220.

⁶⁸ Békéssy Károly: *Kolozsvár közigazgatási múltja*. Kolozsvár, 1889. 69.

⁶⁹ Vö. Gyáni Gábor: A városi mikrotérek társadalomtörténete. *Tér és Társadalom*, 1. 1–13.

lozsvári polgároknak, A kolozsvári Sétatér keletkezése és fejlődése című 1886-ban közölt tanulmányában végigkísérte a kérdés történetét. A kiváló történetíró szerint hol a város, hol a civil társadalmi szerveződések karolták fel a sétatér és parkosítás ügyét. A legsikeresebben az 1866-ban létesült s Haller Károly irányításával dolgozó Sétatér Egylet működött.

Mind a városi vezetés, mind a Sétatér Egylet egyetértett abban, hogy a 24 kataszteri hold terjedelmű sétatérnek szánt terület mindenekelőtt a városi közönség pihenő és szórakoztató helye kell hogy legyen. Ezért szakszerű kezelést biztosítottak a terv megvalósításához. Az 1870-es évektől már fás, virágos sétányok, s több mint 320 ülőpad és szék, gyermekjátéktér, kilátlítási terek s már specializált kisterek szolgálták a városi közönség pihenését és szórakozását. És a művelődési életet: itt épült fel a nyári színpark is, amelyből több átépítés után a mai Magyar Színház épülete kialakult. Itt kaptak otthont a polgárosodással együtt terjedő sportlétesítmények is.

A sétatéri tó már az 1870-es évek végétől a csónakázók, télen a korcsolyázók rendelkezésére állt. Az 1883-ban alapított Kolozsvári Atlétikai Club (KAC) uszodát, tornavivodát tartott fenn, s itt épült fel a lövölde is. S ne feledkezzünk meg a divatszerűen űzött kerékpározásról se.

A századvég hangulatához hozzátartozott az 1893-ban felállított zenepavilon, ahol katonai és cigányzenekarok léptek fel. A millenniumi készülődések jegyében határozta el a város, hogy a régebbi épületek helyett reprezentatívabbakat emelnek. Így keletkezett a modern kioszk (1897) és a korcsolyapavilon.

A szép és kellemes várost rendkívül tudatosan formálta a Városi Tanács, a Szépítő Egyesület s a közvéleményt kifejező gazdag sajtó. Itt csak utalni tudunk, a fentiek mellett, a Szent György és a Mátyás szobor elhelyezésére, a Trencsin téren létesített EMKE-park kialakítására. S miközben a Szépítő Egyesület a városkép korszerűsítésén dolgozott, az 1891-ben alakult Erdélyrészi Kárpát Egyesület már felfedezte a városi turizmus számára Erdélyt. A városi életmód ezzel új elemmel gazdagodott.

Összegzés

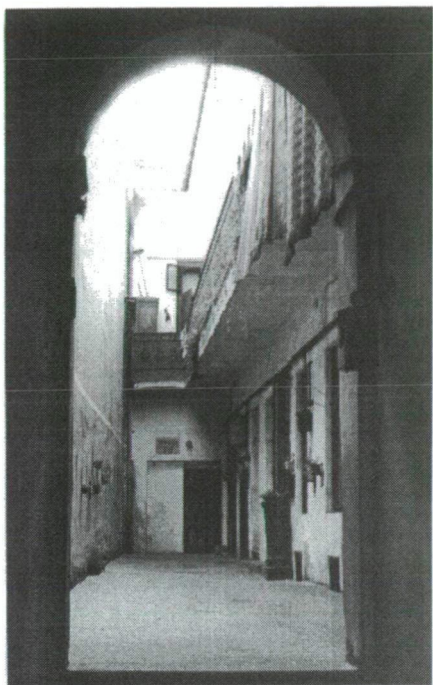
A dualizmus korának három első évtizedében Kolozsvár az erdélyi városi hierarchiában megerősítette vezető helyét, s a magyar kultúrában is tudományban betöltött szerepe s az urbanizációban elért eredményei által nagyvárosi rangot szerzett. Bár könnyen adaptálta a nyugati civilizációs eredményeket, sokszor Budapest közvetítésével, eredetiségét nem veszítette el sem az építkezésben, sem társadalmának összetételében, amelyben a polgári rend mellett helyet kapott a hóstáti és monostori földműves éppúgy, mint a magyar arisztokrácia. Igaz, minden réteg a maga szintjén jutott képviselőhöz a városi életben. Kolozsvár öröksége a kiegyezés korában új értékekkel gazdagodott.

1. Nagypolgári családi ház a belvárosban

2. Villák a kertvárosból

3. Bérháztípusok

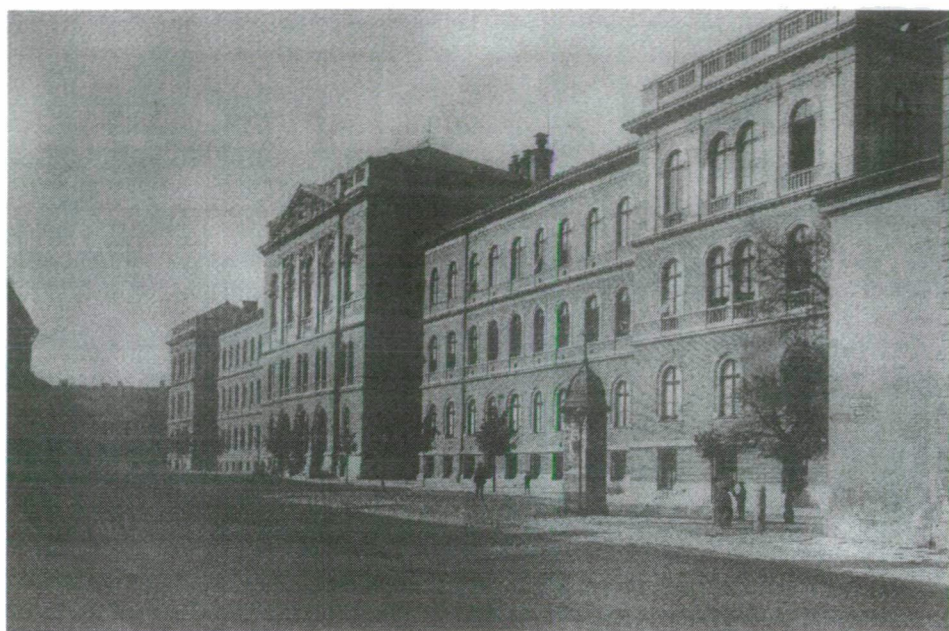
4. Téglalap alakú bérház

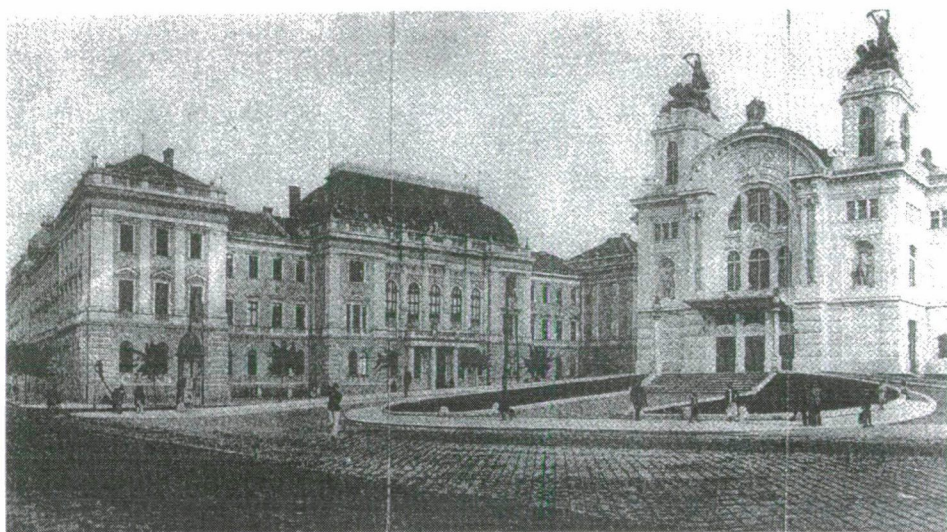
5. Bérpaloták a Szentegyház
utcában

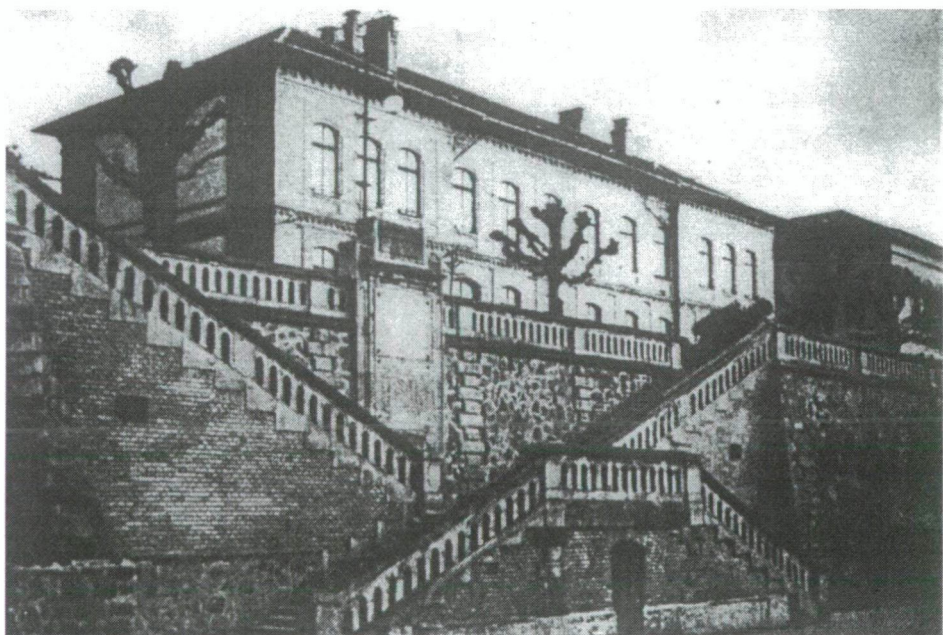
6. Bérpaloták a Szamos-híd mellett

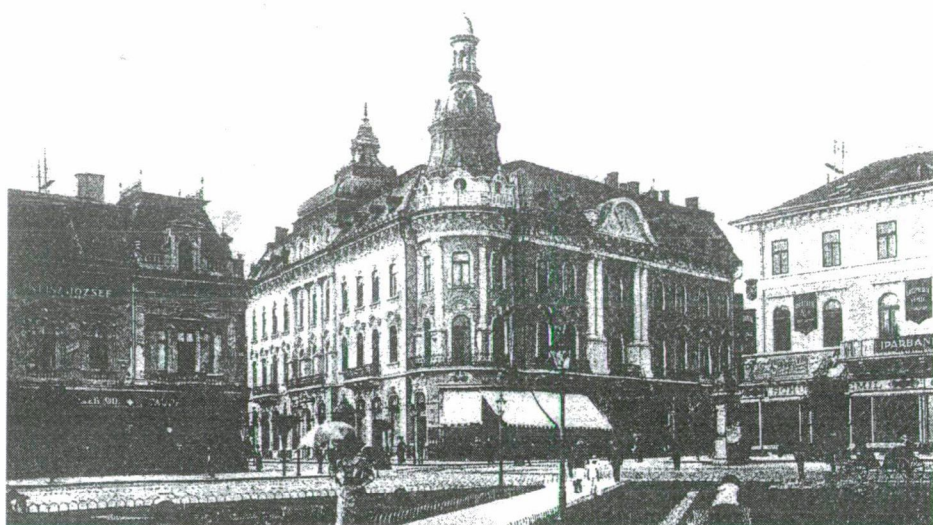
7. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem központi épülete

9. Az igazságügyi palota és a Magyar Nemzeti Színház

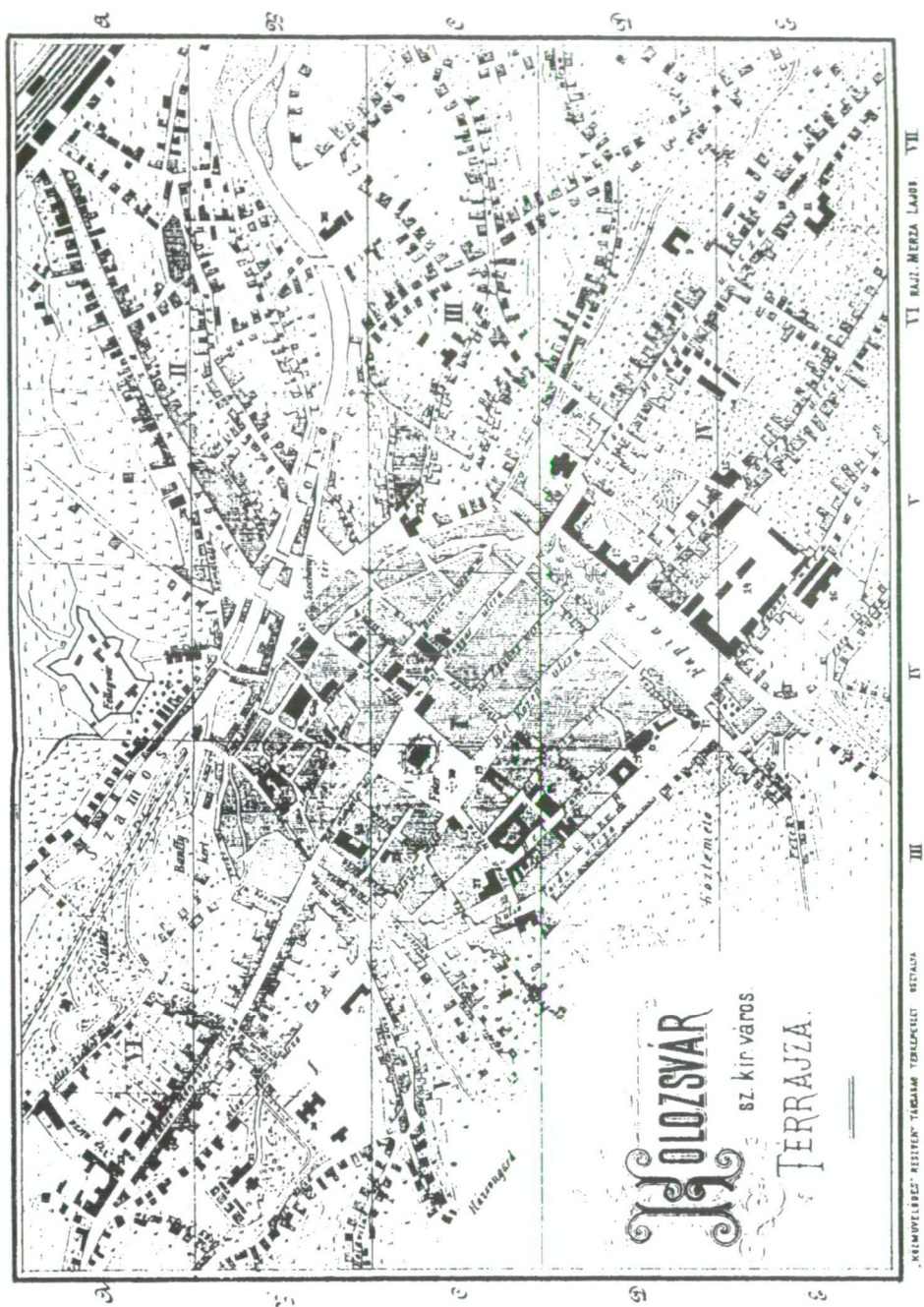
8. A klinikák

10. A New York szálló

11. Ünnepség Kolozsvár főterén a századfordulón

Kolozsvár térképe a századfordulón

Nyíregyháza iparosodása

A magyarországi polgárosodás folyamatában, ha kitüntetett hely nem is, de a különös minősítés mindenképpen ráillik Nyíregyháza városfejlődésére, iparosodására. Ennek a „tírpák parasztkommunitásnak” 1753-tól, a gróf Károly Ferenc kezdeményezte betelepítéstől¹ történelmi, társadalmi sorsa, a közösségi önszerveződésének, létfeltételének, belső rétegződésének, közösségi munkamegosztásának az alakulása leginkább azokhoz a nagy határú mezővárosokhoz hasonlít, amelyek még a feudálizmus korában szabadultak a földesúri szolgáltatások alól.² Magukhoz ragadták az igazságszolgáltatást és a kisebb királyi haszonvételeket is. E városok lakói a klasszikus földesúri terheket kezdettől fogva pénzen váltották meg, s már a 18. században létrehozták a rendezett tanácsaikat.

Ezek a mezővárosok – közöttük Nyíregyháza is – már a 18. században taksás viszonyt teremtettek a földesurukkal³, ezért a korai pénzgazdálkodás és árutermelés folyamatába kénytelenek voltak bekapcsolódni, mert nemcsak a hadiadó összegét, hanem a földesúri szolgáltatások ellenértékét is pénzben kellett előteremteniük. A pénzgazdálkodás szorgalomra, takarékosagra, rendszeres piacozásra szoktatta őket, s ebben az állapotban megnövekedett az időnek, mint tényezőnek a szerepe. A pénzgazdálkodás korai kibontakozása nemcsak vonzóvá tette ezeket a mezővárosokat a betelepíteni szándékozó vagy klasszikus jobbágyi terheket viselők előtt, hanem a társadalmi munkamegosztás folyamatát is felgyorsította. A 18. század közepétől a 19. század közepéig ezek a nagy határú települések, mezővárosok megsokszorozták lakosságszámukat, és otthont adtak azoknak a kézműveseknek, vagy maguk kinevelték lakosságuk soraiból azokat a kontárokat, akik a 19. század elején kezdtek cé-

¹ Nyíregyháza „betelepítésének” bőséges irodalma van. Ebből azonban mindmáig leghasználatosabb Lukács Ödön: *Nyíregyháza szabad, kiváltságolt város története*. Nyíregyháza, 1886. 195–208.; Lásd még: Márkus Mihály: *A bokortanyák népe*. Budapest, 1943.; Orosz Béla: *Nyíregyháza XVIII. századi betelepítése a családnevek tükrében*. In: *Magyar nyelvjárások*. Kálmán Béla–Sebestyén Árpád (szerk.) Debrecen, 1973. 81–88.; Fügedi Erik: *Szlovák települések az Alföldön a XVIII. században*. In: *Tanulmányok Nyíregyháza újabb kori történetéből*. Hársfalvi Péter–Mann Miklós (szerk.) Nyíregyházi kiskönyvtár 11., Nyíregyháza, 1976.

² Barta István: *Korai örökvltság-szerződések. Agrártörténeti Szemle*, 3. 1961. 1.; Orosz István: *Az örökvltság eszméje és gyakorlata*. In: *Tanulmányok Nyíregyháza újabb kori történetéből*. Hársfalvi Péter–Mann Miklós (szerk.) Nyíregyházi Kiskönyvtár 11., Nyíregyháza, 1976.; Varga János: *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849*. Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat, 41. Budapest, 1967.; Rácz István: *Jobbágyi alávetettség – hajdúvárosi szabadság*. In: *Hajdúnánás története*. Rácz István (szerk.) Hajdúnánás, 1973.

³ Nyíregyházára betelepülni szándékozók számára biztosított kiváltságlevelet, melyet gróf Károlyi Ferenc bocsátott ki, közli Lukács Ödön: i. m. 195–219.

heket alapítani. Belső statútumaik – a zsidóság beköltözésének megtiltásával,⁴ nagy vagyonok egy kézen történő felhalmozódásának megakadályozásával,⁵ az elszegényedés lehető megakadályozásával stb. – szigorú betartatásával olyan sajátos társadalmi struktúrát hoztak létre, amely rendi körülmények között megteremtett egy viszonylag nagy szabadsággal, nagy mozgástérrel és határozott társadalmi, gazdasági akaratral rendelkező parasztpolgárságot, mely sikeresen vette fel a küzdelmet akár a belső nemességgel⁶, akár a vármegyével szemben. Ilyen parasztpolgári képletté Kovácsolódott Nyíregyháza közössége is. Nem véletlenül dicsérte Madách Imre⁷ és Deák Ferenc⁸ a feudális terheit önként, szabad alkuval megváltó Nyíregyházát és annak „boldog”, emelkedő lakosságát.

Az 1848-as forradalom, az áprilisi törvények, a kapitalizmus országos méretű nyitánya tehát sem Nyíregyházát, sem a hozzá hasonló mezővárosi közösségeket nem érte váratlanul.⁹ A jogegyenlőség, a polgári tulajdon szentsége és sérthetetlensége – ha nem is hatotta át korábban ezen települések lakóinak életét, és nem is határozta meg esetükben a legfőbb értékrendet – nem volt „égből szakadt áldás” számukra. Az 1848-as törvények a nyíregyházi tirpákok számára nem megteremtették, csak felgyorsították a kapitalizálódás, a polgárosodás folyamatát. Ha mélyen belepillantunk Nyíregyháza társadalmi valóságába, meg kell mondanunk, hogy az említett állapotnak előnyös és hátrányos következményei is voltak. Előny volt, hogy természetes állapotként élhették meg a törvényesített szabadságjogokat, nem kellett utóvédharcot folytatniuk földesuraikkal a határ regulációja és az elkülönözési perek során. Nem kellett egymással konfliktusba keveredniük, hogy hol és milyen minőségben kapja meg egy-egy család, háztartás a most már szabad tulajdonként birtokolható „úrbéres járandóságot”, a szántót, rétet, legelőt stb.

Egyik nagy hátránya volt azonban annak az állapotnak, hogy nem kárpótolták a közösséget, sem a családokat azokért az összegekért, melyen megváltották jobbágyi állapotukat. Sőt, a hiteltartozásaikat és azok kamatait magukkal kellett cipelni, így hatalmas összegeket vontak el egy-egy ilyen parasztkommunitástól, mely pénzek éppen a polgári értékrendhez – takarékoság, szorgalom, tartalékolás, előrelátás, gazdagodás, a korszerűbb technológiák iránti fogékonyság, tájékozottság, piacra termelés – már jobban hozzászokott lakosság kezén nagyobb valószínűséggel tőkésíthetett volna.

⁴ Lukács Ödön: i. m. 244–273.; Hársfalvi Péter: *Nyíregyháza önkormányzata, városjoga az örökváltság után*. Hársfalvi Péter–Mann Miklós (szerk.): i. m. 34–35.

⁵ Márkus Mihály: I. m.; Balogh István: *Határhasználat és gazdálkodás Nyíregyházán a XVIII–XIX. században*. *Ethnographia*, 1970. LXXXI. évf. 2–4. sz.

⁶ Hársfalvi Péter: *Nemesek és parasztok Nyíregyháza társadalmában (1753–1848)*. In: *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*. 3., Nyíregyháza, 1960. 137–153.

⁷ Madách Imre testvérének írt levelben számol be a nyíregyházi tapasztalatairól, dicsérve a megváltkozott parasztok szorgalmát, polgári mentalitását.

⁸ Deák Ferenc az 1832–1836-os és az 1839–1840-es országgyűlésen az örökváltság mellett agítva hivatkozott a nyíregyházi példájára.

⁹ Szentés, Csongrád, Sárospatak, Békéscsaba stb. települések sorolhatók e kategóriába. Lásd: Barta István i. m.; Hársfalvi Péter: *Az önkormányzat Nyíregyházán a XVIII–XIX. században*. Budapest, 1982. 23–62.

Másik hátránya volt az „új állapotnak”, hogy Nyíregyháza és a hozzá hasonló közösségek, mint jogi személyek birtokolták a földesúri regálékát – korcsma-, malomtartás, boltnyitás, pálinkafőzés, borkimérés, vásártartás stb. – a megváltás után, s ezekhez mint közösségi bevételt gyarapító jogokhoz oly mértékig ragaszkodtak, amíg az állam meg nem váltotta – ezeket a „regálékát”, hogy merev státutumokkal gátolták korszerű üzemek alakítását. Legalábbis a dualizmus korában rendezett tanácsú várossá előlépett Nyíregyháza megakadályozta a szeszgyár, a nagy kapacitású gőzmalom, a húsfeldolgozó üzem létrejöttét, s mire a belső tilalom elhátával ezek megépülhettek volna a városban, akkorra a környék falvaiban, közeli és távoli városaiban olyan számban megépültek ezek az „üzemek”, hogy a 19. század utolsó harmadában Nyíregyházán létrehozott gőzmalmok már csak vegetáltak, vagy fél-, harmad kapacitással működtek, holott hatalmas terményraktárak épültek a várost érintő vasúti vonal forgalmának megindulása pillanatától.

Sorolhatnánk még tovább ilyen, az agrár- és élelmiszeripari ágazat fejlődését közakarattól, rövid távú önös érdektől gátoló mozzanatokot. Nyíregyháza dualizmus kori iparosodásának a jobb megértéséhez azonban célszerű visszatekintnünk a város életének korábbi szakaszaira is.

A város fejlődésének, ezen belül iparosodásának vizsgálatánál nem mellőzhetjük azt a tényt, hogy 1752-ben – egy vármegyei összeírás tanúsága szerint – Nyíregyházát 118 család, megközelítő pontossággal 590 lélek lakta.¹⁰ Gróf Károlyi Ferenc jóvoltából, a vármegye engedélye folytán és Petrikovics János szarvasi csizmadiamester buzgalma következtében 1753-ban tetemesen megsaporodott a lakók száma. Egy 1754-es összeírás tanúsága szerint Szarvasról 134 család, Berényből 39 háztartás, Komlósról 19, Csabáról 18, Orosházáról 3 és Gyuláról 1 család költözött Nyíregyházára, tehát 1 év alatt 214 háztartással gyarapodott Nyíregyháza népessége csak Békés megyéből. De nemcsak Békésből jöttek lakosok. A korabeli Felvidék vármegyeiben is megbolydultak a gazdák, hallván a nyíregyházi betelepülők kedvezményeiről. A Felvidék lakóinak „leköltözését” külön is „serkentette” az udvar és a katolikus egyház aktív rekatolizáló tevékenysége.¹¹ Zólyom vármegye 44, Borsod 28, Hont 25, Gömör és Nógrád 20-20 családot követelt vissza Szabolcs vármegyétől, s állításuk szerint e családok mind Nyíregyházán találhatók meg.¹² Az említett vármegyéken kívül Liptó, Szepes, Pest és Tolna megye is kereste gróf Károlyi Ferencen, illetve Szabolcs vármegyén eltűnt jobbágyságait.¹³ Valószínűleg minden „visszakövetelőnek” igaza volt, mert 1754-1755-ben Nyíregyházán 561 háztartásban 2485 lelket számláltak a conscriptorok. 1790-ben pedig már 6923 lélek lakta a mezővárost,¹⁴ melynek rangját emelte az is, hogy II. Józseftől vásártartási jogot nyert.¹⁵

¹⁰ Mező András: Mohácstól az újjátelepítésig In: *Nyíregyháza története*. Cservényák László–Mező András (szerk.) Nyíregyháza, 1987. 35–58.

¹¹ Takács Péter–Udvari István: Költöztek-e Miskolcra Nyíregyházára evangélikus németek? *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1989. 3. sz. 297–308.

¹² Lukács Ödön: i. m. 206–219.

¹³ Magyar Országos Levéltár (MOL), Károlyi család levéltára. 392. Lad. 44. Nro. 72.; Éble Gábor: Az ecsedi uradalom és Nyíregyháza. Budapest, 1898.

¹⁴ Henzsel Ágota: A nyíregyházi bokortanyák 1850. évi összeírása In: *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás V–VI. Dr. Gyarmathy Zsigmond (szerk.)*, Nyíregyháza, 1985. 277–308.

¹⁵ Lukács Ödön: i. m. 219–220.

A helytörténészek a „nyíregyházi sereglés” elsődleges okát a földesúri szolgáltatásoktól való 3 évi mentességgel magyarázzák. Ez a mentesség minden bizonnyal a legfőbb okok között szerepel, de nem elhanyagolható az a szempont sem, hogy a vármegye „aranyos” jobbágynak ismerte el a nyíregyháziakat¹⁶, ami évi 1 arany forint adót jelentett, s minden más megyei szolgáltatástól való mentességet. Legalább ilyen fontosnak vélem azt a tényt, hogy gróf Károlyi Ferenc szerződésben kötelezte magát, miszerint majorkodni sohasem fog Nyíregyháza határában,¹⁷ megígérte, hogy „mindéig contractus szerint” pénzben követeli majd a földesúri haszonvételek ellenértékét. Ez – a népesség számának gyarapítása mellett – arra is ösztönözte a grófot és örököseit, hogy egyre több privilégiumot szerezzenek a városnak, mert így növelhették e birtokból származó jövedelmüket. Ezért építtetett a gróf vendégfogadót, boltot, örökösei ezért kilincseltek a vármegyénél és az udvarnál a vásártartási jogért stb. Egyéb apró okok mellett döntően fontosnak vélem azt is, hogy Nyíregyházára kizárólag evangélikus hitűek, a Luther Márton meghirdette tanok követői „sereglettek”, biztosítandó így is hitük, vallásuk szabad gyakorlását.¹⁸

A beköltözés Nyíregyházára a későbbiekben sem szűnt meg. Az 1790-ben számlált 6923 lakos 1850-re 13 118-ra szaporodott.¹⁹ A lakosság számának ilyen arányú növekedése csak nagyarányú további beköltözéssel magyarázható.

Témám azonban Nyíregyháza iparosodása lévén, az említett demográfiai adatokat csak azért tartottam szükségesnek közreadni, hogy érzékeltessem az előbbi mezőváros, majd 1836-tól szabadalmazott város²⁰ dinamikus népességszaporodását, mely folyamat nemcsak kedvezett a társadalmi munkamegosztás kibontakozásának, hanem szükségessé is tette azt egy szinten. A piacozó, vásároló lakosság ruházkodási és eszközigénye (szerszámok, szekerek, lakberendezési tárgyak, mezőgazdasági eszközök, tárolók) természetszerűleg hozta magával a kézművesek, lakatosok, ácsok, kőművesek, tetőfedők, asztalosok, kerékgyártók, fonó-szövő iparosok, szabók, csizmadiák, cipészek, kovácsok, kötélverők, bőrművesek, szíjgyártók, gombkötők, üvegesek és a kereskedők megszáporodását, amit csak növelt az a lehetőség, hogy II. József vásártartási joggal ruházta fel Nyíregyházát, s ekkortól kezdve a belső szükségleten kívül termelhettek a kézművesek a környékbeli települések, mindenekelőtt a Rétköz és a Szabolcsi Mezőség településeinek lakossági igényeit kielégítendő is.

A kereslet szűkösége, az iparosok számának viszonylag gyors ütemű gyarapodása a konkurencia kiéleződéséhez, ezzel együtt a kézművesek céhes bezárkózásához, céhbe tömörüléséhez vezetett a 19. század első harmadában. Akkor, amikor egyébként a céhek már túléltek igazi történelmi szerepüket. A kézművesek száma majdnem hasonló ütemben gyarapodott, mint a lakosságé. Míg 1803-ban csak 224 iparost

¹⁶ Lukács Ödön: i. m. 197–198.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Lásd a 11. sz. jegyzetet.

¹⁹ Nyíregyháza népességének adatait a korabeli népszámlálások alapján készült összesítők, a MSK sorozatán kívül tartalmazzák Leffler Samu: *Nyíregyháza város története* In: *Szabolcs vármegye*. Borovszky Samu (szerk.); *Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest, é. n. 77–131.; Szohor Pál: *Nyíregyháza város története*. Nyíregyháza az örökválság századik évében. In: *Nyíregyháza*. 1924. Szohor Pál (szerk.)

²⁰ Lukács Ödön: i. m. 244–254.

írtak össze a mezővárosban, 1850-re a számuk 418-ra emelkedett. Tudni kell azonban róluk, hogy viszonylag kevés azok száma, akik teljesen elszakadtak a mezőgazdaságtól, s csak iparúzéssel foglalkoztak.²¹ Ha többet nem, néhány kapás szőlőt még a céhes mesterek is megműveltek vagy megműveltettek, s részük volt az oppidum állatvagyonában is. Eltekintve most attól, hogy összefoglaljuk és felsoroljuk mindazon jellemzőket, amik megkülönböztették Nyíregyházát és lakosságát a magyarországi rendiség utolsó fél vagy egész századának általános ismérveitől, annyi az elmondottakból is sejthető, hogy az úrbéli viszonyok klasszikus jellemzői nem „guzsolták” ezt a várost. „Fél lábbal kilógott” Nyíregyháza a „feudalizmusból” is, mint ahogyan félárbocosan tudta csak követni a kapitalizálódás 1850-től, még inkább 1867-től kibontakozó „nagy sodrását” is.

Igaz, a késői céhesedés nem tette lehetővé, hogy a mezővárosi kézműipar teljesen megmerevedjen a céhes keretek között. Az is igaz, hogy a város kézművesei a kereslet viszonylag gyér volta és egyéb, a későbbiekben tárgyalandó okok miatt nem, vagy alig-alig kapcsolódhattak be a tőkefelhalmozódás, a gyáralapítás folyamatába.

1848–1849 – a forradalom és szabadságharc miatt azonban ténylegesen 1850 – valóságos cezúra Nyíregyháza életében, gazdasági folyamatainak, így iparosodásának folyamatában is. A polgári tulajdonviszonyok törvényesítése, a sérthetetlen magántulajdon jogi kereteinek megvalósulása, az állampolgárok jogi egyenlőségének gyakorlati megvalósítása megsemmisítette Nyíregyháza tulajdonszerzést limitáló, és a földtulajdon szétaprózódását tiltó statútumait. Lehetővé tette a profitorientált zsidóság városba költözését. Bár a hagyomány még egy darabig továbbélte a szokásjogot, de amikor befutott az első vasúti szerelvény a városba (1858. szeptember 5-én)²², megteremtődött Nyíregyháza lakossága több irányú rétegződésének feltétele és kényszere. A gazdagodás és a szegényedés gyors ütemben emelt egyeseket a társadalmi elit tömbjébe, s sodort másokat a pauperizálódás útvesztőibe. 1850-től megváltoztak az iparúzés politikai és jogi keretei, s az iparfejlődés és a kereskedelem feltételei is. A Geringer-féle iparrendeletek, majd az 1867-es kiegyezést követően kiteljesedő iparszabadság, és a céhek 1872-es megszüntetése Nyíregyháza életében együtt járt a korszerű infrastruktúra, mindenekelőtt a vasúthálózat gyors fejlődésével. 1858. szeptember 5-én adták át rendeltetésének a Pest–Szolnok–Debrecen–Nyíregyháza–Miskolc–Kassa vasútvonal Debrecen–Nyíregyháza közötti szakaszát. 1872-ben Kisvárda, 1887-ben Mátészalka, majd Polgár, aztán Vásárosnamény, végül Nyíradony felé is megépültek a Nyíregyházáról kiinduló sínpályák. Velük párhuzamosan épültek a makadámutak. 1905-ben a Rétközt, Dombrádon és Balsán keresztül a Bodroghözt, a Hegyalját – Sárospatak és Sátoraljaújhely városokkal – és a Hegyközt is vasút kötötte össze Nyíregyházával.²³ Órákra zsugorodott az út Ungvár, Beregszász, Munkács, Szatmárnémeti, Nagykároly, Nagybánya, Kassa, Eperjes és Nyíregyháza között. Azon települések között, melyek korábban is élénk kapcsolatot tartottak Nyíregyháza városával, csak éppen napokba került az oda-vissza út –

²¹ Takács Péter: A polgárosodás útján 1848–1918. In: *Nyíregyháza története*. Cservényák László–Mező András (szerk.) Nyíregyháza, 1987. 103–164.; 122–128.

²² Uo. 140.

²³ Uo. 140–142.

legfeljebb ökrös szekérre, lovas kocsira rakható árumennyiséggel – a vasút megépítése után vagonszám szállítható lett az állat, a termék, a nyersanyag és az energia.

Aranykora volt ez a városnak. Gyarapodott is Nyíregyháza lakosságában, középületekben, pénzintézetekben, kereskedelmi szerepkörben, közigazgatási és kulturális intézményekben, vagyonban, hitben, lelkesedésben, tenni akarásban, polgári értékrendben, lokálpatriotizmusban, s talán-talán reményekben is. Gyarapodott még akkor is, ha a régi parasztkommunitás perifériára szorulva szenvedte meg ezt a „gazdagodást”, „színesedést”.

A vasútépítés, a kövezett utak érrendszerének megalkotása mellett lökést adott Nyíregyháza rangosodásának, egyben mentalitásbeli és értékrendváltásának is, hogy 1876-ban Nagykállóból áttelepült a „vármegye” Nyíregyházára. Ezzel együtt természetesen mindazok a megyei intézmények, amelyek közigazgatási centrummá emelkedtek a várost.²⁴ Mindez azért érdekes, mert a vasút kiépítésével, a közlekedés felgyorsulásával, a hivatalnoki és egyéb értelmiségi réteg feltűnően gyors szaporodásával Nyíregyháza lakosságának az iparcikkigénye is változáson ment keresztül. Az említett módosulások, változások lényeges hatással voltak a város iparosodására, ha nem is határozták azt meg döntően.

Az infrastruktúra kiépülése, a társadalom rétegződésének jelentős megváltozása mellett, iparosító tényező lehetett volna még Nyíregyházán a város lakosságának számszerű felduzzadása. A statisztikai mutatók egyértelművé teszik, hogy a város lakossága még az 1848–1849-et megelőző félszázadnál is gyorsabban szaporodott. Míg 1850-ben 13 118 lélek élt a városban, addig 1910-re 38 198-ra gyarapodott a lakosságszám. Az emelkedés majdnem egyenletes. Nagy kiugrásoktól és visszaesésektől – legalábbis az évtizedes periódusokat tekintve – mentes Nyíregyháza demográfiai arculata. A számok azonban önmagukban bizonyítják, hogy a természetes szaporodás mellett folytonos volt a beköltözés is. Ennek bizonyítására elegendő a népességszámlálás adatsorait segítségül hívnunk.

Nyíregyháza népessége 1850–1910 között²⁵

Év	Összes lakos
1850	13 118
1857	17 416
1869	21 648
1880	24 168
1890	27 170
1900	33 088
1910	38 198

Hatvan év alatt majdnem megháromszorozódott a város lakossága, pontosabban 291,19%-ra emelkedett. Ebbe a népességszaporulatba mesterséges eszközzel csak a „vármegye betelepülése” szólt bele. Egyébként a városi élet dinamizmusa, a gazdaság-

²⁴ Hársfalvi Péter, 1982. 118–131.

²⁵ Lásd a MSK vonatkozó kötetait és a 19. sz. jegyzetet.

gi, kereskedelmi, szolgáltatásbeli és hitelélet fellendülésével kapcsolatos modernizáció eredményezte a felívelést, mely folyamatban bizonyára szerepe volt Nyíregyháza iparosodásának is – de csak nagyon kicsi szerepe. Inkább a városi lakosság számgyarapodása volt hatással Nyíregyháza iparosodására, semmint fordítva, az iparosodás a népességnövekedésre. Ezzel már jeleztük is, hogy a 19. század második felében lakosságon koncentrálnak ipari beruházások nem érték el Nyíregyházát. Ez az alföldi város nem koncentrálnak az ipar egyetlen jelentősebb ágazatát sem. Félútatnyi kisebb üzemtől, azaz 6-8 munkást foglalkoztató „gyártól” eltekintve, megmaradt kézműves városnak. Olyan kézműves iparral rendelkező településnek, melynek mesterei többnyire a helyi és a környékbeli települések lakóinak olyan igényeit szolgálták ki, melyeket gyáripari termékkel nem, vagy kevésbé voltak képesek kielégíteni a kereskedők. Bizonyosság erre az itt, alább közlendő kézműveslista azokról a nyíregyházi iparosokról, akik szakmájuk szerint kerültek az adózó polgárok sorába.²⁶

²⁶ Takács: i. m.

Nyíregyháza iparosai a 19. században

	1828	1850	1869	1872	1905
Csizmadia	39	112	30	28	48
Szabó	12	58	23	21	43
Tímár	10	42	2	8	3
Szűcs	6	31	7	9	10
Kelmefestő	3	5	-	-	-
Gombkötő	1	4	-	-	-
Varga	1	-	-	-	-
Selyemszövő	1	-	-	-	-
Kalapos	-	10	2	1	4
Gubás	-	14	1	4	1
Susztár (cipész)	-	6	6	9	30
Takács	-	2	1	2	-
Női szabó	-	-	-	-	3
Szűrszabó	-	-	-	4	3
Vattakészítő	-	-	-	-	1
Harisnyakötő	-	-	-	-	1
Paplanos	-	-	-	-	1
Fésűs	1	1	-	-	2
Kőműves	2	9	4	2	17
Ács	-	13	2	3	14
Bádogos	-	2	1	1	9
Kőfaragó	-	-	-	-	1
Kárpitos	-	-	1	-	2
Asztalos	6	15	3	11	22
Szobafestő	-	2	2	2	6
Burkoló	-	-	-	-	2
Téglaműves	1	-	-	-	1
Lakatos	6	9	6	2	6
Kovács	8	16	5	8	11
Kerékgyártó	4	15	1	2	6
Rostás	-	1	2	3	-
Kötélverő	-	3	1	1	1
Kocsigyártó	-	-	-	-	4
Szíjgyártó	1	7	2	1	3
Kádár (pintér)	1	3	1	1	-
Bognár	-	-	-	1	-
Gépész	-	-	1	-	5
Szecskaavágós	-	-	-	-	1
Cséplőgép-tulajdonos	-	-	-	-	6
Molnár	4	11	1	4	-
Malomtulajdonos	-	-	-	-	2
Mészáros	3	5	4	3	13
Mézeskalácsos	-	2	2	2	3
Pék	1	-	-	3	3

Sütő	-	-	-	-	6
Béltisztító	-	-	-	-	1
Hentes	-	-	-	-	11
Pecsenyesütő	-	-	2	-	6
Cukrász	-	-	1	2	2
Kifőző	-	-	-	-	2
Szikvízgyáros	-	-	-	-	2
Olajgyáros	-	-	-	-	2
Ecetgyáros	-	-	-	-	1
Mosodás	-	-	-	-	2
Borbély	-	-	-	-	11
Szappanos	-	3	-	-	-
Gyertyaöntő	1	-	-	-	-
Szítás	-	1	-	-	2
Fazekas	-	1	-	-	-
Üvegekészítő	5	3	-	-	-
Festő	-	2	2	2	6
Kéményseprő	-	2	1	1	4
Házfedő	-	1	-	-	-
Puskaműves	-	1	1	-	-
Salétromfőző	3	5	-	-	-
Rézműves	-	1	-	-	-
Sárgarézöntő	-	1	1	1	-
Aranyműves	-	1	-	-	-
Ékszerész	-	-	-	1	2
Órás	-	-	2	2	7
Fényképész	-	-	-	-	2
Nyereggyártó	-	1	1	-	-
Kefekötő	-	-	-	-	1
Fuvaros	-	-	-	-	4
Taligás	-	-	-	-	34
Bérkocsis	-	-	-	-	21
Csomagszállító	-	-	-	-	1
Dobozkészítő	-	-	1	-	-
Könyvkötő	1	-	-	1	1
Nyomdász	-	-	1	1	4
Kútfúró	-	-	-	-	3
Vasúti lakatos	-	-	-	-	1
Útkaparó	-	-	-	-	1
Útbiztos	-	-	-	-	2
„Iparos” (?)	1	-	-	-	-
Összesen	123	421	124	147	430

Íme a kézművesek száma Nyíregyházán. 1828-ban és 1850-ben minden iparost feltüntet a táblázat. 1869-ben, 1872-ben és 1905-ben csak azokat, akik legalább egy segéddel dolgoztak. Természetesen 1850 után is magas a segéd nélküli kézművesek száma. Érzékeltetésül elegendő talán jelezni, hogy 1896-ban 48 szakmában 1025

iparos dolgozott a városban, 1900-ban pedig már 1200 önálló mester. Csakhogy még 1900-ban is 818 azon mesterek száma, akik nem alkalmaztak segédet.²⁷

A tőkefelhalmozódás, a modernizáció és a polgárosodás összefüggő folyamatában nagyobb eséllyel indultak azonban a segéddel is dolgoztatók, érthető hát, ha rájuk irányítjuk elsősorban a figyelmet, mint olyan szakmákra, ahol a megrendelés, a mindenkorai igényekhez alkalmazkodó termelés nagyobb biztonsággal ígérte a műhely fejlesztését, az esetleges gyárrá alakulást. A statisztikai adatok, a szakmák jellege is azt sugallják azonban, hogy Nyíregyházán az iparban hallatlanul lassú ütemű a tőkefelhalmozódás, s majdnem lehetetlen, avagy alig-alig volt esély a kézműipari műhelyből gyárat alapítani. Ezt bizonyítja, hogy 1900-ban 237 mester egy segéddel dolgozott, 143 azon mesterek száma, akik két segédet foglalkoztattak műhelyükben, és amint már tudjuk, 818-an segéd nélkül bajlódtak, s mindössze két tulajdonos foglalkoztatott kettőnél több segédet. Ez a két tulajdonos azonban a vendéglátóiparban tevékenykedett. A táblázatba sűrített szakmák jellege is arról árulkodik, hogy kevés azon mesterek száma, akik gyárrá fejleszthetnék ipari tevékenységüket. Legnagyobb számban a ruha- és bőripari szakmában találtak megélhetést. De a lakosság szolgálatában álló cipészek, csizmadiák, szabók, női szabók, szűr- és gubakészítők, kalaposok éppen a 19. század második felében kénytelenek szembenézni a konfekcióipar tömeggyártmányaival.

A szokások, a hagyomány, a kialakult mester-megrendelő kapcsolatok, a város felduzzadó hivatalnok és értelmiségi lakosságának igényesebb fogyasztása még kifizetődővé tette a mesterség űzését, esetleg kispolgári jólétet is biztosított a híresebb mestereknek, de annyi tőkehozadékot már semmiképpen, hogy műhelyét – akár nagyobb összegű hitel felvétele mellett is – gyárrá fejleszthesse a kézműves hagyományokhoz és minőséghez amúgy is ragaszkodó iparos.

A ruházkodással kapcsolatos iparágak mellett a szakmák második nagy csoportja az építőiparral kapcsolatos. Nyíregyháza ugyan a dualizmus korában építtette meg középületeit, a polgári korszak intézményeinek, a kereskedő- és pénzintézeteknek helyt adó palotáit, de igazán nagy vállalkozások ezekre sem voltak alapozhatók, mert esetlegesek, egyedi megrendelések voltak, s nem biztosítottak évről évre növekvő számban olyan beruházásokat, melyek akár a tégláégetést, akár az épületszerkezeti elemek, akár a nyílászáró szerkezetek helyi tömeggyártását kifizetődővé tették volna. Nyíregyháza városában ugyanis nem épültek tömeglakások vagy gyáracsarnokok. Az építőipar, egy-egy nagyobb megrendeléstől eltekintve, elsősorban a kertesi családi házak megépítésére alapozódhatott. E lakások berendezését szolgálta az asztalosipar, és számos más olyan kézműipari ágazat, mely a háztartásban szükséges eszközök előállítására rendezkedett be.

A társadalmi igények növekedése, a tisztí, tisztviselői, értelmiségi családok tartottak fenn olyan kézműipari műhelyeket, mint az órás, ékszerész, könyvkötő, aranyműves stb. A kultúra, a kereskedelem, a közélet adta a megrendeléseket a nyomdák, a könyvkötőknek.

Számos mester élt a mezőgazdasági termelés eszköztárának készítéséből, javításából, karbantartásából: kovácsok, kerégyártók, rézművesek, kötélverők, szíjgyártók stb.

²⁷ Uo.

Összességében elmondható, hogy Nyíregyháza város 19. századi iparosodása a kézműipari tevékenység kiteljesedésére alapult. Nem lévén a város környékén sem olyan nyersanyag-, sem energiaforrás, amelyre előnyösen lehetett volna gyárat alapítani, a 19. századra jellemző ipari nagyberuházás nem történt Nyíregyházán.

Ez nem azt jelenti, hogy „gyártalan” volt a város. Néhány merész vállalkozó megkísérelte itt is megvetni a lábát. A táblázatban is megtalálható 2 olajgyáros és 1 ecetgyáros természetesen nem tartozik ezek közé. Egyszerű olajütőkről és évenként néhány hektó ecetet előállító műhelyről van itt szó, mint ahogyan a szikvízgyáros is csak szódavíz készítő kis jövedelmű polgár.

A századfordulón azonban sorra feltűnnek azok a vállalkozók, akik szerencsés esetben akár gyárat is alapíthattak volna. A századfordulón 26 olyan műhely volt Nyíregyházán, amelyekben 6-10 alkalmazott tevékenykedett, s 6 vállalkozó foglalkoztatott 11-20 közötti munkavállalót.²⁸ A legnagyobb vállalkozás ugyan a Korona Szálló volt, ahol 25 ember dolgozott: pincérek, szakácsok, felszolgálók, szobalányok, takarítók stb. Mindjárt ez után következett a „vasöntöde”, melynek 22 alkalmazottja volt. Szivattyúkat, kutakat és olajpreseket gyártottak. Utóbbi termékük iránt a határon túlról is érdeklődtek, az öntöde főleg a Balkánra adott el termékeiből.²⁹ A „vasöntöde” mellett a legsikeresebb, egyben a legnagyobb jövőt ígérő vállalkozásnak a Villamossági Részvénytársaság mutatkozott. Az 1892-ben felmerült ötletet a város jutányos áron átengedett telekkel és pénzügyi támogatással segítette. 1897. január 17-én kezdte meg az áramfejlesztő az áramszolgáltatást, és az első világháborúig nemcsak Nyíregyháza, hanem a környékbeli falvak áramigényét is kielégítette.³⁰ A századfordulón alapított üzemek közül meg kell még említenünk a Hogyan-féle faáru- és faszeszgyárat, az Oláh Zsigmond-féle bútorgyárat, a Vrabely-féle, a Naményi- és az Estók-féle asztalosáru telepet. Gyárnak nevezték Nyíregyházán a Zupkó-féle koporsókészítő üzemet is, mert egy kis teljesítményű gőzfűrészt segített a munkálatokat.

A 20. század elején a vállalkozók sorába lépett Nyíregyháza város is. Részvénytársasági formában jegyeztette ugyan, de egészében a város tulajdonát képezte a bútortól téglagyár, amihez csatlakozott egy kerámiakészítő üzem is. Míg az előbbi téglával, cserepekkal látta el a megrendelőket, főleg a városi középítkezéseket, az utóbbi cserépkályhákat és épületkerámiákat készített.³¹

Az elmondottak talán egyértelműsítik, hogy Nyíregyháza 19. századi iparfejlődése szorosan összefüggött a helyi és környékbeli lakosság megrendeléseivel, s mindvégig a kézműipar játszotta a város életében a domináns szerepet. Ebben hasonlóan Nyíregyháza fejlődése a már emlegetett nagy határú alföldi volt mezővárosok iparosodásához. Feltűnő azonban, hogy az ország, de főleg az Alföld városainak fejlődésében olyan nagy szerepet játszó malom-, cukor-, szeszipar, a gyümölcs- és húsfeldolgozás kimaradt ebből a sorból. Nyíregyházán szeszgyárat egyet sem említ a statisztika, de egyéb történelmi források sem. Gőzmalomról kettőről tudunk, de jelentősebbnek csak a Júlia-malom mondható. Cukorgyár sem alakult itt, és gyü-

²⁸ Nyíregyházán minden olyan üzemet gyárnak neveztek, ahol 10–12 ember dolgozott, még akkor is, ha nem használtak a „műhelyben” gőzgépet.

²⁹ Lásd Takács: i. m.

³⁰ Takács: i. m. 127.

³¹ Takács: i. m. 128.

mölcsefeldolgozó, húsfeldolgozó sem. Pedig kézenfekvő lenne, hogy a Nyírség központjában a vasúti csomópont szerepkörét betöltő Nyíregyháza – kihasználva történelmileg formálódó kapcsolatrendszerét a Felső-Tiszavidék és a Felvidék városaival, természetföldrajzi régióival – magára vállalta volna az élelmiszeripar és a könnyűipar koncentrációját. A könnyűipar meghonosodásától, jelentőssé válásától a ciszlajtáni térségek könnyűipari termékdömpingje „ütötte el” a várost. Az élelmiszeripar, de különösen a szesz- és malomipar fejlődésének elmaradásáért azonban önmagát kell okolnia a városnak. Amint már utaltam rá, a regáléjogok állami megváltásáig Nyíregyháza vezetői féltékenyen őrizték az ebből származó bevételeket, s megakadályozták, hogy modern malmok, szeszőzöők és egyéb, a regálét sértő üzemek épüljenek, akárha húsfeldolgozó is. Amikor az 1880-as években – állami megváltással – eltörölték a regálékat, az idő már megkésített. Nem akadt vállalkozó, aki bátorkodott volna versenyre kelni a környéken már kiépült szeszőzöőkkel, kisebb-nagyobb malmokkal. Figyelmeztette őket erre a nagy remények közepette megépült, de terménnyel ellátatlan, ezért kapacitásának csak töredékét kihasználni tudó, épp ezért csődbe jutott Virginia-malom esete is.

Csődbe jutott Nyíregyházán egy modern gépekkel felszerelt bőrgyár is. Ennek üzemeltetéséhez részben a szaktudás, részben a nyersanyag hiányzott.

Büszkéek voltak a város lakói a Szabolcsi Központi Tejszövetkezet nyíregyházi tejfeldolgozó üzemére,³² bár ennek is behatárolt volt a fejlődési lehetősége – egy agrárváros belső piacára termelt, még a vasúton könnyen és gyorsan elérhető Miskolcra sem tudott termékeiből szállítani.

Íme egy alföldi város iparosodása, 19. századi modernizációja, melynek lendületét növelte a megyeszékhellyé válás, a lakosság számbeli felduzzadása, erőteljes társadalmi rétegződése, a jogrendszer biztosította minőségileg új keretek, a vasúti csomóponttá válás. Ugyanakkor fékezte a 18. századtól folyamatosan bővülő rendi privilégiumoknak az áthagyományozódása, a tőkekoncentrációt lassító pillanatnyi városi bevételeket előtérbe helyező rövid távú látásmód. A két tendencia birkózása egymással azt eredményezte, hogy Nyíregyháza iparosodási folyamata többé-kevésbé hozzáidomult a dualizmus kori Magyarország alföldi térségeinek modernizációs folyamatához, s bejárta azt az utat, amit hasonló sorsú városok bejárta az első világháborúig.

³² Leffler Samu: i. m.; Szohor Pál: i. m.

Az ipar területi fejlődése Debrecenben az 1930-as évek vége és 1990 között

A városi területhasznosítási kategóriák közül a legtartósabbnak általában az iparterületeket tartják. Ennek hátterében elsősorban az áll, hogy a jelentős mennyiségű beépített fizikai tőke (berendezések, gépek stb.) következtében csak igen indokolt esetben kerül sor az üzemek felszámolására, illetve áttelepítésére. Éppen ezért nem indokolatlan megvizsgálni azokat a tényezőket, amelyek befolyásolják egy adott város iparának területi elhelyezkedését. Dolgozatom célja annak bemutatása, mely telepítőtényezők játszottak fontos szerepet Debrecen iparának területi fejlődésében az 1930-as évek vége és 1990 között, és annak feltárása, hogyan változott ezen tényezők szerepe a vizsgált időszakban.

Az 1930-as évek végéig véleményem szerint a telepítőtényezők közül a legfontosabb *a vasút (a szállítási lehetőségek) hatása* volt. Az 1857-ben megnyíló Budapest–Debrecen vonal, melyet 1859-ben hosszabbítottak meg Nyíregyházáig és Miskolcig, az 1884-ben átadott Debrecen–Hajdúnánás vonal és az 1906-ban megépült Debrecen–Hajdúsámson vonal jelentősen befolyásolta az üzemek elhelyezkedését. A nagy szállítási igénnyel rendelkező gyárak és raktárak igyekeztek a vasútvonalak és a pályaudvarok (Nagyállomás (1), illetve Kisállomás (2) – 1. térkép) közelébe települni. Ez a hatás ismerhető fel például a Debreceni Hajlított Bútorgyár és Fakereskedelmi Rt. (3), a Debreceni Közraktár és Kereskedelmi RT. (4), a Hungária Hengermalom (5), az Alföldi Légszeszgyár (6) (mely kezdetben fából állított elő gázt), a Debreceni Vas- és Rézbútorgyár (7), az Alföldi Takarékpénztár érdekkörébe tartozó Mezőgazdasági Közraktár RT. (8), a Hangya Termelő, Értékesítő és Fogyasztó Szövetkezet központi raktára (9), a jelentősebb olajvállalatok – például a Steaua Magyar Kőolaj RT debreceni fiókja –, a MÁV Járműjavító (10) és a Dohánygyár (11) területi elhelyezkedésében.

Az ipari üzemek szállítási igénye olyan erős volt, hogy ez a tényező igen jelentős szerepet játszott a város tömegközlekedési hálózatának a kialakításában is. A Nagyerdő és a Nagyállomás közötti villamospálya kiépítését például az tette lehetővé, hogy az 1847-ben alapított, és az állomástól való nagy távolsága miatt jelentős szállítási problémákkal küzdő István Gőzmalom (12) vállalta, hogy évente 250 000 mázsa gabonát szállít ezen a vonalon.¹ A malmot kezdetben egy rövid kitérő kötötte össze a Simonyi úti fővonallal, és csak 1906-ban készült el az ipari üzem és a Böszörményi úti vonal közötti összeköttetés, mely fokozatosan átvette a teherforgalmat (1. térkép).

A település délkeleti részét a városközponthoz csatoló pályaszakasz is kezdetben ipari célokat szolgált: a Kossuth utcai vonal kiépítésének 19. század végi fő indoka a

¹ Szűcs Ernő: *A Debreceni István Gőzmalom története*. Debrecen, 1978. 41.

Dohánybeváltó (13) ipari vágányának várható forgalma volt², a Diószegi úti pálya hosszú ideig a Közvágóhíd (14), ipari vágányaként funkcionált. A két szakasz közötti összeköttetés a felüljáró 1908-ban történt megépítésével valósult meg, és csak ekkor indult be ezen a szakaszon a személyforgalom.

A legnagyobb helyigényű gyárak területi elhelyezkedését a városi önkormányzat tulajdonában lévő *beépítetlen földterületek fekvése* is befolyásolta. Ezek az üzemek ugyanis (például a Pohárgyár, a MÁV Járműjavító, az István Gőzmalom, a Hajlított Bútorgyár) a földterületet általában ingyen vagy igen alacsony ár ellenében kapták az önkormányzattól³, mely így akart újabb munkahelyeket teremteni a városban. A 19. század második felében azonban már csak a kertségek közötti, illetve a kertségek és a városmag közötti rosszabb minőségű földek voltak a város kezében, és így ide telepítették ezeket az üzemeket.

Érdekességként lehet megemlíteni, hogy a MÁV Járműjavító esetében telephelyként először a Dohánygyár és a Nagyállomás közötti részt jelölték ki, ez a terület azonban az akkor még funkcionáló Szent Anna utcai temető és a vasútállomás vágányhálózatának bővítési tervei miatt nem bizonyult erre alkalmasnak. Ezért a város egy másik parcellát adott át kártérítés nélkül a MÁV-nak, és az akkor még jobb forgalmi helyzetben lévő Nyíregyházával szemben ez a gesztus döntött Debrecen javára az üzem telepítését illetően.⁴

Nem elhanyagolható a rendelkezésre álló *nyersanyag*hoz való hozzáférés sem. A sütőipar esetében például a Hortobágy Gőzmalom (15) a várostól északnyugatra, az Apaffy Gőzmalom (16), pedig az északkeletre elhelyezkedő gabonatermő vidékeken learatott őrölni való termény feldolgozása érdekében létesült az akkor még városszéli területen. A Gazdák Sütődéje RT (17) – mely a két világháború között Debrecen egyetlen igazi kenyérgyára volt – a Hortobágy Malomhoz közeli telephelyet választott.

Ugyanúgy nem lehet figyelmen kívül hagyni a nyersanyag térbeli helyzetének szerepét abban, hogy a Közvágóhíd a sertésvásártér (18) mellett feküdt, a fatelep és famegmunkáló (19) pedig a város tulajdonában lévő guti erdőségekből fát szállító – a későbbiekben Zsuzsi-vonatnak elnevezett – keskeny nyomtávú erdei vasút végállomására települt.

A téglagyárak területi elhelyezkedését is elsősorban a nyersanyaglelőhely határozta meg: a város legjelentősebb ilyen jellegű üzei – például a Debreceni Gőztéglagyár Rt. (20), a Hortobágy Téglagyár RT. (21) – a település nyugati oldalán, az agyagban gazdag területeken feküdtek.

Az *agglomeratív tényező* hatása ismerhető fel egyrészt abban, hogy a 20. század elején a városi villanytelep megépítéséhez a város tulajdonát képező légszeszgyártól (vagyis lényegében hasonló profillal üzemelő vállalat) délre fekvő területet jelölték ki. Ebben természetesen a vasút közelsége is szerepet játszott.

² Szabó Dezső: *A debreceni közúti vasút 100 éve, 1884–1984*. Debrecen, 1984. 13.

³ Szűcs Ernő: i. m. 19; Mikecz Ferenc (szerk.): *A MÁV Debreceni Járműjavító Üzem története 1898–1973*. Debrecen, 1976; Hegedűs Jenő–Szikora János: *A Debreceni Dohánygyár története*. Debrecen, 1971. 10.

⁴ Mikecz Ferenc: i. m. 15.

Másrészt az 1930-as évek második felében Debrecenben, amikor jelentősebb baromfifeldolgozó üzemek alapítására került sor, a három vállalat közül kettőnek – a Hangya Termelő, Értékesítő és Fogyasztó Szövetkezetnek (22), illetve a Fortuna Árukereskedelmi RT.-nek (23) – a feldolgozó üzei a Közvágóhídon működő hűtőházhoz igen közel települtek, mivel a polgármestertől ígéretet kaptak arra, hogy ott a szállításra váró baromfitermékeket lefagyasztthatják és korlátlan mennyiségben tárolhatják.⁵ Ezzel szemben meg kell említeni, hogy a harmadik vállalat – a Skót–Magyar Kereskedelmi RT. (24) – a város ellenkező oldalán helyezkedett el, és a telephelyről naponta szállították a hűtőházba az exportkész baromfit.

A *fogyasztópiac* mint telepítőtenyező hatása elsősorban a sütőüzemek elhelyezkedését befolyásolta. A leginkább gépesített, több segédet foglalkoztató pékségek – mint Schneider János Nyíl utcai (25), Kürthy András Vár utcai (26), Heussel István Vörösmarty utcai (27) üze⁶ – ugyanis a belvárosban helyezkedtek el, mivel itt a lakosság nagyobb vásárlóereje következtében a kenyér mellett lehetőség nyílt drágább termékek (például cukrászsütemények) értékesítésére is. Emellett az is megfigyelhető, hogy ezen pékségek – valószínűleg nem tudatosan felosztva a belváros területét – egymástól bizonyos távolságra helyezkedtek el, és így próbálták magukat megkímélni a konkurenciától. Úgy vélem, egyáltalán nem meglepő az a tény, hogy a zsidó pászkasütők a zsidók által lakott nyugati városrészbe települtek.

A fentiekén kívül szerepet tulajdoníthatunk az üzemek telepítésében a *természeti adottságok*nak is. A város morfológiai viszonyaira jellemző az északkelet–dél nyugat irányú lejtés. Ennek megfelelően, az 1910-es években a város belső területeinek a csatornázáskor, a szennyvíztisztító telepet (28) a település délnyugati részén építették meg, hogy a városban keletkező szennyvíz könnyen el tudjon oda jutni.

A város uralkodó széliránya az északi–északkeleti, a város vezetősége igyekezett a környezetet leginkább szennyező ipari üzemek területi elhelyezkedését úgy befolyásolni, hogy az általuk kibocsátott szennyeződés a legkevésbé se zavarja a város lakosságának az életét.

Az 1931-ben kiadott építési szabályrendelet 322. paragrafusában a következő olvasható: „Az első övezetben (mely a történelmi belvárost foglalta magában) továbbá a II. övezetnek a következő részein: Vénkert, Újkert, Libakert, Sestakert, Sétakert, a Sétakert és a Csapókert közötti terület, a Széchenyi és a Postakert, gyár – vagy gyárjellegű, tűzveszélyes vagy egészségre káros hatással, vagy nagy zajjal járó, a szomszédok nyugalma, biztonságát zavaró, a környezet kertváros jellegével összhangban nem álló iparterület céljaira szolgáló építkezés nem engedélyezhető.”⁷

Ezzel a témával foglalkozik a 323. paragrafus is: „Azok az egészségtelen, bűzös gyárak, illetve üzemek, amelyeknek ilyen minőségét a város polgármestere megállapítja, az üzem nagyságára és terjedelmére való tekintet nélkül a II. övezetnek a 322. paragrafusában fel nem sorolt részeire és csak a legtávolabbi pontokon állíthatók fel, amennyiben a szabályzat követelményeinek megfelelően épülnek.”⁸

⁵ Filep Tibor: *A debreceni Baromfifeldolgozó Vállalat története*. Debrecen, 1988. 10.

⁶ Gyórfi Lajos–Hovanyecz László–Szűcs Ernő: *A hajdú-bihari állami sütőipar negyedszázada 1949–1974*. Debrecen, 1974. 20–21.

⁷ *Debrecen szabad királyi város építési szabályrendelete*. Debrecen, 1931.

⁸ Uo.

E szabályrendelet fényében egyáltalán nem meglepő, hogy levegőt leginkább szennyező Közvágóhíd és a bőrgyárak (a Veréb-féle bőrgyár (29), a Kiss testvérek bőrgyára (30) és a Pikó József és fia bőrgyára (31) úgy települtek, hogy bűzüket a szél ne a sűrűbben lakott területek (vagy legalább ne a jobb módúak által lakott belvárosi részek) felé vigye. Emellett ebben az időszakban Debrecenben a tímárok csak a belváros délkeleti részén (a Teleki és Tímár utcákon) folytathatták tevékenységüket (1940-ben a városban dolgozó 52 tímár közül 37-nek itt volt a műhelye⁹).

A második világháború után kezdetben a legfontosabb feladat a romok eltakarítása és a termelés beindítása, majd az 1940-es évek végén az államosítások sikeres megvalósítása volt. Ezzel magyarázható, hogy Debrecenben nagyobb méretű ipari beruházások csak az 1950-es években voltak. (Az ipari üzemek, raktárak 1950-es évek végi elhelyezkedését ábrázolja a 2. térkép.)

Ezek egy része nem okozott lényeges változást az ipar területi struktúrájában, mivel *a korábban is ilyen célra használt területekre korlátozódott*. Egyrészt egyes üzemekben a termelést korszerűsítő beruházásokat hajtottak végre (például a Kefegyár (1), illetve a Vágóhíd fejlesztése, az új Hűtőház felépítése). Másrészt az új ipari üzemeket gyakran olyan telkekre telepítették, melyeket korábban is az ipar használt.

Igen sok esetben a második világháború előtti és utáni ipar jellege között is megfigyelhető összefüggés (például a Baromfifeldolgozó Üzem (2) a Hangya Termelő, Értékesítő és Fogyasztó Rt., a Debreceni Gyógyszergyár (3) a Rex Gyógyszervegyészeti és Gyógyáru Kereskedelmi Rt., a Debreceni Cementipari Vállalat (4) pedig a Debreceni Működgyár Rt. egykori telephelyén jött létre). Azonban az is előfordult, hogy a két ipar jellege között nem mutatható ki kapcsolat. A Debreceni Ruhagyár (5) például a Vidoni Szalámigyár, az orvosi Műszergyár (6) pedig a Vas- és Rézbútorgyár egykori telephelyén létesült.

Az új beruházások másik része *a korábban más célra hasznosított területeken ment végbe*. Ez a fejlesztés érintette a Vágóhíd utca környékét, ahol – kihasználva a szabad földterületeket és az ipari vágány meglétét – megkezdődött egy raktárváros (7) kialakítása, a város délnyugati területeire pedig főleg szállításiigényes vállalatok települtek.

A város iparának területi elhelyezkedésére azonban ebben az időszakban a legnagyobb hatást a két nagyüzem, *a Hajdúsági Gyógyszergyár és az MGM Debreceni Gyáregysége* létesítése gyakorolta.

Az 1950-es évek elején az önállósításra törekvés jegyében a kormányzat célul tűzte ki a penicillingyártás magyarországi megteremtését. Tapasztalt szakembergárda hiányában a tervezett penicillingyárat egyetemi városba kellett telepíteni, ahol rendelkezésre állt a szükséges szellemi háttér. Emellett még fontos telepítőtényező volt a beruházáshoz a bakteorológiailag megfelelő víz és a tiszta levegő megléte is. E szempontok alapján az üzemet először Szegedre tervezték, és csak később – külpolitikai megfontolások miatt – döntöttek Debrecen mellett.¹⁰ A konkrét telephely kijelölése során a korábban említett tényezők játszottak szerepet, és így esett a választás Debrecen északi részére (8). Itt a Nagyerdő biztosította a szükséges tiszta levegőt, az Orvostudományi Egyetem (9) közelsége megteremtette a szellemi kapacitás kihasz-

⁹ *Debrecen címtára 1940*. Debreceni Kereskedő Társulat, 411–412.

¹⁰ Nagy Katalin: *A növekedés útja: a BIOGAL Gyógyszergyár fejlődése*. Budapest, 1986. 9.

nálásának a lehetőségét, az új gyár hőigényét pedig kezdetben az Orvostudományi Egyetem gőzkazánjának szabad kapacitása fedezte.¹¹

Az 1950-es évek másik nagy helyi beruházása az MGM Debreceni Gyáregysége építésének megkezdése volt. Az új üzem számára a városi tanács két területet ajánlott fel: a hajdúböszörményi 35. számú főútvonal és a füzesabonyi vasútvonal által határolt városrészt, illetve a nyíregyházi vasútvonal mellett a Köztemetővel szemben fekvő szabad területet (10). A kormányzat végül a második változat adottságait ítélte kedvezőbbnek: a terület fontos közlekedési utak közelében a városból könnyen elérhető helyen feküdt, és itt az alapozási munkálatokhoz szükséges talajviszonyok is kedvezőek voltak.¹² Az építés igen lassan folyt, s így a gyár 1952 végén a Nyugati és Széchenyi utca által határolt egykori huszárlaktanya területén kezdte meg működését (11).

Összességében a város ipari üzemeinek az 1950-es évek végéig lezajló területi fejlődését vizsgálva azt lehet megállapítani, hogy a legtöbb esetben az *egyedi telepítés élve érvényesült*. Rendszerint az adott telephely egyik vagy másik előnyét hangsúlyozták (elsősorban a szállítási lehetőség vonzó hatása volt igen fontos), de teljes összefüggésükben még a felszabadulás után sem vizsgálták meg az üzemek elhelyezkedését, nem törekedtek arra, hogy a gyárak, raktárak koncentrált telepítésével csökkentsék a beruházási költségeket.

Így például a délkeleti városrészben fekvő ipari üzemek vízellátása több forrásból történt: az erőmű és a gázművek a városi csőhálózathoz kapták a vizet, a hűtőház, a vágóhíd és a baromfifeldolgozó pedig saját telephelyén létesített kutakból fedezte igényét. Ezen vízkivételek azonban annyira megterhelték a város alatt fekvő készleteket, hogy az 1950-es években készített tervek az itt létesítendő új ipari üzemek vízellátását már csak a Keleti-főcsatornából vélték megoldhatónak.¹³

A koncepcióális tervek hiánya következtében – az iparterületek elhelyezkedését elemezve – az 1950-es év végén nagyfokú *szétszórtságot* lehet megállapítani (2. térkép). A városnak ebben az időszakban csak egyetlen nagy összefüggő ipari övezete volt – a délkeleti iparterület –, mely elsősorban élelmiszeripari üzemek számára nyújtott telephelyet.

Igen sok üzem helyezkedett el a történelmi belvárosban, melyek között a lakosság mindennapi igényeit kielégítő sütődék és ktsz-ek mellett jelentősebb gyárak is voltak például a Ruhagyár, a Debreceni Textilművek (12), a Debreceni Kötszövő Vállalat (13), míg a többi gyár- és raktárépület a történelmi belvárost gyűrű alakban ölelte körül. E két csoport területi elhelyezkedése azonban azzal a problémával járt, hogy gyakran lakóépületek közé ékelődve feküdtek, és így egyrészt bővítésükre alig nyílt lehetőség, másrészt a környezetükben élő lakosságot is zavarták.

Az 1950-es évek végén, 1960-as évek elején tehát a város vezetőségének *több problémával is meg kellett küzdenie*. Egyrészt igen sok gyár esetében merült fel a ki-telepítés gondolata (például az Orvosi Műszergyár, a Debreceni Gyógyszergyár, az ÉM. Betonelemgyár, a Hajdúsági Bőr- és Cipőgyár Böszörményi úti telepe), és ezek

¹¹ 10 éves a BIOGAL Gyógyszergyár. Debrecen, 1962. 11.

¹² Gyarmati József–Seflek István (szerk.): *Az MGM története*. Debrecen, 1977. 39–40.

¹³ *Debrecen déli iparterület rendezési terve*. Szakvélemény Debrecen déli iparterületének vízellátásáról. ÉM Városépítési Tervező Vállalat, Budapest, 1955.

számára megfelelő telephelyet kellett biztosítani. Másrészt a vidék iparosításának szellemében a III. és IV. ötéves terv keretében számos nehéz- és építőipari vállalat (például a Házgyár, a Vegyipari Gépgyár, a Műanyagfeldolgozó Vállalat, az Üvegcső- és Ampullagyár)¹⁴ debreceni alapítása vetődött fel, és így az 1960-as évek elején ezek megfelelő elhelyezéséről is gondoskodni kellett.

Ilyen célokra azonban az *északi iparterületet* egyáltalán nem lehetett igénybe venni. A Hajdúsági Gyógyszergyár mellé tervezték ugyanis kitelepíteni a Debreceni Gyógyszergyár lakott területek között fekvő telephelyét, és a Nagyerdő további csökkentése már nem volt megengedhető. Az MGM esetében a füst, a korom, a por és az egyéb környezetszennyezés lehetetlenné tette más jellegű ipar létesítését a környéken. Emellett a terület további közművesítése is komoly akadályokba ütközött, a közúti forgalom további bővítését pedig a gyárból kivezető útnak a Budapest–Nyíregyháza vasútvonallal történő szintbeli kereszteződése gátolta.

A tervek az ipartelepek elhelyezésére három területet jelöltek ki. A könnyű- és élelmiszeripari üzemek (kenyérgyár, malom, konzervgyár) és a raktárak elhelyezésére a már hasonló profillal rendelkező *délkeleti iparterületet*¹⁵ találták a legalkalmasabbnak. A szállítási lehetőségek könnyítése érdekében tervbe vették a területet délről feltáró iparvágány megépítését, az üzemek térbeli fejlődésének biztosítása céljából pedig az egész Homokkert területén építési tilalmat léptettek életbe.

A kitelepítésre ítélt üzemek elhelyezésére az újonnan létesített *Köntöskert–Csigekert könnyűipari körzetet* jelölték ki. A döntés háttérében elsősorban két tényező állt: a városnak ez a területe alacsony népsűrűségű, ritkás beépítettségű volt, és így kevés házat kellett kisajátítani. Az iparterület adottságai a munkaerőellátás szempontjából is kedvezőek voltak:¹⁶ várható volt, hogy az itt dolgozók jelentős része a közelben felépítendő Vénkerti és Újkerti lakótelepeken fog letelepedni, illetve mivel a városrész jó közlekedési kapcsolatokkal rendelkezett, könnyen megoldható volt a nagyobb távolságban élő alkalmazottak közlekedése is.

A Debrecenbe tervezett nagyobb helyigényű gyárak megfelelő elhelyezése érdekében a várostól nyugatra egy új ipari zónát – az úgynevezett *nyugati iparterületet* – jelöltek ki. A terület kiválasztása több okra is visszavezethető.¹⁷ A *természeti adottságok* itt igen kedvezőek voltak: a talajvízszint igen mélyen volt, így a talaj alapozásra kiválóan alkalmas volt, a térszint észak–déli lejtése következtében pedig könnyen meg lehetett oldani a keletkező szennyvíz elvezetését a város déli részén már kiépített főgyűjtőcsatornáig és szennyvíztelepig.

A terület korábban elsősorban mezőgazdasági hasznosítás alatt állt, és így a beruházáshoz kevés létesítményt kellett elbontani. Emellett nyugat felé nyitott volt, és így az ipari zóna távlati továbbfejlesztése előtt nem voltak akadályok. Ez a városrész igen közel fekszik a Keleti-főcsatornához, közelében helyezkedik el a I. számú

¹⁴ *Szaktevélemény Debrecen megyei jogú város III. ötéves tervi iparterületépítésére.* HBm Levéltár, XXIII. 102/d 15. doboz, 1964. március.

¹⁵ Debrecen városrendezési távlati terveinek irányelvei. A Debrecen Megyei Jogú Városi Tanácsa 1965. március 11. rendes ülésének 18/1965 Tsz. határozata. 6.

¹⁶ *Város és városfejlesztés.* Debrecen távlati fejlesztési terve. Debrecen 1962. 40.

¹⁷ Debrecen Nyugati iparterület mélyépítési létesítményei, beruházási program. Budapest, 1965.

vízműtelep és így a telepítendő üzemek vízellátása itt tűnt a legkönnyebben megoldhatóknak.

Közlekedési szempontból is kedvezőek voltak az adottságok: mivel ez a terület legkevésbé terhelt debreceni vonal mellett helyezkedett el, a vasúti szállítást pedig a 33. számú fűzesabonyi úton, illetve a kishegyesi úton ideálisan meg lehetett oldani.

Kedvező volt a terület fekvése a *munkaerő* szempontjából is, mivel lehetőség nyílt arra, hogy a Debrecenből keletre és északkeletre elhelyezkedő településekről (Hajdúnánás, Balmazújváros, Hajdúböszörmény) ingázó dolgozók a belváros érintése nélkül eljussanak munkahelyükre.

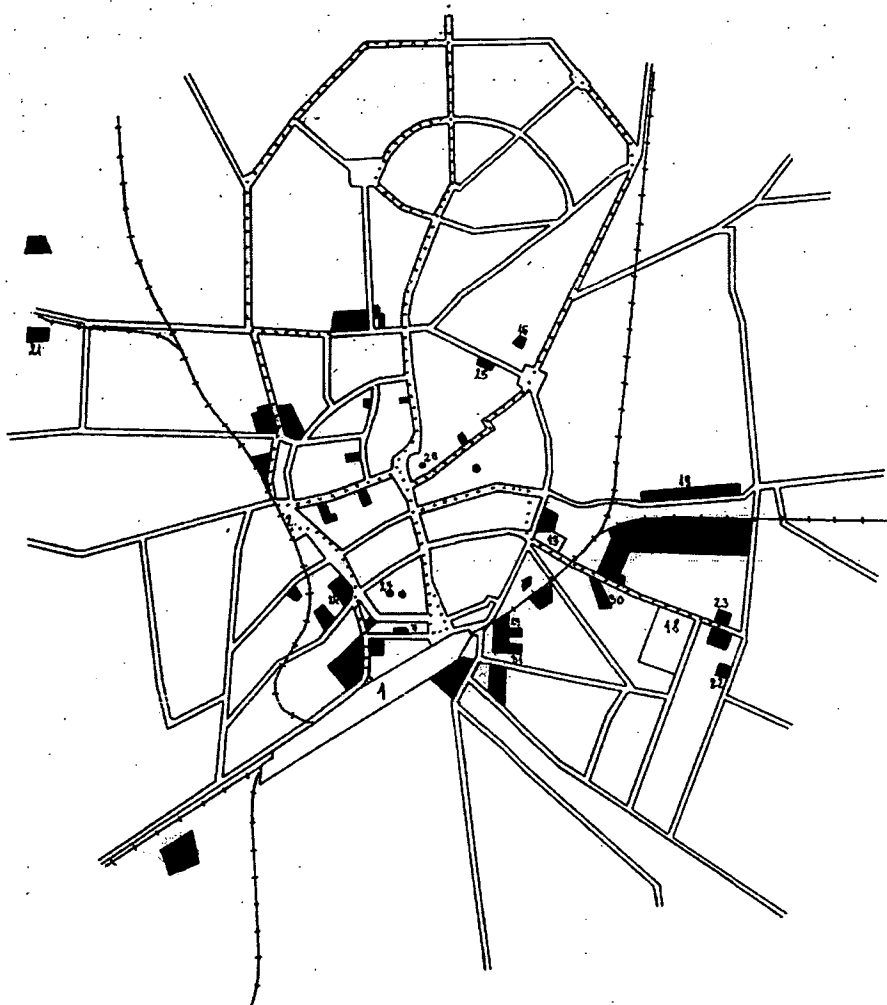
A város e részén történő iparfejlesztést támogatta az a tény is, hogy az új ipari terület egyik legmarkánsabb üzeme a Házgyár volt, és mivel az 1970-es években Debrecenben a paneles technológiával felépülő lakótelepeket a város nyugati részére (Vénkert, Újkert, Tócsókert) tervezték, a fogyasztópiac közelsége a szállítási költségek csökkenését tette lehetővé.

Az iparterületek 1960-as évek második fele és 1990 közötti fejlődése nagyjából követte az 1960-as évek elején megalkotott terveket (3. térkép). A Konzervgyár (1), a Tisza Cipőgyár (2), a különböző vállalatok raktárainak például az Élelmiszer és Vegyiáru Nagykereskedelmi Vállalat (3), AGROKER (4), az Eger-Gyöngyösvidéki Pincegazdaság (5) és a MERKUR telephelyének (6) megépítésével telítődött a délkeleti iparterület, és létrejött a terület ellátását szolgáló új iparvágány is. A délnyugati iparterület főbb új üzezeit a Mezőgép Vállalat (7), a 6. sz. VOLÁN (8) és az Autójavító Szövetkezet (9) telephelyei jelentették. Kiépült a Köntöskert-Csigekert könnyűipari körzet és többek között ide települt a MEDICOR Művek (10), BHG Híradástechnikai Vállalat (11) és a TANÉRT Gyáregysége (12), míg az új nyugati iparterületen a Hungária Műanyagfeldolgozó Vállalatot (13), az AFIT XIII. sz. Autójavító Vállalatot (14) és a HÁÉV Házgyárat és a Betongyárat (15) helyezték el.

A debreceni ipar területi változásait vizsgálva az állapíthatjuk meg, hogy az elmúlt ötven évben egy a városból kifelé irányuló mozgás figyelhető meg. Szemben az 1930-as évek végi helyzettel, amikor az ipari üzemek jelentős része még a történelmi belváros közelében helyezkedett el, a második világháború után, és különösen az 1960-as évek közepétől kezdve az új gyárakat a város peremére telepítették, és egyúttal igyekeztek megteremteni a működésükhöz szükséges alapvető infrastruktúrát.

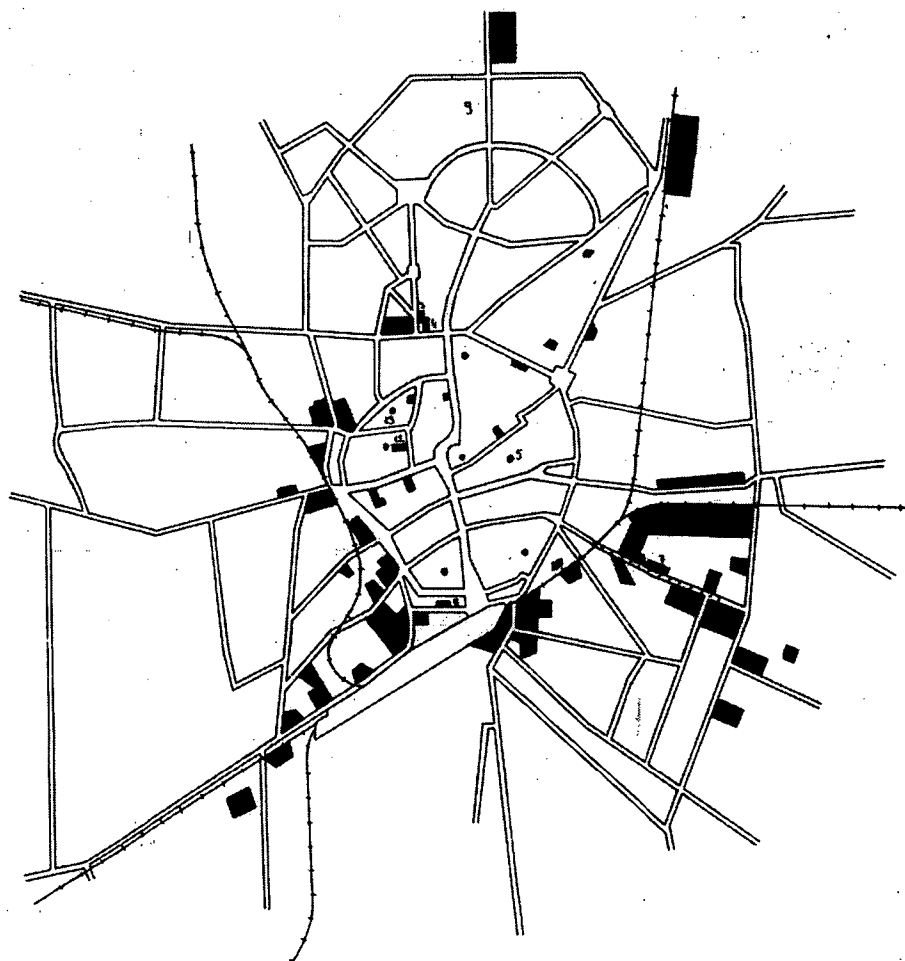
Ezen fejlődési folyamat eredményeként egy olyan ipari térszerkezet jött létre, mely a legtöbb üzem esetében a telepítőtényezők szempontjából igen kedvező. Sajnos nem mondható el ugyanez a gyárak egy részének termelékenységéről, így az 1990-es évek elején a veszteséges üzemeket be kellett zárni. Úgy vélem azonban, hogy a beépített jelentős fizikai tőke és kedvező földrajzi adottságok megléte miatt vétek lenne ezeket más célra hasznosítani.

1. térkép: Ipari üzemek Debrecenben az 1930-as évek végén (M 1:40 000)

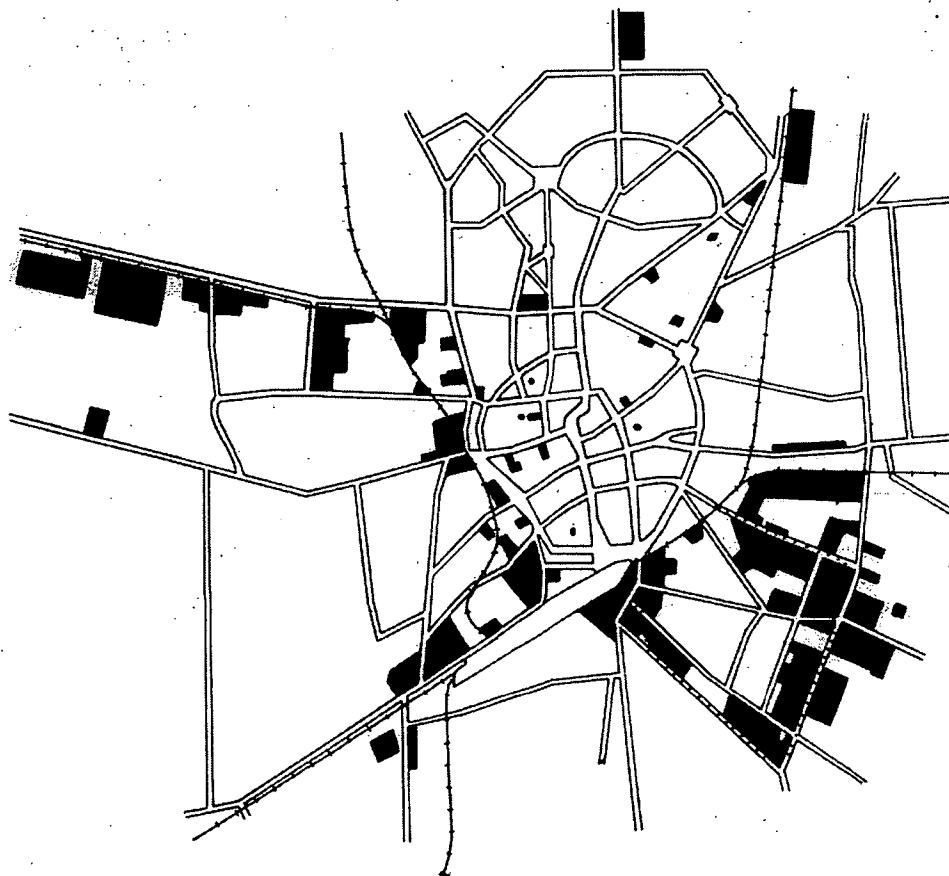
..... villamoshálózat

2. térkép: Ipari üzemek Debrecenben az 1950-es évek végén (M 1:40 000)

..... iparvágány

3. térkép: Ipari üzemek Debrecenben az 1980-as évek végén (M 1:40 000)

..... iparvágány

*A városi társadalom: társadalmi csoportok,
közösségek, együttélés, konfliktusok*

Választások csapdájában

Egy 17. századi felkelés lélektana

Felkelés robban ki 1693 őszén Debrecenben. „Néhány polgár annyira megbódult elméjében, hogy ők a város értelmesb részének ... végzése ellen felzendültek” – írja az esetről a 19. századi krónikás.¹

1693 szeptemberében aggasztó hírek érkeznek Debrecenbe egy tatár had közeledtéről. A tanács határozatban rendeli el a menekülést, de a lakosság egy része megtagadja a parancsot. A „lázadók” úgy döntenek, hogy a városban várják meg a tatárokat és megfizetik a sarcot. A debreceniek két pártra szakadnak: „futók”-ra és „maradók”-ra. A futók, élükön az előjárósággal házukat, földjüket, minden értéküket hátrahagyva, a közeli falvakba, erdőkbe menekülnek. A maradók: fizetnek. Végül a városba visszatérő „értelmesb” polgárok ítélik meg az ellenszegülő „ostobák” felett.

Jelen tanulmány célja, hogy megvizsgálja, miért fordult szembe a polgárság a magisztrátussal? Milyen megfontolások alapján maradtak vagy „futottak el” a debreceniek? Mi állt a magisztrátusi döntés hátterében, s mi vezethetett a városi közösség belső konfliktusának kiéleződéséhez éppen a külső ellenség fenyegetésének árnyékában? Ahhoz, hogy a felkelés jelentőségét és okait megértsük, először számba kell vennünk a 17. század végi Debrecen politikai, társadalmi és gazdasági jellemzőit.

Debrecen a 16-17. században a Habsburg császár, a török szultán és az erdélyi fejedelem közös ellenőrzése alatt áll. „Ütközőváros”, melyre szerencsés területi elhelyezkedése miatt a három hatalom közül egyik sem tudja kiterjeszteni befolyását. A sajátos pozícióból adódó lehetőséget ügyesen kihasználja a városi tanács. Így Debrecen, előjárói diplomáciai manőverezésének köszönhetően, az 1600-as évek közepéig elkerüli a háborút és megőrzi viszonylagos autonómiáját.

Sőt, paradox módon, a magyar városfejlődés egyik sajátosságaként a mezőváros épp a török korban válik kulturális és gazdasági központtá. A Debrecenbe érkező tudósokat vonzza a város „szabad levegője”. Debrecen biztosítja a reformáció magyar teoretikusai számára a gondolatszabadságot, az új vallás tételeinek szabad hirdetését. Mélius az alföldi pusztaságban a magyar Genf ígéretét látja. Ugyanakkor Debrecen az északi (felvidéki, illetve lengyelországi) és az erdélyi kereskedelmi útvonalak metszéspontjában gazdasági centrummá válik.

A város jogilag is különleges helyzetet élvez. Debrecen 1361-ben, egy Nagy Lajos által adományozott kiváltságlevél értelmében mezővárosi státust kap. A város azonban nemcsak a magánföldesúri városokhoz, hanem a többi mezővároshoz képest is privilegizált helyzetbe kerül. Debrecen ugyanis elnyeri a szabad bíróválasztás

¹ Szűcs I.: *Szabad királyi Debreczen város történelme három kötetben ábrákkal*. A legrégebbi kortól a mai időkig. Debrecen, 1871. 495.

jogát, sőt a királyi oklevél a város bíróját teljes jogkörrel ruházta fel. A bíró és az esküdtek tehát a település lakóinak minden ügyében ítélezhettek. Nem sikerült felderíteni, hogy pontosan mikortól, de a 16. században már biztosan rendelkezett Debrecen a szabad királyi városok kiváltságával, a pallosjoggal. Nagy Lajos pátense a földesúri bíráskodás alóli mentességet is biztosította.²

A 15. században a fenti kiváltságok kibővülnek: a város polgárai maguk választgatják előjáróikat. Ezzel Debrecen meglehetősen széles körű autonómiára tesz szert, s bár nem tartozik a szabad királyi városok közé, mégis lehetőséget kap a független önálló közigazgatás és a bírói testület kiépítésére.

A kedvező jogi státusz kedvezőtlen területi elhelyezkedéssel párosul. A város távol fekszik az erdőktől, folyóktól, hegyektől, melyek az építőanyagot és a háborús időkben nélkülözhetetlen természetes védelmi határokat biztosíthatnák. Így Debrecen a török kor végén sokkal inkább nagy falura, mint városra emlékeztet.

Egy utazó 1693-ban, a felkelés évében azt írja a városról: „Debrecen óriási terjedelmű, de igen rondán épült. Alacsony házai majd a földbe süllyednek...”³

Bartha Boldizsár 1666-ban kiadott *Rövid Chronikája* a várost „ez mezőben épült, erős kerítés nélkül való csak engedelmességhez ragaszkodó Debrecen nevű város, ... édes lakó hazám...”-ként emlegeti.

A debreceni tanács politikájának alappillére a pontos adófizetés, az „engedelmesség”, ami láthatatlan védőfállal övezi az egyébként kiszolgáltatott helyzetben lévő várost. Az időnként milliós nagyságrendű sarc vagy adó megfizetéséhez sok és gazdag polgárra volt szükség. Ezért fogadja be Debrecen a délvidékről és az alföldi falvakból, nemesi birtokokról érkező menekültáradatot. A jobbágyok mezővárosi szabadságot, a nemesek életük és vagyonuk védelmét remélhették a „falak között”. Debrecen népessége a 16. század közepétől ugrásszerűen megnő (1. táblázat). 1550-re a lakosság száma eléri a 12 ezret, és ez a szám a 17. század végéig nagyságrendileg változatlan marad.

Az adóösszeírásokból arra következtethetünk, hogy a város nemcsak a migráció, hanem a tőkefelhalmozás központja is egyben. A debreceniek hatféle adót fizettek, de eleget tettek a különböző hadseregek váratlan és általában nagy összegű sarcköveteléseinek is. A megnövekedett népesség fizetőképessége, és a határidők pontos betartása jelentette a város számára a fennmaradás egyetlen esélyét.

A debreceni városigazgatás két szinten szerveződött (2. táblázat). A városi önkormányzat és a gazdálkodás alapegysége az „utca” volt, ami valójában utcacsoportot jelentett (egy-egy „fő” utcához közigazgatásilag kisebb utcák tartoztak). Az utcákat utcakapitányok és a segítségükre kinevezett tizedesek irányították. Az utcakapitányokat az utcák polgárai választották, általában „tapasztalt”, idősebb személyt jelöltek ki erre a tisztségre. Az egyes utcák független politikai és gazdasági egységek voltak. Minden utcában volt egy középület a közügyek megvitatására, az utcák alkalmazták az írnokokat, éjjeli „vigyázókat”, pásztorokat.

Az utcakapitányok irányítása mellett a polgárok választották a magisztrátus tagjait. A kezdetben 66, később 80 tagból álló testület volt a városvezetés legfontosabb intézménye, politikai, jogi és gazdasági szempontból egyaránt. A szenátorok vá-

² Szendrey I. (szerk.): *Debrecen története 1693-ig*. I. Debrecen, 1984. 204–205.

³ Szendrey: i. m. 170.

lasztották a bírót, ők döntöttek politikai kérdésekben, ők szedték az adókat. A tanácsnokok, illetve a közülük választott 12 tagú esküdszék volt a hatalom valódi birtokosa.

A 17. század végére három tendencia jellemezte a városvezetést. Míg a középkorban a szenátorokat egy évre választották, ami többé-kevésbé biztosította a vezetésben a korrupció kiküszöbölését és a polgárok választási szabadságát, a 17. század második felében a tanácstagság egyre inkább élethossziglan tartó tisztséggé vált. Ugyanakkor a 17. század század utolsó éveiben a szabad tanácsi helyek száma erőteljesen megfogyatkozik. 1685-ben a 80 szenátor közül 41-et újraválasztottak, mindössze 6 év múlva, 1692-ben ez a szám 4-re csökken. Ráadásul a szenátusi posztokat néhány vezető család egymás között osztotta el, így egyre oligarchikusabbá vált a városirányítás. A korszak végére a középkori városokat jellemző „kvázidemokratikus” politikai berendezkedés megváltozott, a városvezetés rugalmatlan és autoriter lett.

Jogi szempontból Debrecen lakossága két kategóriába sorolható: a szabad polgárjoggal rendelkezők és a lakók, akik nem vehettek részt a választásokon, s nem építhettek önálló házat a városban. Ugyanakkor a magisztrátus kényesen ügyelt arra, hogy a beköltöző nemesek ne gyakorolhassák nemesi privilégiumaikat, ugyanúgy kellett adót fizetniük, mint bármely más polgárnak.

A vagyoni különbségeket az adójegyzékek alapján rekonstruálhatjuk. Az adóösszeírásokból azt látjuk, hogy a legalacsonyabb adósávbán⁴ voltak a legtöbben, ők 1693-ban a teljes lakosság 90%-át tették ki. A második sávba a populáció 3,4%-a, a harmadikba 4%-a, a negyedikbe 2%-a tartozott. A leggazdagabbak voltak a legkevésbében – legalábbis a kivetett adó alapján –, az összlakosság 0,6%-át adták.

1693-ban 2485 háztartásban fizettek adót. Az adófizetők 18%-a 15 dénárt vagy ennél kevesebbet fizetett. A kutatások azt mutatják⁵, hogy ez a csoport kifejezetten szegénynek tekinthető. Azok sem számítottak jómódúaknak, akik 1 forintnál kevesebb adót fizettek, arányuk az összpapulációban 92%; , mindössze 8% a „tehetősebbek” aránya.

A fentiekből arra következtethetünk, hogy a debreceni városi társadalomban nagyok voltak a vagyoni különbségek: az adófizetők 50%-a a teljes adóösszeg 2%-át, 90%-uk pedig 5%-át fizette. A fennmaradó 10%-ra jutott a teljes összeg 95%-a. A nagy vagyoni eltérések azzal magyarázhatók, hogy a debreceni polgárok egy szűk rétege sikeres kereskedelmi tevékenységének köszönhetően rendkívül meggazdagodott, ugyanakkor a török elől menekülő, betelepült lakosság nagy része a szegényebb rétegekhez tartozott, felduzzasztva így a kis vagyonúak, illetve a vagyontalanok számát.

Ha az adójegyzékeket négy időmetszetben vizsgáljuk (3. táblázat), azt tapasztaljuk, hogy az első adósávba esők aránya 1672 és 1693 között 10%-kal nőtt (80%-ról

⁴ Az eredeti adózás szerint 50 kategóriába sorolták az adófizetőket a befizetett összegek alapján (0 dénártól – az adómenteseket is feljegyezték 600 forintig). A kategóriákat összevontuk, az adózókat öt sávba osztottuk. Az egyes sávokba így 10 kategória tartozik (1. sáv: 0–45 dénárt adózók; 2. sáv: 50–95 dénárt adózók; 3. sáv: 1–12 forintot adózók; 4. sáv: 15–150 forintot adózók; 5. sáv: 175–600 forintot adózók).

⁵ Az erre vonatkozó adatokat lásd: Szendrey István: Városi önkormányzat; városvezetés. In: *Debrecen története* 1. 175–204.

90%-ra), ami a lakosság „elszegényedő” tendenciájára utal. Ugyanakkor az adó-mennyiség 1683 és 1693 között nem változott, az egy főre eső adó mindkét évben 4 forint volt. A „legszegényebbek” (az első adósávba esők) mindkét esztendőben az összes adó 5%-át fizették, tehát az ő terhelésük a kérdéses időszakban nem nőtt, de az adóarányok a többi adókategóriákba tartozóknál sem változtak.

Bár a vagyoni differenciáltság azt mutatja, hogy Debrecenben nagyok voltak a vagyoni különbségek, az adózási rendszer „igazságos” volt. A rosszabb anyagi státusú rétegek az összes adóterhernek csupán töredékét fizették, s ez az arány a lázadást megelőző esztendőben, illetve 1693-ban sem változott.

A szenátorok 1683-as adójegyzéke (1693-ról nem találtunk adatokat) azt mutatja, hogy a tanácstagok között a teljes populációhoz képest a szegényebbek, tehát az első adósávba tartozók jelentősen alulreprezentáltak (az összlakosságban arányuk 86%, a szenátusban 39%), a gazdagabbak viszont felülreprezentáltak (4. táblázat).

A 17. század végén a debreceni városvezetésből fokozatosan kikopnak a demokratikus elemek, a gazdagabb családok egymás között osztják el a hatalmi pozíciókat. Ezzel párhuzamosan érzékelhető bizonyos mértékű gazdasági hanyatlás.

„Zárd bé, kösd meg, öld meg fégyverrel!”

A két hétig tartó felkelés vizsgálatához két másodlagos forrás áll rendelkezésünkre. Az egyik (Szűcs, 1871) egy 19. századi elemzés, melyben a szerző a pozitivista történetírás szabályainak megfelelően elbeszéli az eseményeket „úgy, ahogyan voltak”. Szűcs szerint a destabilizálódott hatalom, a „függetegségi viszonyok fellazulása” torkollott lázadásba. A másik, majd száz évvel későbbi interpretáció (Varga, 1960) írója osztályharcos álláspontra helyezkedik. Varga a konfliktusban a népnyzó elit és a kifosztott városi proletariátus küzdelmét látja. Az ellentmondásos feldolgozások mellett rendelkezésünkre áll egy korabeli forrás, az 1693-as városi jegyzőkönyv, melynek bejegyzései a felkelés után néhány héttel készültek.

A könyvet a magisztrátus rendszeresen vezette, ide írták be a várost ért károkat, a polgárok peres ügyeit, a tolvajok, gyilkosok ellen hozott bírói ítéleteket. A napról napra pontosan vezetett jegyzőkönyvbe október 8-a és november 2-a között egyetlen feljegyzés sem került. A jegyző némasága önmagában is sokat elárul e néhány hét kaotikus viszonyairól.

A felkelésre vonatkozó első utalások december 9-én kerültek a könyvbe, öt héttel azután, hogy a városban „helyreállt a rend”. A december 9-i bejegyzés egy 17 pontból álló vádirat, melyben a magisztrátus a polgárokhoz fordul: „Tudodé, láttadé, hallottadé, ez (...) való 1693 esztendőben mind Szent havának 9-dik napján az egész tanácsnak és minden utcákból rendeltetett embereknek és város derekasabb és értelmesebb részének egyező értelme és virágzása ellen az községet kicsodák zendítették s indították fel...”

A kissé archaikus nyelvezetű vádirat tartalma a 20. századi olvasó számára is ismerős. Egy modern politikai hatalomátvitel történetéhez hasonló eseménysort beszél el a jegyzőkönyv. A 17 pont tartalmát összegezve, a tanács a következő kérdésekre keres választ.

Kik voltak azok, akik:

1. fellázadtak a törvényes rend és a tanácsi határozat ellen (melyben a magisztrátus a lakosság evakuálását rendelte el);
2. illegális gyűléseket szerveztek;
3. a fegyveres összeesküvésben részt vettek;
4. törvénytelenül városi előjárókat választottak;
5. a város törvényes vezetőit bántalmazták;
6. a lázadást szervezték és irányították;
7. sarcot fizettek az ellenségnek;
8. engedélyezték a portyázó katonáknak, hogy az elmenekült polgárok házait feltörjék és kifosszák;
9. a „futók” boltjait kirabolták?

A jegyzőkönyvet a „sértett fél”, az előjáróság, illetve a kijelölt esküdtek, Takács István bíró, Pósalaky János jegyző, Ajtay András és Komáromy György vették fel. A rendelkezésünkre álló forrás tehát egyoldalú, s talán negatívan elfogult a lázadókkal szemben. Mégis arra kényszerülünk, hogy a lázadás narratíváját a jegyzőkönyv alapján próbáljuk felidézni.

A tatár csapatok közeledtének hírére 1693. október 9-én a megrettent magisztrátus elrendelte, hogy a város lakói meneküljenek, „hogy az ellenség és veszedelem előtt az hova lát és tud menni, csak elmenjen”. A határozattal a polgárság egy része (pontos számukat nem tudjuk) szembefordult. Egy Varga Dávid nevű polgár vezetésével a tanácsi végzést ellenzők titkos gyűléseket szerveztek, házról házra járva lázították az embereket a magisztrátus ellen. A felkelők nem voltak hajlandók elmenekülni, és másokat is a városban maradásra kényszerítettek. Fegyverrel, a kapuk lezárásával, bírságok kivetésével megakadályozták, hogy a lakosság vidékre menjen.

A szervezkedés napokig tartott, de a magisztrátus nem tudott úrrá lenni a válságos helyzeten. A tatárok eközben közeledtek a városhoz. A tanács október 17-én, egy szombati napon, „midőn a Tatárok érkezését felől bizonyos vitathatatlan (...) hírek érkezének volna”, megerősítette korábbi határozatát, és megparancsolta az azonnali menekülést. A „pártutók” egy csoportja, feltehetően a tanácsülésről kiszivárgott hírek hallatán a városházára ment, ahol a bírót és az esküdteket szidalmazta, életveszélyesen megfenyegette, „hamissolta”. A lázadók a levéltárostól erőszakkal elvették a török oltalomleveleket,⁶ és megszerezték a városháza és a hozzá tartozó pincék, raktárak kulcsait.

A meneküléssel kapcsolatban a magisztrátus tagjai között sem volt teljes az egyetértés, néhányan a tanácsstagok közül is a fegyveres lázadók mellé álltak, és „vádakkal illették” a szenátust. A felkelők ezután ismét fegyvert fogtak, az utcákat járták, a kapukhoz mentek. Este új előjáróságot választottak, átvették a város irányítását. A város elhagyására ezután csak az újonnan kijelölt magisztrátus adhatott engedélyt.

⁶ Debrecen az 1692. évi hadjáratkor tanúsított „lojalitásáért” oltalomlevelet kapott a töröktől. Erre több helyen hivatkoznak a források. Lásd pl. Varga A.: Az 1693. évi debreceni felkelés. In: *A debreceni Déri Múzeum évkönyve*. 1960. 151.

Október 18-án végül valóban megérkeztek a tatárok. A városban maradt polgárok körében kitört a pánik, az emberek tömegesen futottak a kapukhoz. A lázadók azonban ismét megakadályozták a menekülést, a „futó embereket ... verték, fosztogatták, sebesítették”. A tatároknak megfizették a kívánt „ajándékot”, melynek összegét ugyan nem tudjuk, mint ahogy azt az alig két hónappal később a nyomozásra kijelölt esküdtbírák sem sejtették, de a korban szokásos sarcok általában nagy összegűek voltak. Az „ideiglenes vezetőség” a fizetésen kívül szabad rablást is „engedélyezett” a betolakodóknak (a jegyzőkönyv fogalmaz úgy, hogy az új előjárók engedélyezték a fosztogatást, de valószínűleg kényszernek engedelmeskedtek).

Október utolsó napjainak történetét homály fedi. A vádirat alapján feltételezhetjük, hogy a tatár csapatok 7–10 napot töltöttek a városban. Arról, hogy a menekültek mikor érkeztek vissza, és hogy a magisztrátus mikor vette át a hatalmat a felkelőktől, semmit sem tudunk. Az a tény azonban, hogy az esküdtek több mint egy hónapos nyomozás után fogalmazták meg a jegyzőkönyvet, és hogy a perek több mint egy évig elhúzódtak, arra utal, hogy a felkelésben való részvétel súlyos elbírálás alá esett.

Bársonyos megtorlás

Az 1693–1694-es magisztrátusi jegyzőkönyvben elszórtan találjuk a periratokat. Az esküdtek tehát hosszadalmas vizsgálatot folytattak; bár a tanúvallomások meglehetősen szűkszavúak, mégis képet alkothatunk arról, hogyan vélekedett a város vezetősége, és mit gondolt a polgárság a zendülésről.

A per egyik fővádottja Varga Dávid volt. Személyéről nem sokat tudunk, az azonban biztos, hogy nem volt különösebben gazdag, mert a legnagyobb adófizetők listáján nem fordul elő a neve. Ellene 1694. március 29-én, azaz az események után mintegy fél évvel hoztak ítéletet. Varga „mind maga személyében complex társaival együtt hitit és kötelességét meg nem gondolván, a nemes Tanács ellen pártot ütött, rebellált, mind másokat a pártütésre, előjárói ellen való támadásra indított, utcánként hozzá hasonló pártosokkal együtt az utcákat járta, járatta, titkos, tilalmas gyűléseket csinált, a város lakosait a tanács és az előjárók jó végzéseinek ... akadályozására a bíró és tanács ellen való támadásra fegyverfogásra ingerelte ... az esett pártütésnek, támadásnak feje, oka, és fő eszköze volt.”

Ő mint főbűnös halált érdemelne, azonban „eddig való sanyarúságáért” (ez valószínűleg a vizsgálati fogságban eltöltött időre vonatkozik), „neveletlen gyermekei” miatt, és „sok bevecsültes embernek érette való törekvéseit megtekintvén, neki gratia adattatik.” Varga tehát kegyelmet kapott. A felsorolt érvek közül nem lehet igazán komolyan venni a „nyomorúságos állapotot”, hiszen a fogságot a bírák rendelték el, de a „neveletlen gyerekek” sem nyomhattak sokat a latban, mert a korban fiatal anyák ellen is hoztak halálos ítéleteket. A legmeggyőzőbbnek a harmadik érv látszik, azaz a „sok becsültes ember” fellépése. Varga életét nem az esküdtek könyörületességének, hanem a polgárság felháborodásának köszönhetette. Nyíltan vagy burkolt formában valószínűleg sokan osztották a felbújtó vezér nézeteit, sokan szimpatizáltak a lázadókkal. Ugyanakkor nem tekinthető rendkívülinek a módosítás.

A korban gyakran előfordult, hogy valamilyen „protekciónak”, külső személyek kérésének köszönhetően megváltoztatták, esetleg eltörölték az ítéletet.

Varga büntetése végül a száműzés lett, ami a halálbüntetés utáni legsúlyosabb ítélet volt. Ezt általában káromkodásért, rágalmazásért szabták ki a bűnösökre, de az 1680–1690-es években gyakran száműzték a városból „boszorkányokat” is. Varga „...ugymindakorálta, hogy kosár kezébe adattatván, fejében szalma koszorú vétet-tetvén és az utcákon meghordoztatván a városbul ki vezetteték, soha többé a városba való lakásra nem engedtetik, sőt ha itt találtaik halál legyen fején, azon felül minden jószága condiscáltatik.” Hasonló ítélet hoztak a másik fővádlott, Szemere János ellen is, de ő a vizsgálati fogságban az „executio előtt közönséges halállal meg hótt.”

Az esküdtek Majtényi András felett ítéleztek legelőször, még 1693-ban. Azzal vádolták, hogy mikor a vásárbírák a hentestől húst vásároltak, Majtényi a hentesre támadt; „mocskolta, hamissolta” a tanácsot, „böcstelenségekkel meggyanusítván.” Végül, bár Majtényi tagadta a vádakát, nyelvénél fogva kivették a városból, és örökre száműzték.

Egy Villás Péter nevű férfit azért ítélték el, mert a tanácsot szidalmazta, a bírót letegezte, és munkájában akadályozta. Azt állította, hogy „az esküdtek sok pénzt ki fognak rajtunk, fölosztják, s el mennek vele”, s azt is mondta: „tudom egyet kettőt megfognak bennünk, de reá megyünk a bírákra, dirib darabra szaggatjuk (őket).”

A perek során leggyakoribb vád a magisztrátus rágalmazása, „hamissolása” volt. A gyanúsítottak a szenátorokat időnként korrupcióval, de legalábbis pozíciójukkal való visszaéléssel vádolták, azzal, hogy egyéni anyagi érdekeiket a köz java elé helyezték. A közrend megbontásában, a lázadásban és az új tanács megalakításában való részvétel szintén súlyos elbírálás alá esett. Végül a 14 politikai perből 7 esetben hoztak halálos ítéletet, melyet azonban egyszer sem hajtottak végre. Sokkal inkább kirakatperek voltak ezek, melyekkel a magisztrátus megtépázott presztízsét akarták helyreállítani.

A lázadás komolyan megrettenthette a szenátorokat. 1694. január 1-jén a jegyző-könyvbe könyörgést írtak, melyben arra kérték Istent, száműzze a városból a vi-szályt, a gyűlölködést és az irigységet, segítsen „az alkalmas előljárók kiválasztásá-ban.” Egy évvel később az irányítási rendszert is megváltoztatták. A nagytanács, az „electa communitas” irányítója a népképviselő, az utca kapitányok által választott főrmender lett.

A politikai vádlottakkal ellentétben a köztörvényesekkel szigorúan jártak el. A korabeli gyakorlatnak megfelelően halálra ítélték a rablókat és a tolvajokat. Így pél-dául Oláh Illyést, aki csizmát, övet, inget lopott, szitkozódott és káromkodott, fel-akasztották.

Két koncepció ütközése

A felkelés 1693. október 9-én kezdődött, de az elégedetlenség okait keresve, vissza kell mennünk az 1684-es évhez, amikor a város küldöttei először mentek az ország-gyűlésbe, hogy hűségükről biztosítsák az uralkodót. Ekkora már a törökök magyar-

országi pozíciói megrendültek, a Bécs elleni török támadás kudarca és Buda visszafoglalása jelezte, hogy a Habsburg-ellentámadás sikeres és feltartóztathatatlan.

Ugyanakkor Debrecen fokozatosan kikerült a számára kedvező hatalmi „vákuum” helyzetből. A politikai erőviszonyok letisztultak és stabilizálódtak. De a stabilizációnak ára volt, mert a 17. század utolsó évtizedeiben Debrecen hadszíntérre vált. A portyázó labanc, kuruc, török és tatár seregek egyaránt betörték a városba. Az 1660-as években Bartha Boldizsár sötét képet fest Debrecen „senyvedő” lakóiról, kik a „megnyomorított” városban háborúktól, tűzvészektől, járványoktól szenvednek.

Pósalaky János krónikája Barthához hasonlóan a város „affiliati status”-áról, kétségbeejtő állapotáról számol be. Pósalaky szerint 1688-ban a sáskajárás a teljes termést elpusztította, ráadásul ezekben az években az „elszaporodott rablók sok marhát elloptak”. 1693-ban az árulókhoz (jelen esetben a kurucokhoz) szegődött fosztogató királyi katonák 1500 lovat hajtottak el, ami a város igavonó állatállományának jelentős részét képezte. A magisztrátusi jegyzőkönyvben sok bejegyzés van, melyben „elveszett” állatok felkutatására szólítják fel a polgárokat, vagy a megkerült jószágok tulajdonjogát illetően próbálnak igazságot tenni az esküdtek.

Debrecen helyzetében a döntő változást mégis Várad 1692-es visszafoglalása jelentette. A hosszasan elhúzódó ostromnál a városnak élelmeznie kellett a királyi hadakat, amiért viszont az időnként újra felbukkanó törökök bosszút álltak. A debreceni esküdteket és a város főbíróját „éjnek idején összefogdosták”, majd „sok becstelenítés és káromkodás közben iszonyú dühösséggel megrohanva, botokkal, fustélyokkal és korbáccsal fenyegették, kiabálva, hogy ők a debreceniek miatt szenvednek éhséget és szűkséget.”⁷

Az 1693-as Galga szultán vezette rablóhadjárat megtorló akció volt, melyben a „jó útról eltévelyedett”, „az ellenséghez (a Habsburgokhoz)” csatlakozó debrecenieket megfenyítették a törökök.

Az 1693. októberi menekülést több „futás” is megelőzte, de egyikből sem robbant ki felkelés. A krónikák 1691-ben, sőt a lázadás előtt néhány hónappal, 1693 nyarán is feljegyeztek hasonló eseteket. Ekkor a polgárság a török–tatár hadak elől menekülve elhagyta Debrecent, a város szinte teljesen kiürült. Így nem fogadhatjuk el Varga Antal azon feltételezését, hogy 1693 őszén azok a szegények maradtak a városban, akik nem tudtak lóháton menekülni, hiszen a lakosság a korábbi esetekben gyalogosan is elfutott.⁸

A török és az erdélyi befolyás gyengülésével párhuzamosan megerősödött a Habsburg-államhatalom. Debrecen vezetői joggal feltételezték, hogy a város autonómiájának megőrzése érdekében rendezniük kell a korona és a város viszonyát: több ízben is kísérletet tettek arra, hogy Debrecent felvetessék a szabad királyi városok közé.

A debreceni szenátorok az utolsó percben ébredtek: a török alóli felszabadítás nyomán több város is aspirált a státus elnyerésére. Ugyanakkor a nemesség félt attól,

⁷ Szűcs I.: *Szabad királyi Debrecen város történelme három kötetben ábrákkal*. A legrégibb kortól a mai időkig. Debrecen, 1871. 489–490.

⁸ Varga A.: Az 1693. évi debreceni felkelés. In: *A debreceni Déri Múzeum évkönyve*. 1960. 149–151.

hogyan a megnövekedett számú „negyedik rend” kiterjeszti befolyását, és zavaróan nagy hatalom birtokába jut az országgyűléseken. Ezt megelőzendő 1687-ben elfogadtatott egy törvényt, melyben az uralkodó korlátozta a szabad királyi városok számát. Debrecen esetében tehát kivételt tett I. Lipót mikor hosszas alkudozás után, 1693. április 11-én végül kiadta a város jogait elismerő oklevelét.

Az oklevélben az uralkodó Debrecen hűségére és támogatására hivatkozik, melyet a város a „háborús zavargások idején” tanúsított. Utal továbbá a „közelebb lefolyt harmadik esztendőben” elszenvedett károokra, mikor a „várost irtózáatos erővel megtámadó” törökök és tatárok nemcsak százezres nagyságrendű hadisarcot, de használati tárgyakat, bútorokat, nagyszámú igazvonó marhát, takarmányt és ételmet is „elragadtak”. Debrecen tehát a korona iránti lojalitásáért „jutalmazza meg” Lipót.

Amikor a tanács az oklevél kiadása után fél évvel úgy dönt, hogy nem fizet több sarcot a török szultán vezetése alatt harcoló tatároknak, valójában egy korábbi stratégiával, a környező hatalmakkal való békés együttélés politikájával szakít. Az új koncepció értelmében a magisztrátus a Habsburgok iránti elkötelezettségét kívánta demonstrálni, és határozottan elzárkózott a törökökkel való együttműködéstől. Ezt a stratégiát azonban nem támogatta a város minden polgára. Voltak, akik Debrecen függetlenségének biztosítékát éppen a kompromisszumkereső, manőverező politikai akciókban látták, s nem akarták elkötelezni a várost a királyi Magyarország mellett.

Így a szabad királyi kiváltságról is megoszlott a polgárok véleménye. Korántsem találta mindenki üdvöztetőnek az új státust. A város lakossága e kérdés mentén két táborra szakadt: egyesek ragaszkodtak a korábbi elzárkózás, illetve megegyezés politikájához, míg a másik táborba tartozók, a Habsburg-orientáció hívei egyetlen reális stratégiának a nyitást, az állammal való mielőbbi kapcsolatfelvételt tartották. Még akkor is, ha sejtették, súlyos árat kell majd fizetniük a kodifikált jogokért. Az udvar ugyanis, bár ez a kiváltságlevélben még nem szerepelt, kényszeríteni akarta a várost, hogy a szabad királyi státus fejében engedélyezze katolikus vallásúak letelepedését és 1552-ben megszüntetett templomuk újjáépítését.

A korban a debreceni polgárok jelentős többsége, 96%-a protestáns volt. Az ekkor már több mint száz éve áttért közösség ragaszkodott vallásához. Erre utalnak a végrendeletek, melyekben az örökhagyók „szokásjognak engedelmeskedve” hagyományoztak bizonyos, sok esetben kifejezetten tekintélyes összeget a református egyházra, a lelkészekre, a kollégiumra vagy az ott tanuló szegényebb diákokra. A polgárság maga fedezte az egyházi kiadásokat, a református hittudósok műveinek publikálását, a diákok németalföldi tanulmányútjait is.

A 17. században görög kereskedők akarnak beköltözni a prosperáló városba. A magisztrátus határozottan megtiltja, hogy házat vásároljanak, végül, a zavaros politikai viszonyokat kihasználva, néhány görögnek mégis sikerül letelepednie. A vita évtizedekig tart, a tanács próbálja visszaszerezni a „görög házat”. Az ügy háttérében elsősorban az állhatott, hogy a debreceniek nem akartak potenciális versenytársakat beengedni a városba. A helyzetet végül egy a görögök által elkövetett taktikai hiba oldotta meg. A debreceni görög kisebbség azzal a kéréssel fordult Bécshez, hogy engedélyezze a görög katolikus egyház megalapítását. Lipót országos bizottsági ülést hívott össze Tálálára. A gyűlésen megjelent a későbbi krónikaíró, Pósalaky János nótárius, aki azzal fenyegetőzött, hogy veszélybe kerül a Habsburgok és Debrecen közti megegyezés (azaz az 1693-as oklevél), ha az uralkodó támogatja a görög kö-

vetelést. Az udvar nem kívánta kockáztatni a kálvinista Rómával megkötött alkut, elutasította a görög indítványt.

A görögök ezután nem sokáig tudtak ellenállni a rájuk nehezedő nyomásnak, eladták Piac utcai házukat, és 1696-ban örökre elhagyták a várost.

Szűcs szerint a görögök elleni negatív attitűd a polgárság vallási elkötelezettségének tulajdonítható. „...Debrecen város közönségének a görögök ellenében (megnyilvánuló) magatartásából eléggé lehet észlelni e népnek saját vallása melletti azon feltűnő feltékenységét, melynek az, e város határterületén a református vallás egyeduralma által nem késlekedett kifejezést adni.”⁹

Lehet, hogy Szűcs eltúlozta a vallási feszültség jelentőségét, amikor ezt tartotta a görög közösség kiűzése legfőbb okának. Tény azonban, hogy a debreceni polgárság ellenséges érzelmeket táplált a görögökkel szemben. A felkelés egyik vádlottja, Diószegi Péter azzal gyanúsította az előljáróságot, hogy a görögök korrumpálják a magisztrátust, s a tanács ezért „tűri meg” őket a városban.¹⁰ Az, hogy az ügyet a város éppen a görögök egyházzal kapcsolatos követelése után rendezzi, arra utal, hogy a vallás érzékeny pontja volt a debreceni politikának.

Ezt bizonyítja a város 18. századi története. A törökök kiűzése után meginduló rekatolizációs politika Debrecenre is érintette. Bécs támogatásával a katolikus egyház megkísérelte megbontani a protestáns egységet, „katolikus szigeteket” telepített a városba. Az erőszakos katolikus törekvésekkel szemben a debreceniek a passzív rezisztenciával védekeztek.

A 18. századi Debrecenben megállt az idő. Az 1700-as évekből fennmaradt királyi biztosi iratok arról tanúskodnak, hogy a központból kiküldött hivatalnokok merev ellenállásba ütköztek. Debrecen minden javaslatot elutasított, még a legracionálisabb infrastrukturális újítási kísérleteknek (útkövezés, házépítés etc.) is ellene szegült.

Az 1693-as felkelés két politikai stratégia ütközésének következménye volt. Bár a városra nehezedő gazdasági terhek és a magisztrátus korrupciója szintén okai lehetnek a lázadásnak, de feltételezésünk szerint a döntő tényezők mégsem ezek voltak.

1693-ban talán úgy tűnt, hogy a város olyan döntés előtt áll, melyben egyik vagy másik külső hatalom mellett voksolhat. Debreceni perspektívából képlékenynek látszott a környező világ, ideiglenesek, alakulóak voltak a külső feltételek. A kialakulatlanság táplálta azt az illúziót, hogy a tisztázatlan helyzetet teremtő háborús időkben, a birodalmak határán kivirult „városállam” autonóm hatalomként választhat, szabadon dönthet jövőjéről.

Ez az ábránd azonban két évtized alatt szertefoszlott. A Rákóczi-szabadságharc után, 1715-ben szentesített szabadalomlevél szertefoszlatta a reményeket. A Habsburgok nyíltan előálltak integrációs követeléseikkel. A város polgársága azonban a kihívásra nem tudott kreatívan reagálni. Így évszázadokig fennállt egy konfliktus, melyben Debrecen az értéknek tartott vallási homogenitás megőrzéséhez, a központi hatalom pedig az asszimilációs politikai törekvések megvalósításához ragaszkodott.

⁹ Szűcs I.: *Szabad királyi Debrecen város történelme három kötetben ábrákkal*. A legrégebbi korszak a mai időkig. Debrecen, 1871., 581–582.

¹⁰ Varga A.: Az 1693. évi debreceni felkelés. In: *A debreceni Déry Múzeum évkönyve*. 1960., 155.

Tanácsi jegyzőkönyvek. IV. A. 1011. Hajdú-Bihar megyei Levéltár.

Bartha B.: *Rövid Chronika*. Debrecen, 1666.

Koncz A.–Herpay G.: *Debrecen szabad királyi városi rangra emelésének története*. Debrecen, 1915.

Pósalaki J.: *Declaratio Afflicti Status Liberae Regiaeque Civitatis Debreczen*, Debreczen. 1696.

Szendrey I. (szerk.): *Debrecen története 1693-ig*. I. Debrecen, 1984.

Szűcs I.: *Szabad királyi Debreczen város történelme három kötetben ábrákkal*. A legrégebb kortól a mai időkig. Debreczen, 1871.

Varga A.: Az 1693. évi debreceni felkelés. In: *A debreceni Déri Múzeum évkönyve*. 1960. 147–157.

1. táblázat: Debrecen népessége a 15–17. században

1400	5 000
1500	6 000
1550	12 000
1600	11 000
1675	13 000
1693	12 500

2. táblázat: A debreceni városigazgatás szerkezete

Főbíró

Városi tanács (66, illetve 80 tag)

Alsó járás

Felső járás

Utcakapitányok

Utcakapitányok

Polgárok

Polgárok

3. táblázat: A debreceni polgárság adósávok szerinti megoszlása 1672 és 1693 között

	1672	1675	1683	1693
1. adósáv	80,0%	81,0%	86,0%	90,0%
2. adósáv	12,0%	11,0%	7,8%	3,4%
3. adósáv	0,5%	1,0%	2,0%	4,0%
4. adósáv	7,0%	6,5%	4,0%	2,0%
5. adósáv	0,5%	0,5%	0,2%	0,6%

4. táblázat: A szenátorok adósávok szerinti megoszlása 1683-ban

1. adósáv	39%
2. adósáv	
3. adósáv	
4. adósáv	27%
5. adósáv	5%

*Végrendeleti adalékok az emberélet fordulóihoz fűződő
szokások vizsgálatához a 17–18. századi Győrben*

Több történész is kutatta már, hogyan ünnepelték az emberi élet jeles alkalmait a korábbi évszázadokban. Közülük mindenekelőtt báró Radvánszky Bélát kell kiemelnünk, aki egy összefoglaló tanulmány mellett nyomtatásban is közzétett több száz, 16–17. századból származó, e kérdéskört is érintő forrást.¹

Ma is izgalmas olvasmány Weichhart Gabriella disszertációja, melyben az 1600-tól 1630-ig terjedő időszakban vizsgálta a keresztelés, a házasság és a temetkezés magyarországi szokásrendszerét.² De miként Radvánszky, úgy Weichhart is döntő többségben a főúri családok életéből veszi példáit: városi adatokat csak a Felvidékről, illetve Győrben hoz – Demkó Kálmán kutatásaira támaszkodva, illetve Sörös Pongrác forrásközléséből idézve.³ Bevezetőjében meg is jegyzi: jó lenne többet tudni a városi polgárság és a jobbágyság szokásairól is, de ehhez nem nagyon vannak források.⁴ Témánk szempontjából nem nagyon használható a III. Károly korát vizsgáló Gosztonyi Gizella munkája sem, aki ugyancsak a főúri szokásokra koncentrál.⁵ A 16–17. század városi életét kutató történészek – így Demkó Kálmán, Kerekes György vagy Danninger József – munkáiban pedig csak elszórtan, esetlegesen találhatunk az emberélet fordulóihoz fűződő szokásokról adalékokat.⁶

Ezért tartjuk fontosnak a 17–18. századi győri végrendeletek ilyen szempontú vizsgálatát. A győri levéltár különösen gazdag végrendeletekben: a 17. századból kb. 1000 darab, a következőből pedig még ennél is több maradt fenn állományában.

¹ Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. I–III. köt., Budapest, 1879–1896.

² Weichhart Gabriella: *Keresztelő, házasság és temetés Magyarországon 1600–1630*. Budapest, 1911. 99.

³ Demkó Kálmán: *Polgári családélet és háztartás Lőcsén a XVI. és XVII. században*. Lőcse, 1882. 78.; Sörös Pongrác: *Végrendeletek és leltárak a XVI–XVII. századból*. 1–3. In: *Történelmi Tár*, 1899. 323–342.; 507–539. és 673–703.

⁴ Weichhart G.: i. m. 3.

⁵ Gosztonyi Gizella: *Családi és társadalmi élet III. Károly korában*. Budapest, 1911. 87.

⁶ Demkó K.: i. m.; Uő.: *A felsőmagyarországi városok életéből*. Budapest, 1890.; Kerekes György: *Polgári társadalmunk a XVII. században*. Schirmer János (1625–1674) kassai kereskedő üzleti könyve alapján. Kassa, 1940. 288.; Danninger József: *A középkori városi élet*. In: Pintér Jenő (szerk.): *Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanári működésének emlékére*. Budapest, 1912. 154–162.

A korábbi anyagnak kb. 80-85%-át tudtuk eddig jelen témánk szempontjából áttekinteni, míg a 18. századi források közül kb. 300 adatait ismerjük.⁷ Így dolgoztunkban mintegy 1200 testamentum tartalmának ismeretében tehetjük megállapításainkat.

Az alábbiakban az emberélet fordulóinak ünnepei közül a keresztelőhöz, a kézfogóhoz, a lakodalomhoz és a temetéshez kapcsolódó adatok főbb típusait kíséreljük meg összefoglalni, jelezve a végrendeletek ilyen irányú felhasználhatóságát!

Keresztelő

Keresztelővel kapcsolatban egyetlen konkrét adatot sem találtunk az átnézett testamentumokban: ez egyáltalán nem meglepő, hiszen ez esik – mind időben, mind fontosságban – a legmesszebb a testálástól. Áttételesen is csak két adatunk van, azok is inventáriumokban maradtak fenn: említenek 1647-ben egy „keresztelyő keszkenyő”-t, míg egy évszázaddal később, Csitáry Éva 1746-ban felvett hagyatéki leltárában egy „selyemmel kivarrott keresztelyő kestkenyő” fordul elő.⁸

Fel kell hívnunk azonban a figyelmet arra: jó néhány testálónk tesz említést keresztgyermekéről, felsorolva a neki szánt hagyományokat! Így például Matkovics Erzsébet 1756-ban a keresztlányának, Horváth Juliannának egy új párnát, két vánkost és egy felső lepedőt hagy.⁹ Ezen elszórt adatok közül főként a 17. századból származókat tartjuk nagyon fontosnak, hiszen e korból alig maradtak fenn Győrött anyakönyvek, így a keresztszülők személyéről nagyon keveset tudunk.¹⁰

⁷ A Győr-Moson-Sopron Megyei 1. számú Levéltár állományából az alábbi lelőhelyeken található XVII–XVIII. századi végrendeleteket vizsgáltuk:

- a Győri Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltára. Végrendeletek című anyag első, második és harmadik kötetét (rövidítve: Gykhl Végr. könyve. 1., 2., illetve 3. köt.; jelzetük: XII 1c/1, XII 1c/2 és XII 1c/3);
- a Győri Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltára. Fasciculus 296–299., jelzetű iratcsomókat (röv.: Gykhl Fasc. 296., 297., 298, ill. 299.; a doboz jelzete: XII 1a/86);
- a Győr város tanácsának iratai. Végrendeletek 1601–1742. feliratú iratcsomót (röv.: Városi végr. I.; jelzete: IV. A. 1001/j/1);
- a „Győr város tanácsának iratai”, Végrendeletek 1743-tól című anyag első öt iratcsomóját (röv.: Városi végr. II.; jelzetük: IV= A 1056/kk/1. IV. A 1056/kk/2 stb.);
- Győr város 1743 után vezetett 4 testamentumkönyvét: Prothocollum Testament Liber 1–4. (röv.: Prot. Test. Liber 1., 2., 3., ill. 4.; jelzetük: IV. A. 1056/jj/1, IV. A 1056/jj/2, stb.);
- Győr város jegyzőkönyveiből a „Protocollum ab Anno 1600” feliratú kötetet (jelzete: IV. A. 1001/a/1).

⁸ Gykhl Végr. könyve 2. köt., 372.

⁹ Prot. Test. Liber. 2. 236.

¹⁰ Győrött a Belvárosi Plébánián a házasságok anyakönyve 1643-tól, a keresztelteké 1644-től, míg az elhaltaké 1714-től maradt fenn; míg a többi plébánián csak jóval később, a 18. század elején vagy közepén kezdik az anyakönyveket vezetni. Lásd erről: *Győregyházmegyei Almanach*. 1985. Schematismus Diocesis Jaurinensis. h. n., é. n., 39–44.

17. századi forrásainkban csak nagyon elvétve fordul elő kézfogó említése, akkor is többnyire csupán a tényt említik, hogy volt.¹¹ Érdekességként említhető Daner Sebestyén 1633-ban kelt rendelése, aki hagy az „el jedzett Leany aszoni Mattkamnak Pannanak” 50 forintot. Hozzáteszi azonban: „mivel Panna tartozik neki 41 forintjával, így csak 9 forintot adjanak kezéhez!”¹²

A kevés korai adat között akad azonban egy nagyon értékes is. Az 1627 decemberében testáló Fischer Mária asszony egyik rendelését így kezdi: „Az mint az en iambor Szerelmes ferjemnek Marton Istuannak hazassagunkbelj kezfogaskor olj fogadast tettem uolt ... hogj ha az Ur Isten csak egj estendeig eltetneis eggiutt benünket, minden iauaim kiczintöl fogua nagig öue lennenek...” És mivel azóta nem egy, hanem hét esztendőt értek meg együtt örömben és szomorúságban is, ezért akarja akkori vállalását ezen testamentumlevéllel megerősíteni.¹³ E rendelkezés több értékes néprajzi és jogtörténeti adalékot tartalmaz. Testálónk az ígéretet a kézfogó alkalmából tette – ez egyébként a legkorábbi adatunk kézfogóra. Azután az áltunk itt nem idézett részben felsorolja, hogy kik voltak akkor jelen: négy német katona nevét említi, akik közül három meghalt már, de egy – Hanns Ulrich Müller – még él, így ő még tudja bizonyítani.¹⁴ Ezt nyilván azért tartotta szükségesnek elmondani, mert az ígéretről aligha készült akkor írás. Érdekesnek tartjuk azt is, hogy nem egy konkrét kisebb összeget ígér, hanem a teljes vagyonát. Szokatlan a kikötés is, hogy mindehhez csak egy esztendőt kell együtt élniük, ami – ha az ígéretet a házastársi hűség jutalmának tekintjük – meglehetősen rövid időnek tűnik. De a legérdekesebb az egészben az, hogy ezt az ígéretet a leendő feleség teszi leendő férje számára: azaz a ritkábban előforduló „viszont-móring”-gal, „viszont-hitbér”-rel van dolgunk.¹⁵

A 18. századból származó forrásaink már lényegesen gazdagabbak ilyen jellegű adatokban. Sokan csak a móring összegét említik, egyesek azonban utalnak arra is, hogy a móringolás mikor történt. „Azon Moringh Levélben, Házas Társomnak Moringh feiben ajánlottam, és ígertem eljedzés alkalmatosságával Száz idest fl. 100” – írja 1753-ban Vissy Lőrinc.¹⁶ Az 1729-ben végrendelező Antalovics Csizmazia Jakab pedig így fogalmaz: „... midőn a Szent hazossághra ezen utolsó feleségemmel egy másnak magunkat köteleztük volna, moringul ígertem eötvén forintokat ...”¹⁷ Az 1756-ban testáló újvárosi Szabó Erzsébet asszony viszont utolsó rendelkezésének

¹¹ Az 1632-ben testáló Angarano Ilona például kihangsúlyozza: amit az ő mostani ura kézfogáskor és lakodalomkor adott neki, azt mind adják vissza. (Gykhí Végr. könyve. 2. köt., 54.)

¹² Gykhí Végr. könyve. 2. köt., 77.

¹³ Uo. 2. köt., 56–57.

¹⁴ A másik három katona: „Simon Khampi akkorbelj Chasar Urunk ő fölsege Giorj Regimentjeben ualo töruej ki mondoja”, Hanns Fray „akkori Laitenant” és Hanns Kurcz – azaz két rangosabb is volt közöttük.

¹⁵ A „hitbér” és a „viszont-hitbér” fogalmáról lásd Csizmadia Andor–Kovács Kálmán–Asztalos László: *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest, 1978. 245–246. Továbbá: Tárkány Szűcs Ernő „hitbér” szócikkét a *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. kötetében. Budapest, 1979. 553–554.

¹⁶ Prot. Test. Liber. 2. 50.

¹⁷ Uo. 2. köt., 115.

egyik pontjával akarja pótolni az egykor elmaradt móríngot: „mint hogy özve kelisünkör ez előtt tizen hat Esztendővel néki semmit nem moríngoltam, s mind ez ideig vélem bõtsületesen lakott, s gondomat viselte; úgy hogy mind házomat, és szõlõmet meg tarthattam szorgalmatosságával”, ezért 50 forintot hagy mostani urának, Varsányi Ádámnak.¹⁸

A móríng összege az esetek döntõ többségében 50 és 100 forint között volt. Ennél lényegesen magasabb összeggel csak egy forrásunkban találkoztunk: az 1763-ban testáló Berkes László borbélymester írja, hogy feleségének móríngja 420 forint, allatúrája 1800 forint volt!¹⁹ Végül érdekességként említenénk Novák Magdolna asszony 1764-ben kelt rendelkezését, aki Mária nevû lányát teszi általános örökösévé, mivel az hosszú betegségében õt ápolta, éjjel-nappal mellette volt, „ugy Házasságbéli Szép Szerentséiet miattam ell mulatta és mind ekoráig szárnyára nem bocsátottam, s Ferhez menõ ruháját ell nem készíthettem ...”²⁰

Házasságkötés

A lakodalomról mint ünnepélyes eseményről, annak lefolyásáról – érthetõen – nem szólnak a testamentumok. Amikor szóba hozzák, az említésnek mindig anyagi motívációi vannak. Ezen elsõzõrt adatok két nagyobb csoportba sorolhatók.

Az esetek kisebbik részében azt említik testálókink, mennyibe került a lakodalom. Néhányan a saját lakodalmuk költségeire utalnak, a többség azonban a gyermekek lakodalmának kiadásait említi, hiszen ez fontos tényezõ volt a testáló halála utáni osztozkodásnál: a kiházásítással járó költségeket leszámították a vagyon felosztásánál. Végrendelkezőink azonban általában csak kevésbé pontos utalásokat tesznek a kiadásokra, melyek a körülményeket ismerõ környezet számára egyértelműek lehetnek, a mai kutatónak azonban nem sokat mondanak.²¹ Valamivel részletesebben is csak kevesen szólnak, így például az 1749-ben testáló újbárosi Almási András, aki azért nem tud többet hagyni fiának és két lányának, mert „mindenikének csináltattam házasságokra való ruházatot, és Lakodalmokat ki tartottam, melyekre is költöttem száz ötven forintokat, s még többet is, és maradtam adósságban mikor az Annyok megh holt Borsos Marinka, ötven négy forintokkal. Azon Eötven négy forintokat mostani feleségemmel edjűtt Hathalomi Jutkával fizettem ki.”²²

De figyelembe veszi a szülő azt is, ha kevesebbet adhatott valamelyik gyermekének a kiházásításkor. Az 1751-ben végrendelkező Háy Katalin asszony például –

¹⁸ Uo. 2. köt., 244.

¹⁹ Uo. 3. köt., 136.

²⁰ Uo. 3. köt., 189. Meg kell jegyeznünk, hogy a 18. századból már számos értékes mórínglevél is fennmaradt környékünkéről. Lásd erről: Dominkovits Péter: *Mórínglevelek Győr megyéből*. (Válogatás a megyében lakók, megyei birtokosok móríngleveleiből 1731-1837.) Győr, 1992. 103.

²¹ A kérdéssel részletesebben foglalkoztunk, több érdekes példát hozva. Horváth József: A XVII. századi Győr lakóinak mindennapi élete a végrendeletek tükrében (1600–1650). Kézirat, Győr, 1992. 113–114.

²² Prot. Test. Liber., 1. 318.

mint írja – Kata nevű lányának első férjhez menésekor egy kevés lepelnél többet vele nem adhatott, mert messzire vitték, ezért az osztozásnál igyekeznek ezt jóvátenni.²³

Lényegesen pontosabbak testálóink a másik fontos kérdésben: mekkora volt a házastárs hozománya? Számos esetben hagynak a házastársuknak valamely vagyontárgyat azért, mert az az ő hozományaként került a házasságba. Az esetek jelentős részében a hozott készpénz vagy vagyontárgy már nem áll rendelkezésre, így annak ellenértékeként hagynak más valamit. Az sem ritka, hogy a házastárs által hozott vagyontárgy megsemmisült – testálóink azonban ekkor is szükségesnek tartják, hogy elszámoljanak róla.²⁴

A nagy tételek – ház, állatok, termény stb. – mellett a hozományban számos apróbb értéktárgy is szerepelhetett: ezeket csak kevesen említik, és még kevesebben részletezik. Az előbbieik közül Barbel Kristófot idézzük, 1635-ből: „Az mynemű resz Myuem, Arany Gyűrűk es ayandekok, kykett egymasnak lakodalmunknak ideyen adtunk, feleségem kezenel Vannak, azok mynd maradgyanak feleségemnek ...”²⁵ E rendelkezésben a kölcsönös ajándékozással való utalás a figyelemre méltó. A részletezők csoportjából pedig az 1634-ben Raczoy Zabo János házastársaként testáló Chanaky Kata asszonyt említenénk, aki csaknem egy teljes oldalon sorolja fel férje hozományát, két említést téve közben jegygyűrűre is: hogy a férjének egy gyűrűt, „amelliet Jegy giurwül attam uolt eo kgnék hazassagomnak ideyen, az kw ky hullott belöle, meg adassek neky”, valamint „... az mely Jegy giürött nekem az Uram adot, aztis azen Uramnak adassek.”²⁶ A jegygyűrű említése egyébként számos forrásunkban előfordul.

A vidéki házassági – és rokoni – kapcsolatok vizsgálatára számos elszórt adat van forrásainkban. Az 1684-ben győri seregbíróként testáló Grueber Györgynek például mindkét lánya Veszprémben van férjnél.²⁷ Az elszórt adatokat összesítve már kirajzolódhatnak bizonyos jellegzetességek: így megállapítható, hogy a leggyakrabban Pápa, Pozsony, Nagyszombat és Komárom említetik e kapcsolatok színhelyeként.²⁸ Gecsényi Lajos a 16. század közepének győri házassági kapcsolatait vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy a házasság és más rokoni kapcsolatok a győriek számára Pápa, valamint egy-egy Győrnél nagyobb város esetében játszottak szerepet.²⁹

²³ Uo. 2. 44–45.

²⁴ Lásd erről Horváth J.: i. m. 114–115.

²⁵ Gykhl Végr. könyve. 2. köt., 125.

²⁶ Uo. 2. köt., 110–111.

²⁷ Gykhl Fasc. 297. N. 28889.

²⁸ Lásd erről Horváth József: A győri végrendelkezők „vidéki” kapcsolatai a XVII. század első felében. (Adalékok a korabeli Győr vonzáskörzetének vizsgálatához.) 293., 299. In: Solymosi László–Somfai Balázs (szerk.): *A Dunántúl településtörténete*. IX., Város – mezőváros – városiasodás. Veszprém, 1992. 291–304.

²⁹ Gecsényi Lajos: Győr városa 1526 után. 214. In: *Arrabona*. 18. köt., Győr, 1976. 195–220.

Forrásainkban témánk szempontjából a legtöbb adat – érthetően – a halálra készüléssel és a temetés körülményeivel kapcsolatosan fordul elő. Ezek áttekintését feltétlenül fontosnak tartjuk, mivel a 17-18. századi temetkezési szokásokkal foglalkozó munkák – Radvánszky Béla, Weichhart Gabriella vagy Gosztonyi Gizella ugyanúgy, mint Szabó Péter – csaknem kizárólag a főúri szokásokkal, azon belül is többnyire csak magával a temetéssel foglalkoznak, illetve ehhez közölnek forrásokat.³⁰ A néprajzi szempontú megközelítések pedig általában az adatközlők emlékezetének határáig nyúlnak vissza az időben.³¹

A városi, mezővárosi polgárok és a jobbágyok halálképeinek, halálra készülésének, temetkezési szokásainak vizsgálatához kiváló forrásnak bizonyulnak végrendeleteik. Ennek oka egyrészt az, hogy a testamentum az egyik legtárgyilagosabb történeti forrástípus: a magát a halál küszöbén érző testáló célja utolsó rendelkezésével az, hogy holta után utódai békességben osztozhassanak az örökölt javakon, ezért igyekszik a lehető legpontosabban rendelkezni mindenről. De őszinteségre ösztönzi saját helyzete is: halálán van, hamarosan – hite szerint – Isten ítélőszéke elé kerül, ahol úgy is fel van róla írva minden, tehát nincs értelme egyebet vallani a valós helyzetnél. Mindezek tükrében már maga a testálás is a halálra készülés egyik jelentős eseményének tekinthető és tekintendő, hiszen a földi javak békés elrendezésének tudata is fontos ahhoz, hogy nyugodt lélekkel készülhessen az ember a halálra. Hogy ezt a 17. századi végrendeletek is így gondolták, azt bizonyítja egyrészt az elkészült testamentumok nagy száma, másrészt az a tény, hogy a fentebb említett szempontokat a testálás okaként csaknem mindegyikük felsorolja.

A végrendeletek halálra készülésének kutatásához számos jól használható adatot tartalmaznak forrásaink. E gazdag anyag ismertetésétől – melyről egy kisebb írásunkban korábban már beszámoltunk³² – e dolgozatban el kell tekintenünk. Most csupán a temetéssel, illetve annak közvetlenebb előzményeivel kapcsolatos adatokról szólunk röviden.

Hol szeretne nyugodni?

A 17. század első felében még kevés testáló nyilatkozik arról, hol szeretne nyugodni, ők is többnyire „a közönséges temető helyen”, nem jelölve meg külön, hogy melyik temetőben. A század közepétől megnő a templomi kripták rangja: főleg a ferencesek kriptái említetnek. A 18. századra már azok vannak többségben, akik e kérdésben konkrét rendeltetést tesznek: a század közepén – az 1743 és 1767 között kelt forrásainkban – 64 ilyen adatot számolhatunk össze! E 64 végrendeletből 36 akart

³⁰ Szabó Péter: *A végtisztesség*. A főúri gyász-szertartás mint látvány. Budapest, 1989. 155.; Radvánszky B., Weichhart G. és Gosztonyi G. idézett művei.

³¹ A széles választékból alapossága, hatalmas szakirodalmi ismeretekre alapozott, széles kört átfogó analógiái miatt ki kell emelnünk: K. Kovács László: *A kolozsvári hóstátiak temetkezése*. Kolozsvár, 1944. 424.

³² Horváth József: „...tudván bizonyos voltát, de bizonytalan idejét...” Halálra készülés a XVII–XVIII. századi végrendeletek tükrében. *Műhely*, 1991/3. 17–21.

temetőben, 28 pedig kriptában nyugodni: ez utóbbiak rendelkezései kapcsán a város összes ekkortájt létező templomának kriptája többször említetik. Vannak persze különleges kívánságok is: közülük Constantinapoly Katalin 1748-ban kelt sorait idézzük, aki elrendeli, hogy testét temessék a „Rác Tempломunk belső ajtaja előtt”, „az hollott is kívánom, hogy faragott keő letettesék az kire nevem metszettessék, hogy ugy az templomban járók rajtam ki s be járjanak, kire hagyok ötven az az fl. 50. az követ pedig Uram Pita Gergely ezen kívől tartozik csináltatni.”³³

Ki mellé kíván temettetni?

A 17. században még kevés testáló tesz erre vonatkozó kikötést. A 18. század közepe megszaporodnak az adatok a házastársak egymás mellé temetkezésére. De hogy ez nem volt még általános, arra két adatot idézünk: az 1758-ban Adorján Ferenc özvegyeként végrendelkező Belányi Borbála a Magyar Ispitába szeretne temettetni, ahol édesapja nyugszik; míg az 1754-ben testáló Rady Nagy Ferenc így fogalmaz: „Temetesemet pedig úgy rendelem, hogy ha Veghez vetethetik az hogy az Kalvarianak lévő Kapolnanak feneke föl hanyottassék, tehadt azon kapolna alá, ha pedig hlen meg nem engedtetnek tehat az pusztai kapu előtt levő Czemeteriumban néhaj Istenben el Nyugodott Felesegemhez az fölben tisztességgel helheztessek...”³⁴

A halott öltözete

A testálók döntő többsége egyáltalán nem rendelkezik arról, hogy milyen ruhában temessék el. Összesen kb. tucatnyi adatot találtunk, de ezek is meglehetősen általánosak: Szabó Jánosné például elrendeli, hogy „az minemű ruhazatott Eőzve kötöttem halalomra: azokban takarjanak el engemet”;³⁵ míg az 1761-ben elhalt Kondik Éváról ezt mondja inventáriumának készítője: „Halálra el kiszített Ruhája egy csomóban vagyon, egy szürke, és egy kik szoknya, az kik szoknyáját Parancsolta rajta temettni”.³⁶ Férfi testálótól egyetlen ide vonatkozó rendelkezéssel találkoztunk. Ezt Hrusich Miklós újbárosi csizmadia legény teszi 1645-ben, ekképpen: „vagon negy ingem ez labra valom egyk part raitam temessek...”³⁷

A halott lábbelije

Az átnézett anyagban mindössze egy adatot találtunk arra, hogy mit adtak a halott lábára. A másik adatunk jó száz évvel későbbi: az 1753-ban Csizmadia István özvegyeként elhalt Fekete Marinka asszony temetési költségeiről az örökösök pontos elszámolást készítettek, mely a végrendelethez csatolva maradt fenn: ebből tudjuk, hogy a halott lábára papucsot tettek.³⁸

³³ Prot. Test. Liber. 1. 299.

³⁴ Uo. 2. 421., 263.

³⁵ Gykhl Végr. könyve. 2. köt., 252.

³⁶ Városi végr. II. 292.

³⁷ Gykhl Végr. II. könyve. 2. köt., 285.

³⁸ Városi végr. II. 212. sz.

A koporsó

Győri keltezésű forrásainkban mindössze egy adatot találtunk koporsó készíttetésére: 1748-ban Bezerédiné inventáriumának készítője említi, hogy koporsónak való deszkára egy forintot költöttek.³⁹ Csak megjegyezzük, hogy a Győr melletti Nyúl-ról már 1649-ből (!) van ilyen jellegű adatunk: Varasdi Horuat Mátyás tiszteletes eltemetésekor koporsó deszkára 70 pénzt, koporsó szegre pedig 12 pénzt költött a kijelölt tutor.⁴⁰

A koporsó letakarása

Egyetlen adatot találtunk arra is, hogy a koporsót bársonnyal takarták le: 1651-ben említi Miskey Szijártó Gergely, hogy ha egyéb rendelései mellett a pénzből kitelik, adjanak a győri szíjgyártó céhnek „egi koporsora ualo barsonira ualo penzt.”⁴¹

Virrasztás

A 17. századból nincs adatunk arra, hogy a testáló a halála után felette való virrasztásról rendelkezne, a következőből már van néhány elszórt adatunk erre is. A legérdekesebb e szempontból a már említett 1753. évi úJVárosi elszámolás: ebből tudjuk, hogy a Fekete Marinka asszony feletti virrasztásban részt vevő diákoknak sajtra és kenyérre 1 forintot és 5 pénzt, tehénhúsrá és disznóhúsrá 1 forintot és 20 pénzt, sörre 5 pénzt, pálinkára pedig 20 pénzt költöttek.⁴²

A temetés időpontja

Egyetlen adatunk van mindössze arra is, hogy mikor volt a temetés: Olasz János 1619-ben kelt végrendeletének végén a testamentumkönyvbe bemásoló személy egy rövid latin nyelvű megjegyzést tett, melyből kiderül, hogy a testáló február 9-én délelőtt 11 órakor halt meg, a temetés pedig másnap délután 2 órakor volt.⁴³

³⁹ Prot. Test. Liber. 1. 213.

⁴⁰ Gykhl Végr. könyve. 2. köt., 410–411. Érdekességként jegyezzük meg, hogy a koporsóhasználat általánossá válását Schram Ferenc csak a 18. századra teszi. Lásd Schram Ferenc: *Temetkezési szokásaink*. Budapest, 1957. 25. Ezt a nyugati szakirodalomból is többen megerősítik: példaként Philippe Aries és Pierre Goubert nevét említenénk (lásd Aries, Philippe: *Gyermek, család, halál*. Tanulmányok. Budapest, 1987. 365–366.; Tóth István György–Pierre Goubert: *La vie quotidienne des paysans français au XVIIe siècle*. Paris, 1982. – A francia parasztok mindennapi élete a 17. században. *Századok*, 1986/5–6. 1144–1146.

⁴¹ Gykhl Végr. könyve. 2. köt., 467–470.

⁴² Városi végr. II. 212. sz.

⁴³ „Emortus est 9 die Februarii, post undecimam horam meridianam et sepultus est in templo ante cathedram, in dominica Quinquagesima, hora secunda pomeridiana, anno millessimo sexcentesimo decimo nono.” Gykhl Végr. könyve. 1. köt., 114. Az „Ötvenedvasárnap” 1619-ben február 10. napjára esett. Vö.: Szentpétery Imre: *A kronológia kézikönyve*. A Chronologia és az Oklevéltani naptár összevont, javított és bővített kiadása. Budapest, 1985. 150.

Az eddig említett kérdéseknél lényegesen többet foglalkoznak testálónk a temetés közvetlen körülményeivel. Egy részük csak általánosságban rendelkezik: Leher János például 1637-ben testét a földnek hagyja, „hogy az keresten io sokas es rend tartas serent az sirhoz kesertessek, és az foldbe takartassek”.⁴⁴ Néhányan konkrétan meghatározzák, hogy ki prédikáljon temetésükön: így például Laki Miklós 1648-ban Gall István református prédikátornak 3 aranyat, míg Ferenchouich Péter 1655-ben Lekanovich Miklós magyar káplánnak egy tallért hagy azért, hogy – amint az utóbbi fogalmaz – „holt tagaim fölött praedikalljon”.⁴⁵ Másutt a nevet nem, csak az összeget ismerjük: Odor György például 1759-ben 2 aranyat hagyott a plébános fáradozásáért.⁴⁶ A legpontosabb adataink a fennmaradt elszámolásokból származnak: így tudjuk, hogy 1748-ban a papnak 50 pénzt, a mesternek 25 pénzt fizettek ki Bezerédiné eltemetésekor, míg 1753-ban a plébános az elkísérésért 75 pénzt, a prédikációért 2 forintot, míg a mester az elkísérésért 25 pénzt kapott.⁴⁷ Esetenként a testáló nem pénzt, hanem értéktárgyat kínál ellenértéknek: Hrusich Miklós például 1645-ben egy pár papucsot hagy egy pár kapcával együtt „It Győrt lakozo Szalatnay Jakab succentor Uramnak, Szolgallyon eo kegielme temetesomnek idejen”.⁴⁸

Kik legyenek jelen a temetésen?

Számos testálónk meghatározza azt is, hogy mely testületek kísérjék el őt utolsó útjára. Az esetek egy részében világi testületekről – céhekről – van szó: korszakunkban a molnár, a csizmadia és a szabó céh említetik a leggyakrabban. Lényegesen többször tesznek azonban egyházi testületek javára magasabb összegű hagyományokat azért, hogy azok temetésükön képviselve legyenek. Vizsgált időszakunk elején a győri káptalan tagjait kéri erre a leggyakrabban. A 17. század végén már a ferencesek a legnépszerűbbek, később pedig fokozatosan a kongregációk kerülnek előtérbe, a 18. század közepén már csaknem kizárólag velük találkozunk. A ferencesek, a karmeliták és a jezsuiták kongregációi egyaránt nagy népszerűségnek örvendenek. Néha együtt is hívják őket: Berkes László például 1763-ban nem kevesebb, mint hat kongregációt nevez meg – a jezsuitáktól az Agónia, a Szentháromság és a két deák kongregáció, valamint egy-egy ferences, illetve karmelita társulat –, hogy ezen „hat Congregatioknak koporsómra teendő szükséges apparamentumival” történjen az ő temetése.⁴⁹ A mind nagyobb számban jelen lévő egyházi személyek és testületek nyilván az elhunyt személyének fontosságát, esetleg egy szebb szertartás, szebben hangzó ének ígéretét jelentették. Talán erre utalnak azok a testálók is, akik

⁴⁴ Gykhl Végr. könyve. 2. köt., 184.

⁴⁵ Uo. 2. köt., 398.; 3. köt., 88.

⁴⁶ Városi végr. II. 288. sz.

⁴⁷ Prot. Test. Liber. 1. 213.; Városi végr. II. 212. sz.

⁴⁸ Gykhl Végr. könyve. 2. köt., 285.

⁴⁹ Prot. Test. Liber. 3. 136.

rendelkeznek arról is, mely kongregációktól „hozatassanak ki az könyvek”.⁵⁰ A szertartás ünnepélyességét emelhetette esetenként a deákok jelenléte is: 1748-ban Bertalan Jutka azt kéri, hogy az egész iskola kísérje ki testét a külső temetőre, 1753-ból pedig tudjuk, hogy a Fekete Marinka asszony temetésén éneklő deákoknak egy forintot fizetett az örökös.⁵¹ Ez utóbbi forrásunk említést tesz keresztről is, melyet valószínűleg a halott előtt vittek a szertartáson, mivel a felsorolásban a „keresztvívő”-nek adott pénz is szerepel.⁵² Teljesen egyértelműen fogalmaz viszont 1655-ben Semberger Máté házastársa: „Az halott előt vallo hordozo körösztre hagyok az Lebeni es Sz. Miklosi praedikatornak Taller 3.”⁵³

Harangozás

Mindenképpen az elhunyt rangját jelentette a közösség szemében az is, hogy melyik templomban és hányszor harangoztak érte. Ezt mutatja az a tény is, hogy 18. századi végrendelezőink nagy gondot fordítanak a harangozás pontos megszervezésére. 1650-ben még ritkaságnak számít Krauzky Dóra rendelkezése: „Az harangok mindenik megh voniattassanak es azoknak jutalmok megh adassek.”⁵⁴ Egy évszázad múlva viszont már az számít ritkaságnak, ha erről valaki nem intézkedik. A szegényebbek csak egyet-egyet kérnek, de a 3-4 harangozás a jellemzőbb. Nem kevesen vannak viszont azok, akik úgy rendelkeznek, hogy több templomban többször is harangozzanak értük. Hogy csak egyetlen példát említsünk: Odor György 1759-ben 3-3 harangozást rendel az „Öreg templomban”, a jezsuitáknál, a ferenceseknél, a karmelitáknál, a Magyar Ispitában és „az külső városi harom Templomokban”, azaz csaknem az összes, ekkortájt meglévő győri templomban.⁵⁵

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a harangozás rendjére vonatkozóan szinte egyáltalán nincs adatunk. Így például nem tudjuk, volt-e különbségtétel nem, illetve életkor szerint vagy hogy harangoztak-e a temetés napján.⁵⁶ Csupán az 1753-ból fennmaradt elszámolás utal „csöndetésért” kifizetett pénzre.⁵⁷

Misemondatás

Fontos része testálóink rendelkezéseinek a saját lelkiüdvükért történő misemondatás is, melyről százával vannak említések: 18. századi forrásaink csaknem mindegyike tar-

⁵⁰ Ugróczy Éva például 1761-ben a jezsuiták és a karmeliták kongregációiban lévő könyvekkel kéri magát eltemettetni. Prot. Test. Liber. 3. 49.

⁵¹ Prot. Test. Liber. 1. 179.; Városi végr. II. 212. sz. Az éneklő deákokról másutt is említést tesznek. Lásd például Komáromy Andor: Báthory István országbíró végrendelete. 125. *Századok*, 1890. 124–141.

⁵² Városi végr. II. 212. sz.

⁵³ Gykhl Végr. könyve, 3. köt., 93.

⁵⁴ Uo. 2. köt., 437.

⁵⁵ Városi végr. II. 288. sz.

⁵⁶ A kolozsvári hóstátiak például a temetés napján nem harangoztak. Vö.: K. Kovács L.: i. m. 125. A halott kiharangozására néhány történeti adatot hoz Kovács Mihály: *A harang*. Budapest, 1919. 17., valamint Schram F.: i. m. 3., 6.

⁵⁷ Városi végr. II. 212. sz.

talmaz ilyen jellegű adatot, nem ritkán többet is.⁵⁸ A végrendelkezők egy része pontosabban is meghatározza az elmondandó misék rendjét: a temetéskor általában egy rekviemet rendelnek, a mellékoltároknál közben elmondandó 6 vagy 12 kis misével; a későbbiekben pedig általában a halálozás vagy a temetés évfordulóira kérnek egy rekviemet vagy több-kevesebb kis misét.

A tor

Néhány adatunk van arra is, hogy a temetés után tort ültek. Az 1679-ben testáló Jó György egészen részletesen rendelkezik a hozzávalókról:

- „Temetisemre hadgyok egy harmad fű Tinot, Azon kővől egy Sörtist Item három Juhot, mind ezeket Toromra mesek le”;
- e mellett külön hogy egy sertést „az Szegénieknek ittetisekre”;
- 10 juhát pedig adják el: az árából fizessék ki az uraságnak a 4 forint „test pinzt” és hozzanak „Toromra vallo Bort”.⁵⁹

A fennmaradt elszámolások pedig a tor költségeire is utalnak: így tudjuk, hogy 1748-ban Bezerédiné eltemetése után „ételre és italra az főnforgoknak” 60 pénzt, Fekete Marinka asszony tisztességes eltakarítása után pedig „az Atyafiaknak, a kik körülötte fáradoztak, Torban borra” 3 forintot és 5 pénzt költöttek.⁶⁰

Egyéb adatok

Meg kell említenünk még néhány, elszórtan előforduló adalékot. Így számos végrendelkezőnk hagy kisebb-nagyobb összeget, hogy azon viaszgyertyákat vegyenek. Közülük itt kettőt említenénk: az 1661-ben testáló Rigacz Horuath György azt kéri, hogy a viaszgyertyák mellett vegyenek a temetésére 40 szövétneket is, melyeket temetése után a nemes magyar kongregáció vegyen magához; míg 1763-ban Berkes László borbélymester – aki temetésére nem kisebb összeget, mint 303 körmöci aranyat (eladott szapi jószágának árát) rendel! – úgy rendelkezik, hogy a teste mellett hat tanácsbéli úrnak tisztességes szövétneket adassanak, a többi elkísérőjének pedig 20 font viaszgyertyák osztassanak ki.⁶¹

Egyetlen egy esetben találoztunk sírásó említésével: az 1748-ból idézett elszámolásból tudjuk, hogy munkájáért 20 pénzt kapott.⁶²

„Testemet pedig tisztességesen Sz. Mihály lován vitetvén Az Anya Sz. egyháznak szokása Szerént Tisztelendő P. Franciscanusoknál lévő Magyar kápolnában az Criptában ... temettetni kívánom” – rendelkezik 1746-ban Jalics Varga György: ez az egyetlen említés e szállítóeszközzel.⁶³

⁵⁸ Röviden szóltunk erről: Horváth J.: „...tudván bizonyos voltát...” 21.

⁵⁹ Gykhl Fasc. 297. N. 28875. A testpénzről lásd Bedy Vince: *A győri székeskáptalan története*. Győr, 1938. 260.

⁶⁰ Prot. Test. Liber. 1. 213.; Városi végr. II. 212. sz.

⁶¹ Gykhl Végr. könyve. 3. köt., 237.; Prot. Test. Liber 3. 136.

⁶² Gykhl Fasc. 297. N. 28875.

⁶³ Prot. Test. Liber. 1. 243–244.

Két elszámolásban találkoztunk pántlika említésével is: 1748-ban 10 pénzt költöttek erre, míg az 1753-ból fennmaradt elszámolásban ez áll: „Pántlikára »a könyvet a koporsón meg kötnyi« adtam” 18 pénzt. Ez utóbbi forrásunkból még egy érdekes tételt idézhetünk: „a Barátokhoz zászloért, könyvért, és hasonlokért adtam” 4 forintot, valamint három és fél pénzt.⁶⁴

Mennyibe került a temetés?

Dolgozatunk befejezéseként csupán utalni szeretnénk arra, több száz forrásunkból van adatunk a temetés költségeire. Ezen – meglehetősen változatos nagyságú összegeket tartalmazó – említések három nagyobb csoportba sorolhatók:

- néhányan arról tesznek említést, mennyibe került valamely hozzátartozójuk eltemetése;
- a legtöbben a saját temetésük költségeire hagynak egy konkrét összeget;
- míg néhány esetben – amint azt láthattuk – maradt fenn elszámolás a költségekről, így arra is vannak adataink, hogy ténylegesen mennyibe került a temetés.

⁶⁴ Prot. Test. Liber. 1. 213.; Városi végr. II. 212. sz.

Egy biedermeier cipster polgárcsalád életstratégiája

„A Liedemannok... a polgárság dolgozó osztályából kerültek ki. Eleinte nagyobb-részt kézműiparosok voltak. Komoly, céltudatos és becsületes munkával, nagy türelem és bizonyára huzamos szenvedés árán, a sorstól ide-oda hányatva emelkedtek a nemzetfenntartó középosztályba, melynek hasznos, gyakran kiváló tagjaivá váltak...” – állapította meg a család egy kései leszármazottja az 1930-as években.¹ A család valóban ismert a magyar köztörténetből is, hiszen olyan leszármazottai voltak, mint Görgey Arthúr vagy Fabinyi Tibor. Maga a cipster polgársors, „a nemzetfenntartó középosztályba emelkedés” problémája sem új a történetírásban, hiszen már Pukánszky Béla megfogalmazta – természetesen saját kora nyelvén – a dilemmát, ami a 19. század első felében előttük állt: „...a beolvadt és a népi öntudattal telített polgár a magyar-német együttélés legszembetűnőbb, mindenki által felismerhető állandó típusai.”²

Amikor az alábbiakban a Liedemannok iglói ágának életstratégiáját vizsgáljuk, egy olyan kivételes adottságú család történetére hívjuk fel a figyelmet, amelynél egyszerre állnak rendelkezésre nyomtatott formában az úgynevezett „kemény” és „puha” források. Egyrészt a család még az első világháború előtt elkészítette, és sajtó alá adta saját „stammbuchját” (amelyet egy szorgos családtag anyakönyvi források alapján kijavított, és továbbvezetett a harmincas években), másrészt az 1870-es években az egyik feleség tollba mondta visszaemlékezéseit, amit a család saját használatára szintén kinyomtatott a század végén.³ A kettő együtt olyan társadalomtörténeti megfigyeléseket tesz lehetővé, amelyek bizonyos kérdések megfogalmazására indíthatnak bennünket. Előadásunkban a foglalkozásválasztás, házasodás, gyerek-szám összefüggéseinek vizsgálatán keresztül a társadalomszerkezet és a családi stratégiák illeszkedésére összpontosítjuk figyelmünket.

A Liedemannok magyarországi ősapja Szászföldről a 18. században került a Szepességbe. Második házasságában négy fia született, amelyből a család három ága bontakozott ki: az iglói, a lőcsei és a szepesszombati ág (a negyedik fivérrel nem tud többet a családi krónika). A szászországi ősök asztalosmesterek voltak, a magyarországi „ősapa” már kereskedő, és három ismert fia közül kettő ugyancsak a kereskedő mesterséget folytatta (a középső fiú aranyműves lett Lőcsén). Az iglói ág alapítójának, Sámuelnek (1730–1812) öt gyermeke közül három fiú érte meg a felnőttkort, kettő közülük kereskedő (Pesten, illetve Iglón), egy pedig lelkész lett (Kolozs-

¹ Görgey Aladár: A Liedemann-család története. *Szepesi Híradó*, 4.

² Pukánszky Béla: *Német polgárság magyar földön*. Budapest, é. n., 29.

³ Posewitz Arthur: *Stammbuch der Familie Liedemann Késmárk*. é. n.; illetve Rosa Liedemann geb. Riecke: *Erinnerungen*. Waldheim. 1898. Az előbbi kiegészített, javított változatát és az utóbbi kéziratként kinyomtatott példányát Liedemann Ákos bocsátotta rendelkezésemre, amiért ezúton is köszönetet szeretnék mondani.

várt). Leánya előbb egy eperjesi, majd soproni professzorhoz ment férjhez. A lőcsei ág alapítójának, Bernátnak (1732–1783) nyolc gyermeke közül két fia jutott el a pályaválasztásig, az egyik udvari tanácsossáig vitte (Bécsben), a másik kereskedő lett (Pesten). Három leánya közül kettőt tanárhoz, egyet tisztviselőhöz adott feleségül. A társadalmi ranglétra szerint ez az ág vitte legtöbbszörre, mivel a bécsi udvari tanácsos fiú révén 1806-ban magyar nemesi címet szereztek. A szepesszombati ág alapítója János György (1734–1811) nyolc gyermeke között öt nagykorú fiú akadt: egy orvos (Pest), két katonatiszt, egy tisztviselő (Erdély) és egy mechanikus (Kassa). Három nagykorú leánya közül kettő kereskedő, egy pedig szászországi lelkész felesége lett.

A fiúk és a vők foglalkozásának megválasztása tehát egységes és kellően diverzifikált családi stratégiába illeszkedett. Lehetőség szerint kiterjedt a kereskedelmi és a szellemi tevékenységekre (lelkész, professzor), a hivatalnoki és katonatiszti pályákra. Ahol két kereskedő fiú is volt a családban, ott a leány professzorné lett (iglói ág), ahol katona, orvos és tisztviselő fiúk voltak, ott két leányból kereskedőné vált (szepesszombati ág).

A családi stratégia felvázolása után vizsgálatunkat az áttekinthetőség reményében az iglói ágra szűkítjük a továbbiakban. Az iglói ág alapító két kereskedő pályára lépett fia közül az idősebb Pesten telepedett meg, az ifjabb Iglón maradt. Az idősebb, János Sámuel (1756–1834) 1775–1778-ig apja üzletében tanulta ki a mesterséget, majd nyolc évet egy bécsi szállítmányozási vállalatnál töltött, előbb, mint könyvelő, végül üzletvezetőségig vitte.⁴ 1786-ban, evangélikusként először nyert pesti polgárjogot. A mobilizálódás egyik valószínű okaként megemlíthetjük, hogy apját, a bírót, a jegyzőt és két tanácsnok társaságában 1783-ban „az árvapénzek hűtlen kezelése miatt” elcsapták hivatalából.⁵ A pesti megtelepedés hátterében nyilván ott húzódott az a mozzanat is, hogy az 1772-ben, Lengyelország első felosztásával visszakerült 13 város nem tudta megtartani azt a szerepet, amelyet korábban épp a lengyelekkel folytatott külkereskedelem révén töltött be.

Nem részletezhetjük itt a pesti cég útját a rőföskereskedéstől a szállítmányozási-, bizományi és terményüzlettel foglalkozó nagykereskedésig.⁶ Az iglói ágból Pestre származott legidősebb fiú, János Sámuel nemcsak a szabadkőműves páholy tagja volt Pesten, hanem a „Szép magyar nőhöz” címzett rőfösüzlet birtokosa, nemcsak a kereskedelmi ügyek elismert szakértője a magyar országgyűlési munkálatoknál, hanem bécsi ügynök is egy személyben.⁷ A családi stratégiában a hozott mintát követte: idősebb fiával közösen alapított nagykereskedését a fiú, János Sámuel Frigyes (1790–1861) vitte tovább az apa halála után, míg a rőföskereskedés a kisebbik, ke-

⁴ Ungár László: Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásának vizsgálatához. *Századok*, 1942. 319.

⁵ Münnich Sándor: *Igló város története*. Igló, 1896. 374.

⁶ *Adressbuch der Stadt Pesth auf das Jahr*. 1803. 133. „zur schönen Ungerin” a Főtéren. Wegweiser durch Pest und Ofen. I. Auflage, 1827. 455. „J. S. Friedrich Liedemann” a Háromkorona utcában és a Váci úton. Lásd részletesen Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*. Nagykereskedők a reformkori Pesten. Budapest, 1989. 62–66.

⁷ *Nekrológ*. Johann Samuel Liedemann (Rumy Károly) Pressburger Aehrenlese zur Belehrung und Unterhaltung 1834. nov. 28. Illetve: Mályusz Elemér: A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. In: *A Bécsi Magyar Történeti Intézet évkönyve*. I. 1931. 225–282.

reskedői pályára menő fiúnak jutott osztályrészül, aki eközben cégjegyzőként részt vett a nagykereskedésben is. Harmadik e pályára készülő fia kereskedőtanoncként hunyt el 24 éves korában. Hét gyermeke közül másik két fia a katonatiszti pályára lépett, leánya pedig Fabinyi Gottlieb egyetemi tanár felesége lett.

Az Iglón maradt kereskedő sarj két fia már egyoldalúbban a gazdasági tevékenységekhez kötődött, ráadásul szűkebb lokalitáshoz fűződve: egyikük a lőcsei nagyvendéglő bérloje, másikuk a besztercebányai cukorgyár igazgatója volt.

Módosult a stratégia az Erdélybe származott legkisebb fiú, Márton, a lelkész (1767–1837) családja esetében is. Egyrészt azért, mert hét gyermeke közül egyetlen fia, gyógyszerészként érte meg a felnőttkort. Lányait adószedővé lett gyógyszerészhez, ügyvédhez, a legkisebbet pedig lelkészhez adta.

A Kralovánszky professzorhoz férjhez ment nővér családja sajátos módon reprodukálta a családi modellt. Az öt gyermek közül két fiú érte meg a nagykorúsítást. Egyikük maga is professzor lett, másikuk vegyészdoktorként annak a munkácsi tímósógyárnak lett az igazgatója, amelynek lerakataként a legidősebb unokatestvér pesti nagykereskedése szolgált. A két leány közül az egyik egy lőcsei professzorhoz ment férjhez, míg a másik a „Szép magyar nőhöz” címzett rőfösüzletet öröklő unokatestvér, Franz Bernát (1796–1878) felesége lett.

A fentiekben kirajzolódott családi stratégia tulajdonképpen egy makroszerkezeti foglalkozási rétegződés kép átültetése a családi mikroklimába. Ez – minden módszertani problematikusság ellenére – makroszempontról is tanulságos, mert nem húzódik benne olyan éles határvonal a kereskedelmi, katonatiszti, hivatalnoki és lateiner pályák között, mint azt általában feltételezni csaknem általános. „Kemény” forrásaink birtokában ezen a ponton szoktunk megállni és értelmező magyarázkodásokba fogni. Hogyan árnyalja, illetve módosítja azonban a fenti képet Liedemann Frigyes feleségének, Riecke Róának (1796–1884) visszaemlékezése?

A württembergi evangélikus lelkész leányát, akinek cipster rokonságába a Liedemannok is beletartoztak, Frigyes (Fritz) öccsével (Franz) együtt tett németországi útja során ismerte meg. A leány bátyja orvosnak tanult, nővére pedig egy brünni textilgyáros (Karafiáth) felesége volt. Az ismerkedés is Brünnbén történt. A szülői jóváhagyásnak érthetően nem volt akadálya, párválasztásáért Frigyes pesti cimborái ugratták: „Das ist gar nicht patriotisch eine Deutsche zu heiraten.” „Gerade aus Patriotismus heirate ich dieses Mädchen” – válaszolta a talpraesett vőlegény. Ami nyilván nem a „népi németiségre”, hanem a német állampolgárságra tett csipkelődés volt, és a válaszból is az állampatriotizmus beolvasztó erejébe vetett hitet olvashatjuk ki a nemzeti ébredés hajnalán. Frigyes barátai egy másik mondására is emlékeztették: „Sie sprachen einmal aus, Sie würden nur eine Millionärin heiraten, hat Ihre Braut eine Million?” – hangzott a nem éppen él nélküli kérdés. „Für mich hat sie eine” – védte meg magát a fülig szerelmes vőlegény.⁸ A párválasztás tehát, amely erős vagyoni és hazafiúi elvárásokhoz illeszkedett, a feltételek meglete esetén nem zárta ki a választás szabadságát. A döntés természetesen a szülői jóváhagyástól függött. Frigyes tehát megengedhette magának, hogy ne milliós hozományt és németországi leányt hozzon a házhoz.

⁸ Rosa Liedemann: *Erinnerungen* 19.

Házassága gyermektelen volt, ami csak fokozta azt a biedermeier rokonsági összetartozás-tudatot, amely szinte árad az egész emlékiratból. Mindez nemcsak az apai végrendelet végrehajtása körül mutatkozott meg, hanem abban is, ahogy az 1841-es cukorgyári csőd idején öccse, Franz neve alatt kereskedhetett tovább, majd ahogy az atyai ház kényszerű eladása után a másik sógor, Fabinyi házába költöztek.⁹ 1849-ben Losoncnál kolerában elhunyt őrnagy öccse (Lipót Alkibiades) két fiát kereskedőnek taníttatta, majd őket halála után özvegye előbb cégvezetőnek, majd társasági szerződéssel a cégbe fogadta.¹⁰

A gyermektelen házaspár gondoskodott egy elhalt pozsonyi teológiai tanár harmadik fiáról is. Igen tanulságos, hogyan próbálta lebeszélni a fiút Liedemann Frigyes a választani kívánt katonai pályáról. „Du hast die freie Wahl zu Deinem künftigen Stand, aber Du musst nicht glauben, dass ich Dich gleich einen Offizier werden lasse, fühlst Du wirklich militärischen Beruf in Dir, so fange von unten an und werde zuerst Gemeiner.”¹¹ Ehhez azonban az ifjúnak nem fűlött a foga, és hamarosan „szabad választással” úgy döntött, hogy a kereskedői pályát fogja „közlegényként” kezdve kitanulni, amihez azután nevelőapjától minden támogatást megkapott.

A fiúörökös amúgy is kulcskérdés volt a kereskedőfamilia számára. A rőfös-üzletet vivő Franz tíz gyereke közül három fiú kisgyermekkorban, egy 22 évesen halt meg, és csak a tizedikként világra jött fiúgyermek érte meg a felnőttkort, és szerzett jogi diplomát. A három sógornő rendkívül szoros, egész életre szóló belső összetartozását az emlékirat szerzője egyenesen „Kleeblatt”-ként (lóherelevélként) jellemezte. Franz első fiának négy hónapos korában történt elvesztését szinte, mint két anya, gyászolták együtt.¹²

Nemcsak a cég belső és külső viszonyrendszerét határozta meg a család, hanem azokat a szűkebb társas összejöveteleket is, amelyeket németül „Winterkränzchen”-nek (téli koszorúknak) neveztek.¹³ A heti egy alkalommal esténként összejövő társaság (5-6 házaspár) részben a rokonságból került ki (két sógor: az öcs, Franz és a Brünnből Pestre költözött Karafiáth), részben erdélyi szász származású üzletfelekből (Kloyber és Müller), valamint a könyvkereskedő Wiegandból és az író-műfordító Steineckerből állt össze. Együtt muzsikáltak (Liedemann Frigyes kitűnően hegedült, Kloybernek pompás tenorja volt), felolvasásokat, kisebb színielőadásokat tartottak, játszottak. A biedermeier család- és társasélet bensőségesége még szorosabb összefogást hozott a külső megpróbáltatások következtében.

A negyedik nemzedék azonban mégis modellváltásra kényszerült. A pesti üzletek végül eltűntek a süllyesztőben. Az iglói ág Pestre szakadt képviselői a hivatalnoki, értelmiségi, katonatiszti pályákat preferálták, s a kereskedelmet legfeljebb egy gyógyszerész vagy egy könyvkereskedő testesítette meg. Ezen az úton tulajdonképpen Sámuel fiai közül Márton, az erdélyi lelkész családja volt az úttörő. Az eredeti családi stratégiát a negyedik generációban már csak a Felvidéken maradt Bernát idősebb

⁹ Uo. 59., illetve 62.

¹⁰ BFL. Egyéni cégjegyzék. 1. 91. A legidősebb fiú felesége Zsigmondy leány lett, akinek bátyja nevelt leányukat vette feleségül.

¹¹ Rosa Liedemann: *Erinnerungen* 36.

¹² Uo. 28.

¹³ Uo. 37.

fia reprodukálta. 12 gyermeke közül ugyan hat nem érte meg a kétéves kort, de legidősebb fia MÁV szállító, egyik leánya selmeci kereskedő, egy másik viszont tanár felesége lett.

Az elhangzottak fényében talán meg lehet fogalmazni az óvatos kérdést: az, amit a család krónikása a „Liedemannok nemzetfenntartó középosztályba emelkedéseként” jellemzett, nem más-e, mint a diverzifikált családi stratégia elvesztése, és a hierarchizált foglalkozási szerkezetbe rendeződő társadalom zártabb rétegeibe történő szorosabb betagolódás?

Nemesek a 18. századi Pécsen

1686. október 22-én, amikor Pécs török védőrsége feltétel nélkül megadta magát, *Ludvig von Baden* a győztes keresztény csapatok vezére a nagy múltú középkori település vára helyett egy jellegzetesen keleti színezetű város romjaira tűzhetette ki zászlaját. A tatárjárást követően megépült városfalak között, a középkori eredetű úthálózat mentén török templomok, fürdők, iskolák, bazárok és – keleti rendszer szerint épült – „befelé forduló lakóházak” sorakoztak.¹

A közel másfél évszázadig tartó török hódoltság nemcsak a város arculatát alakította át (melyet a megkopott szentistváni székesegyházon kívül az átépített kolostorok, templomok maradványai jeleztek), hanem a népesség szinte teljes kicserélődését is maga után vonta.

A török kiűzését követő esztendőben, 1687-ben Pécs lakossága nem volt több 160 családnál, míg az 1695-ös összeírás 290 családot regisztrált a városban. A népesség zöme magyar volt, míg a kisebbséget szerbek, bosnyákok és törökök alkották. A lassan újranepešülő Pécs lakosságának összetétele fokozatosan megváltozott.² A katonás egyháznagy, Radonay püspök „térítői tevékenysége”, melynek során 1692-ben megeskette a várost, hogy csak katolikust enged élni falai között, látványos és maradandó változást eredményezett, egy népességében – és később – kultúrájában is jellegzetesen katolikus várost.³

A visszafoglalt várost és környékét az uralkodó (*I. Lipót*) a kamara fennhatósága alá helyezte. Ez a döntés a török kiűzését követő néhány válságos esztendő után már érezte kedvező hatását. Az újranepešedő és újjászerveződő Pécs gyakorlatilag olyan jogokat élvezett, mint a szabad királyi rangú városok, s ezzel szinte vonzotta a betelepülőket. A kamara a telepéseknek telket, házat (helyesebben többnyire házromot), szőlőt, sőt kezdetben még polgárjogot is adott. Így természetes, hogy a kedvező lehetőségek folytán a város dinamikus fejlődésnek indult, melyet az újjá-, illetve felépült házak látványos szaporodása egyértelműen jelez. A fellendülés azonban tisztavirág-életűnek bizonyult.

A 18. század megpróbáltatások sorával köszöntött a városra. Pécs 1703-tól – az uralkodó döntése nyomán – a pécsi klérus joghatósága alá került, a város feletti felügyeletet ettől kezdve egészen 1780-ig a püspök gyakorolta, aki a papi tizeden felül,

¹ Gosztonyi Gyula: *A barokk Pécs*. Pécs, 1942. 3.

² Rúzsás Lajos: *A pécsi ipar a feudalizmus végén*. Pécs, 1956. 3.; továbbá Dercsényi Dezső-Pogány Frigyes-Szentkirályi Zoltán: *Pécs városképei – műemlékei*. Budapest, 1966. 45.

³ Babics András: *Radonay Mátyás pécsi püspök kinevezése*. Budapest, 1937.; Hodinka Antal: *Adalékok Pécs város történetéhez 1686-tól 1701-ig*. Pécs, 1942. 26–29.; Friczy Ádám: *A pécsi klérus birtokainak telepítésügyi összeírása 1733-ban*. In: *Baranyai helytörténetírás* (a továbbiakban : BH), szerk.: Szita László, Pécs, 1979. és Friczy Ádám: *A török utáni első pécsi püspök, Radonay Mátyás Ignác*. In: *A pécsi egyházmegye schematizmusa*. 1991. Pécs. 92–96.

a földesúri kilencedet is – természetszerűleg – követelte. A város nem kívánván kedvező helyzetét feladni, harcba szállt hatalmas ellenfelével, s a küzdelem reménytelenül hosszan elhúzódott.⁴ E harcot azonban katasztrófák sorozata szakította meg, amely a legsúlyosabb válság állapotába taszította Pécsét és lakóit.

A tragédiák sora az 1700-as pestisjárvánnyal kezdődött, folytatódott a nem kisebb vérvesztéseget eredményező népiirtásokkal a „kuruc-, illetve rácdúlással”, és az újabb, a korábbinál is pusztítóbb pestissel (1710). Mindezek együttesen szinte teljesen kiirtották a város lakosságát. (Az 1704-es „kurucdúlást” követően például: „Három egész nap hordták a városból a holttesteket.”) Pécs több lelket veszített e csapások következtében, mint a 143 évig tartó török uralom alatt.⁵

Baranya vármegye közigazgatásának újjászervezését nagyban hátráltatta a helyi nemesség szinte teljes hiánya, továbbá a főispáni tisztség betöltése körüli visszasságok. Baranyában a 16. század elejétől ugyanis a mindenkori pécsi püspökök viselték a főispáni méltóságot. E tradíció ellenére *I. Lipót* a török kiűzése után nem *Radonay* püspököt, hanem *Draskovich Iván* (János) főudvarmestert nevezte ki főispánná, akit 1689-ben be is iktattak hivatalába. Halála után (1693) fia, Péter „örökölte” a címet, s csak a Radonayt követő *Nesselrode* püspöknek sikerült 1705-ben megszereznie a megye legfőbb közjogi méltóságát. A Baranyai vármegye első közgyűlését 1693-ban tartotta, s noha ez idő tájt még nem állandósult a közgyűlések színhelye, egyre gyakrabban Pécsen (többnyire a püspöki palotában) került sor erre.

Annál is inkább, mivel – főként az 1690-es években – az újjászerveződő vármegye tisztségeit régi nemesség híján a Pécsen élő kamarai tisztviselők töltötték be, 1705-től pedig ugyancsak a praktikum diktálta, hogy a püspök (főispán) székhelyén legyen a megyegyűlés.

Az 1720-as évekre jutott el addig a megye, hogy – főként más, gyakran távoli megyékből ideköltözött nemesek révén – ki tudta építeni intézményesített hatalmát (betöltve a legfontosabb tisztségeket), működtetni tudta a vármegyét. Az ország más – főleg nyugati – területeiről „importált” nemesek természetszerűleg az ekkor már megyeszékhelynek tekintett Pécsen telepedtek le. Így állhatott elő az a sajátos helyzet, hogy Baranya megye teljes nemesi népessége – az egyetlen kurialista település, Szabadszentkirály lakóit nem számítva – szinte teljes egészében Pécsen található.

Az 1725. évi országos nemességvizsgálat tanúsága szerint Baranya megye 53 nemesi családjából (82 nagykorú nemes férfiúval) – a szentkirályiakat (15 család, 34 nemes férfi) leszámítva 31 család (benne 40 férfiú) élt Pécsen.⁶ (Az 1715. évi orszá-

⁴ Horváth Margit: Hogyan lett Pécs szab. kir. város. In: *A Pécs-Baranyai Múzeum Egyesület Értésítője*. 1929. 103–125; Babics András: *Pécs város szabad királyi rangra emelésének története 1703–1780*. Pécs, 1937.; Móró Mária Anna: *Pécs város szabad királyi rangra emelésének iratai*. (Kézirat, 1989).

⁵ Hodinka Antal: *Négy egykorú jelentés az 1704-es pécsi rácdúlásról*. Pécs, 1932.; Szita László: Baranya népeinek pusztulása a 18. század elején (Újabb dokumentumok a „rác” és a dunántúli kuruc csapatok dúlásáról). In: *BH*, 1974–1975. Pécs, 1976. 95–120.; Nagy Lajos: A kurucok és a rácok pusztításai Baranya vármegyében 1704 elején. In: *BH*, 1985–1986. Pécs, 1986. 13–132.

⁶ Ódor Imre: Nemesi társadalom a török hódoltság utáni Baranyában. In: *Baranyai Történetírás 1990–1991*. Szerk.: Szita László, Pécs, 1992. 79., 85–86.

gos összeírás szerint ugyanakkor Pécsen 309 adóköteles családfő élt, míg az 1720-as összeírás 320 adóköteles háztartást talált a városban.)⁷

A nemesség számaránya Pécsen a 18. század első harmadára tehát megközelítette a 10%-ot, s ez az arány a térségben is kirívónak mondható. Döntő okként az országosan is jellemző migrációt jelölhetjük meg, melynek során az elnéptelenedett Baranyába viszonylag jelentős számban költöztek főként – szintén az általános tendenciát erősítve – a nemesekben „túlnépesedett” Északnyugat-Dunántúlról.

Kétségtől szerezpet játszott a Pécsen való letelepülésben, hogy Baranya megye székhelye – a szomszédos megyékhez képest is – viszonylag hamar állandósult és a vármegyeháza is már 1732-re felépült. Így nem véletlen, hogy a megye szinte összes tiszttviselőjének (összesen 16, illetve 18 fő), háza vagy házai vannak Pécsen.

Az 1730. évi nemesi házkimutatás szerint a város 52 adómentes házát 37 nemes birtokolja. A három kategóriába sorolt nemesi lakóházak közül 10 az első, 21-21 a második, illetve harmadik „klasszisba” nyert besorolást.⁸ A legjobbnak minősített 10 ház tulajdonosai között 6 megyei tiszttviselőt (Pávicseknál az örökösök), a *Bana*, *Horváth*, *Somogyi*, *Früeweiss*, *Bukvay*, *Pávic* famíliát találjuk. A további 4 házból hármat a „régi” pécsiek (*Adamovics*, *Dorosavcsevics*, *Gerlesics*), míg egyet a közelben – Pellérd, Aranyos – élő Fábryak birtokolnak. A másodosztályú házak tulajdonosai között találjuk a többi megyei tiszttviselőt, míg a harmadosztályú épületek közül hatot a szegényebb sorúak, kilencet az első és ötöt a másodosztályú házzal is rendelkezők birtokoltak.

A nemesi házak száma és klasszisuk aránya – érdemben – a század közepéig sem változott, legfeljebb a tulajdonosok egy része cserélődött ki. 1752-ben ugyanis 58 nemes háztulajdonost találtunk Pécsen, lakóházaik száma pedig 60. Az első klasszisban 13-an, a másodikban 21-en, míg a harmadikban 24-en foglalnak helyet. A „hierarchia élén” (melyet ezúttal a házadó nagysága viszonylag pontosan megmutat) a megyei középbirtokosok (*Fábry*, *Petrovszky*, *Horváth*, *Bana*) helyezkednek el, s itt található – az uradalmak – ekkor még egyedüli képviselőjeként *Batthyány* gróf is valamint a megyei szolgálatból kiérdemesült *Koller*, *Zombory*, *Somogyi*, *Bálovics* famíliák, továbbá a *Jankovics* és az *Adamovics* családok. A második „osztályban” főként megyei – és kisebb arányban uradalmi – tiszttviselőket találunk (*Hegyi*, *Friewaisz*, *Hojtsy*, *Balogh*, *Egyed*, *Liptay*, *Thanyi*, *Kruspér*, *Tormásy*), míg a harmadik kategóriában a megyei „szegődményesek” mellett a fentebb említett családok hozzátartozóit lelhetjük föl.⁹ 1780-ban a 71 nemesi lakóházat 45 nemes birtokolta. A házak közül az első klasszisba 26, a másodikba 25, a harmadikba 20 nyert besorolást.

A legmagasabb kategóriájú házak tulajdonosai a vármegyei „elit”, alkotó középbirtokos (*Petrovszky*, *Czindery*, *Jeszzenszky*, *Melcz*er, *Kardos*), valamint megyei (*Pethő*, *Thanyi*) – és uradalmi (*Mitterpacher*, *Strobl*, *Hölbling*, *Erdődy*) tiszttviselőket találunk, de „módos házat” tart fenn a városban a gróf *Esterházy János*, valamint a szomszédos megyék képviselőjeként *Tallián János*, a katonai „arisztokráciát” a

⁷ Acsády Ignác: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–1721. *Magyar Statisztikai Közlemények*, Budapest, 1986.; Dávid Zoltán: Az 1715–20 évi összeírás. In: A történeti statisztika forrásai. Szerk.: Kovacsics József, Budapest, 1957. 145–199.

⁸ BML Pécs város Telekhivatalának iratai. Házösszeírások. 1730.

⁹ Uo. Házösszeírások. 1952.

Mogyorósy család képviseli. A második klasszis jellegzetesen a tisztségviselői famíliák gyűjtőkategóriája. Szinte a teljes megyei tisztikar fellelhető itt, igaz néhány családnál (*Pávics, Hersching* stb.) már csupán az özvegyet jegyezheték fel. A harmadik kategóriába sorolt házakat részben a már említett tehetősebbek, részben e családok szegényebb rokonai (például Pávics Pál, a Bálovicsok, Orlovics, Vránovics özvegye stb.) birtokolják.

Megállapítható, hogy *fél évszázad alatt a Pécssett letelepült* vagy itt házat fenntartó *nemesek száma éppúgy nem emelkedett jelentősen*, mint az általuk birtokolt házaké. (50 év alatt mindössze 37-ről 45 főre, illetve 52-ről 71-re).

A nemesek többsége elsősorban – eleinte szinte kizárólag – egzisztenciális okból települt le Pécssett, a megyei (és kisebb részben uradalmi) tisztek tevékenységük révén kötődtek a városhoz. Ők alkották a későbbiekben is az állandóság letéteményeseit. A század közepére – nem utolsósorban Pécs fejlődésének köszönhetően – a birtokosok körében is divattá vált – ha nem is beköltözni – házat fenntartani a térség legjelentékenyebb városában. Az 1780-as évekre ez a tendencia megerősödik, már az arisztokrácia is képviselteti magát, akárcsak a szomszédos megyék tekintélyes nemesei vagy a kiérdemesült főtisztok.

De milyen képet is nyújtott a pontosan ekkor (1780) szabad királyi városi rangot elnyerő Pécs, hogyan alakult népessége, milyen volt a karaktere, s ebben hol foglalt helyet a nemesség? A következőkben ezekre a kérdésekre megkísérelünk – röviden – válaszolni.

Pécs 1703 és 1780 között a török megszállásig tartó évszázados fejlődését szinte néhány évtized alatt megismételte.

Lakosainak száma az 1720. évi 2310-ről 1780-ra emelkedett, házainak száma megközelítette az 1500-at.¹⁰ Különösen külvárosai fejlődtek látványosan, házainak 2/3-a és népességének is jóval több, mint fele ez idő tájt már itt élt. Megemlítendő azonban, hogy a természetes szaporulat a város lélekszámának növekedésében alig játszott szerepet, a népesség gyarapodásának döntő forrását a telepítés, illetve a belső migráció képezte.

A török uralom utáni időszakban a nemesség Pécsre településének okai között – mint már korábban utaltunk rá – első helyen a birtoktalan (armalista) nemesek hivatali, alkalmazási lehetőségét kell említenünk, melyet maga a város is fő érvei között említ szabad királyi várossá nyilvánítási kérelmében. A 18. század derekától a birtokosok, majd a tekintélyesebb uradalmi tisztek is előszeretettel vásárolnak itt házat. E tendencia az anyagi helyzeten kívül a városi élet presztízsét is jelzi. (A megye települései közül csak a kurialisták lakta Szabadszentkirályon él több nemes. Az *első magyarországi népszámlálás 149 nemes férfit regisztrált a megyeszékhelyen*. Ez a városi népesség 3,3%-át jelentette, míg az egész megyére vetítve a nemesség aránya nem érte el az 1%-ot.)¹¹

Nemes és nem nemes társadalmi rangja között korszakunkban óriási, helyenként szinte áthághatatlan szakadék tátongott, melyet a feudális Magyarország – *Werbőczy Tripartitumán* nyugvó – jogrendje évszázadokra konzervált.

¹⁰ Pótlás az első Magyarországi népszámláláshoz 1786–1787. In: *Történeti Statisztikai Tanulmányok*. 2. Budapest, 1975. 90–91.

¹¹ Lásd uo.

Erre vezethető vissza az alapvető konfliktus a városok nemes és „nemtelen” polgárai között is, de, hogy nem lehet mindezt misztifikálni vagy akár sztereotip formulaként alkalmazni, arra talán éppen Pécs, illetve a pécsi polgárok és a városban élő nemesek viszonyának alakulása lehet a legjobb példa.

E sajátos viszony speciális keretét a város 77 évig tartó, és szabad királyi rangért folytatott küzdelme szolgált. E közel 8 évtizednyi változatos harcban igazolódott az érdekek primátusa, amely még a társadalmi állapotok merev sáncait is – igaz a konkrét cél érdekében és csak időlegesen – képes volt lebontani.

Magyarországon a szabad királyi városokat a 18. század óta kialakult gyakorlat alapján (amely az országgyűlések erősen korlátozott részvételi és szavazati jogaiban merült ki) és erős „udvari pártállásuk” miatt a nemesség – országosan és megyénként is – ellenszenvvel, sőt ellenséges érzülettel kezelte.¹² Baranya vármegye sem volt kivétel ez alól, s alapvetően a „korszellem” által vezéreltetve, kellő indulattal, ellenségesen szemlélte a pécsi polgárság függetlenedési törekvéseit.

A helyzetet bonyolította, hogy a város püspök földesura, (Nesselrode-tól Klimó Györgyig) a megye legfőbb közjogi méltósága volt, s helyenként e kettős hatalom összemosódott. A 18. század első évtizedében újjászerveződő vármegye nemesei alapvetően saját hatalmuk intézményesítésével voltak elfoglalva, s ezért Pécs és kezdődő harca – természetszerűleg – aligha volt fontos számukra.

Az 1740-es évekre megizmosodó megye viszont jogosítványai sérelmeként élte meg a városi magisztrátus „kellemetlenkedéseit”, arról nem is beszélve, hogy Pécs egymaga több teendőt adott a vármegye hivatali apparátusának, mint egyéb települései együtvéve.

Így aztán érthető, hogy a maga eszközeivel igyekezett megkeseríteni a pécsiek törekvéseit. Például nem adta ki a vizsgálatok másolatait (1758) vagy éppen az eljárást szüneteltette, ameddig jónak látta.¹³ Más esetben a konkrét – nemeseit érintő – sérelmeket nem mulasztotta el megtorolni. Mivel a magisztrátus adót vetett ki a pécsi nemesekre, a vármegye által kijelölt bizottság (zömében olyan tisztviselők, akik Pécsen laktak) a város panaszát földesura ellen – természetszerűleg tendenciózusan – jogtalannak és igazságtalannak minősítette és ily értelemben tett jelentést a vizsgálatot kezdeményező helytartótanácsnak.¹⁴

A döntő fordulatot ebben a feszült és ellenséges viszonyban a Megyer-pusztai birtoklása körüli bonyodalmak jelentették (1766–1768).

A kincstár ugyanis pert indított a város határában fekvő Megyer birtokáért, amely városi polgárokat és nemeseket egyaránt súlyosan érintette. Hiszen a város határa olyan kicsi volt (a század elején mindössze 547 hold szántót és 430 hold kaszálót valamint erdőt foglalt magában), hogy minden tekintetben, főként élelmiszer

¹² Csizmadia Andor: *A magyar városi jog*. Kolozsvár. 1941.; Uő.: *Győr város becikkelyezése az 1751. évi országgyűlésen*. Győr, 1940.; Kállay István: *Szabad királyi városok*; Kállay István: *Mária Terézia várospolitikája és Pécs szabad királyi városi rangra emelése*. In: *Tanulmányok Pécs város történetéből*. Szerk.: Sándor László, Pécs, 1982. 26–29.

Csizmadia Andor: *Győr küzdelme a szabad királyi városi rangért*. In: *Győri Tanulmányok*. 13. Győr, 1993. 59–80.

¹³ Babics: i. m. 1937. 13.

¹⁴ Uo.

vonatkozásában, rászorult a környező falvakra.¹⁵ A nemesek zöme is tekintélyes bevételtől esett volna el a puszta kisajátításával, a városnak pedig minden korábbi sérelménél fontosabbá és sürgetőbbé vált a privilégiumok megszerzése, mert mint földesúri város („nemtelen communitas”!) nem szerezhette meg Megyert birtokául.

A Megyer-ügy új, hatékony támogatót biztosított a város számára, a helyi nemesség pártfogását a további küzdelemben.

Így állhatott elő az a sajátos, Magyarországon a maga nemében szinte páratlan szituáció, hogy a nemesség, amely hagyományosan a városok ellen működött, Pécsen a polgársággal együtt, azzal érdekszövetségben indult harcba a szabad királyi városi jog kivívásáért.

Az újra kiéleződő, csaknem 13 esztendeig tartó szakadatlan pereskedésben a város az uralkodó (Mária Terézia és II. József) valamint a „kebelbéli nemesség” támogatásával, míg a földesúr a Szentszék tekintélyével a háta mögött vívta konok küzdelmét.

Végül is az uralkodónő, Mária Terézia 1780. január 21-én kelt oklevelében a szabad királyi városok sorába emelte Pécsen. A várva várt becses okmány kihirdetésére április 19-én került sor. Erre a jeles alkalomra külön királyi küldöttség érkezett – egy nappal előbb – a városba Vlasits Antal kamarai tanácsos és Sauska Antal helytartótanácsi megbízott vezetésével. Másnap hatalmas népünnepély keretében ünnepelhette Pécs városa megszenvedett diadalát.¹⁶

Pécs azon kevés magyar városok egyike, amely lényegében napjainkig megőrizte középkori városszerkezetét. Utcarendszerén érdemben a török sem változtatott viszonylag kisszámú építkezéseivel. A felszabadító harcok már jóval jelentősebb változásokkal jártak, helyenként egész utcasorok pusztultak el, a város többszörös felújítása következte. A „kuruc- és rácdúlást” követő újjáépítés a korábbi utca-rendszert vette alapul, a házak többsége a régi épületek alapjain épült fel.

Az első telekkönyvet 1722-ben készítették a városról,¹⁷ melyben a házak, illetve háztelkek számát a következőkben összegezték:

Városrész	Ház, telek száma	Romos épületek
Belváros	456	49
Budai külváros	135	30
Szigeti u.	163	21
Összesen	754	100

Az első építési szabályzatot 1707-ben adták ki, melyben előírták, hogy az új telekkijelöléseket, a házépítés utcavonalát a magisztrátus állapítja meg.¹⁸

¹⁵ Barta István: *Pécs gazdasági élete a XVIII. században*. Pécs, 1941. 9–12.

¹⁶ Horváth Margit: i. m. 1929. 123.; Sándor László–Tímár György: *Pécs város 1780. évi szabad királyi oklevele*. In: BH, 1980. 13–58.

¹⁷ Madas József: *Helyszínrajz az 1722. évi Pécs-belváros utcáiról és telkeiről*. In: BH, 1971. 21–35.

¹⁸ Madas József: *Pécs belvárosának utcanévei*. In: BH, 1977. Pécs, 1979. 397–439. Madas József: *A pécsi belváros telkei, házai és utcái*. Adatgyűjtemény. Pécs, 1980.

„A XVIII. században – mint már utaltunk rá – Pécsnek barokk karaktere volt, annak ellenére, hogy a házak zöme nagyon is kisvárosi, sőt szegényes volt”¹⁹ – állapítja meg Madas József, a kiváló várostörténész. A városi elitezhez (is) tartozó jómódú nemesek lakóházainak minősítése egyértelműen alátámasztja e megállapítás helytállóságát.

A következőkben azt vizsgáljuk, hogy hol helyezkedtek el a városba települt nemesek lakóházai, s azt is szeretnénk rekonstruálni – alapvetően Madas gyűjteményére támaszkodva –, hogy miként, illetve mennyiért jutottak e házakhoz. Bemutatunk továbbá néhány „úri házat”, s az ott folyó társasági életbe is bepillantunk.

A *nemesi lakóház-összeírások* (1730, 1752, 1780) a tulajdonos nevén kívül csak házak „minőségéről” árulkodnak, a lokalizációhoz így meglehetősen csekély támpontot nyújtanak. Erre vonatkozó áttekintés mindeddig nem készült, kísérletünk – már a forrásegyenetlenség miatt – sem a teljesség igényével készült.

A nemesek, mint azt az 1787. évi országos összeírás is hűen tükrözi, szinte kivétel nélkül a városfalon belül, a történelmi belvárosban települtek le. A belvároson belül is jól behatárolható az a fő terület, ahova előszeretettel költöztek. A legnagyobb számban – a legkorábbi betelepülést is figyelembe véve – a város centrumában lévő tér (Piac, Szentháromság, ma Széchenyi) közvetlen, illetve tágabb környékére települtek. Míg a másik terület – főként a vármegyeház felépültét követően – a tértől északkeletre-keletre helyezkedett el. 1722-ben például a teret övező házakban az alábbi nemesek laktak (zárójelben a betelepedés, illetve a polgárjog megszerzésének időpontja, valamint a ház száma a mai állapotnak megfelelően):

Zombory Mátyás	1697 – Széchenyi tér 7.
Friewaisz Antal	1713 – Széchenyi tér 7.
Jankovics Bonaventura	1695 – Széchenyi tér 7.
Birisics Ferenc	1719 – Széchenyi tér 8.
Passardi Pál	1712 – Széchenyi tér 9.
Adamovics Margit	1713 – Széchenyi tér 10.

E névsor alapján egy sajátos – a török alól felszabadult területeken érvényesülő – társadalomfejlődési tendenciáról is szólnunk kell. Nevezetesen arról, hogy a felsorolt személyek – egy kivételével – jómódú, tekintélyes Pécssett lakó polgárként szereztek meg a nemesi címet. Mindegyikükben egy-egy tisztas „konjunkturális szakma” letéteményesét tisztelhetjük. *Adamovics* és *Friewaisz* kereskedő (előbbi dúsgazdag tőzsér), *Jankovics* szücsmester, a Pellérden birtokos *Passardi* a „selyemtenyésztes” meghonosítója, később (1718–1723) a vármegye alispánja, *Birisics* kamarai provisor, míg *Zombory* Mátyás 1722-ben kapta meg a nemesi címerlevelet. (Ennek előtte nem is igen lehetett több nemes a városban, hiszen a tisztviselői kar szervezése javában tartott, és igazából az 1723-as tisztújítástól válik a megye működőképessé.)

Az 1730-as nemesi házösszeírás viszont már – a felsoroltakon kívül – megnevezi az alábbi Pécssett lakó nemesi familiákat: *Bana*, *Horváth*, *Pávics*, *Fábry*, *Hegyi*, *Koller*, *Hersching*, *Friewaisz*, *Bukvay*, *Gerlesics*, *Dorosavcservics*, *Zarka*, *Sivko*, *Orlovics*, *Bedekevics*, *Kiss*, *Berényi*, *Vellekay*, *Petróczy*, *Liptay* stb., összesen 37 családot. Ez a

¹⁹ Madas: i. m. 1979. 424.

névsor 1780-ra a következőkkel egészül, illetve cserélődik ki: *Petrovszky, Jeszenszky, Kajdacsy, Thanyi, Kardos, Melczer, Czindery, Esterházy, Batthyány, Bésán, Boda, Hersching, Koller, Bana, Petheő, Tallián, Stróbl, Hölbling, Erdődy, Balovics*.

Az 1730-as tulajdonosok közül csupán a *Zombory, Hegyi, Koller, Hersching, Pávics*, és *Orlovics* családok leszármazottai élnek a városban. 1752-ben még az alábbi nemesi famíliák élnek Pécssett (akik sem a korábbi, sem a későbbi összeírásban nem szerepelnek): *Hojtsy, Tormásy, Balaskó, Czuppon, Kruspér, Lauro, Major*.

Nemeseink házai – mint már említettük – a belváros szívében helyezkedtek el, olyannyira, hogy már szinte kivételnek tekinthető az, akinek lakása nem a fő(piac) térhez, hanem a városfalhoz esett közelebb. Ilyen esetben (*Petrovszky, Thanyi, Melczer*) egyértelműen a nagyobb fundus nevezhető meg indokként.

Az 1722-ben *Szentháromságnak* elnevezett központi tér tözsomszédságában a nyugati oldalon helyezkedett el az Adamovics–Erdődy (később Szily-, majd Cséby-ház, a Passardi–Fábry–Czindery-ház, (helyükön épült 1895–1897-ben a takarékpénztár monumentális épülete). Az összeszűkülő tér délnyugati oldalán a Zombory, Jankovics, majd a Hojtsy és a Kajdacsy család lakott, míg a főteret a *Kis* (akkor Hal, ma Jókai) *térrel* összekötő „Schmidt gasse” elején a Friewaisz, míg vele szemben a Zombory (később a Petheő), illetve az Adamovics (majd a Boronkay) család házai álltak. A tér keleti oldalának nagy részét elfoglalta a – század közepéig beépítetlen – piaci telek. Északkeleti részén (Széchenyi tér 15.) állt az egyemeletes Birisich (később Lákóczy)–Mitterpacher-ház (melyben 1786-tól a plébánia kapott helyet).

A tér északkeleti, illetve az akkori *Magyar* (ma Mária) *utca* sarkán álló telket, a rajta lévő romos török fürdővel 1722-ben megvásárolta a vármegye és börtönnek használta. (1780-ban a telket a rajta lévő épülettel a városnak adta át, a polgári telekre épült vármegyeháza örökös megváltása fejében. Itt létesült az 1830-as évek végén a Polgári Kaszinó.)²⁰

A Megye utca sarkán álló épületet 1774-ben a vármegye részére Szüllő Antal vette meg, örököseitől aztán Pákozdy László kezére került.

Jellemző, érdekes és nem kevésbé tanulságos, hogy milyen módon jutottak lak-helyhez (mikor és milyen áron) a nemesek Pécssett.

Az általánosítható válasz e kérdésre egyszerű: vétel útján. Vétel és vétel között azonban jelentős eltérések adódhattak, és a családi kapcsolatok ereje, hatóköre itt is hatékonyak, illetve kiterjedtnek bizonyult.

A város egyik legelőkelőbb magánépülete – melyet Passardi alispán utáni tulajdonosairól – előbb vétel útján a Fábry, majd örökösödés révén *Czindery-házként* volt ismeretes. Az emeletes épület, melyben az 1770-es évektől vendégfogadó is helyet kapott, (itt szállt meg *József császár* 1770-ben) 30 helyiségből 22 szobából (közte egy archivum, 3 mellék-, 2 cselédszoba) 2 konyhából, 4 kamrából állt és – természet-szerűleg – egy-egy nagy pincét és padlást is magában foglalt. Becsült értéke 1801-ben: 16 149 forint 30 kr volt.²¹

A 18. század elején a város és a megye egyik legtekintélyesebb nemese *Bana János* ősi taktikával, egy „jó” házassággal alapozta meg egzisztenciáját, amikor 1710-

²⁰ Cserkúti Adolf: A Széchenyi-tér régi képe. In: *Pécsi Napló*, 1916. szept. 29.

²¹ A Czindery-ház javainak összeírása. BML. Baranya Vármegye Közgylésének iratai. 165/1809.

ben a város egyik legmódosabb polgárának, Kräner (Krenner, Kröner) Frigyesnek leányát vezette oltár elé. *Krenner Rozina* keze – pontosabban hozománya – lehetővé tette számára, hogy Pécssett megfelelő telket és házat, továbbá a közeli Nagykozárban birtokot vásároljon. A Perczel (Posta) utcai Bana-háznak közel egy évszázadon át – *leányági örökösödés* útján változott a tulajdonosa. (Bana Máriát Thanyi László, *Thanyi Teréziát* Répás Lipót, *Répás Franciskát* Sey József, míg Sey László leányát Aidinger János vette feleségül. E házasságokkal újabb és újabb nemes családok kezére került a Posta utcai ház, míg a Sey–Aidinger házasság az asszimiláció megindulásának jeleként is felfogható.

Az „örökösödési csodafegyver” a pécsi házak vonatkozásában is kiválóan működött.

A Széchenyi tér nyugati oldalán – ma is – álló Zombory-féle emeletes házat *Hoitsy Mihály* alispán vásárolta meg 1280 forintért (1753).

1783-ban a telken álló másik épület is az alispán kezére került, ezúttal 2000 forintért. S mindkettőt leánya, Jozefa örökölte, akinek kezével *Kajdacsy Antal* egyszerűen az egyik legtekintélyesebb pécsi telek és lakóház(ak) tulajdonosává lett. (Akárcsak a Mátyás király utcai – akkoriban ober Franciscaner gasse – épületnek.)

Szintén hozománnyal alapozta meg jövőjét a megyében és Pécssett is *Petrovsky József és Jeszenszky János*.

A század első harmada nagyformátumú alispánjának *Horváth Dánielnek* halálával „fiúsiított” leányai örökölték a város rangos helyein lévő módos házait a Király (Fő) utca elején, illetve közepén.

Az öröklés és vétel sajátos ötvöződését mutatja például az egyik legszebb, ma is álló pécsi magánépületnek, az úgynevezett *Hersching-háznak* (Megye u. 7.) birtoklástörténete. A házat 1702-ben *Fürstenbusch Ferenc* kántorkanonok vette meg (Bauhoffer József örököseitől) 550 forintért. 1725-ben *Bakich* nagyprépost a jelzett áron felül még 4 aranyért jutott birtokába, s Bohus kanonoktól került az 1730-as években *Hersching János* kezére. A telken lévő két épületet az időközben alispánná választott *Hersching János* és felesége (Hegyi Júlianna) egybeépítette. Az özvegy 1773-ban a házat és egyéb ingatlanait átadta Zsigmond fiának „5000 forint kamataiért”. Az egyházi pályát járó *Hersching Zsigmond* pedig unokaöccsének *Szilý Ádám-nak* adta el 20 000 forintért, 1816-ban.

Pécs a 18. század második felében, s a 19. század elején – különösen a belvárost illetően – *német város* benyomását keltette az ide látogatóban. Előkelőbb polgárai, az iparosok és kereskedők szinte kivétel nélkül német származásúak (és ajkúak) voltak. A kerületi parancsnokság (1780-tól) ugyancsak német volt. A német hatás a városban külön szigetet és különleges színfoltot képező magyar nemesség szokásaiban is tetten érhető.

A lakás(ok) színvonalát mindazonáltal alapvetően a vagyoni helyzet határozta meg. Az emeletes lakóház – mint már utaltunk rá – még ekkoriban is meglehetősen ritka volt. A lakások általában 1 konyhából és 1–3 szobából álltak. Gyakorta az udvaron még egy „kis épület” is helyet kapott, melyben a személyzet (szolgálgó, inas stb.) lakott vagy éppen lomtáruul szolgált. Csaknem minden lakóépülethez borospince tartozott, nem kevés „mecseki” hordóval.

A háztartás még az úgynevezett középosztálynál (tisztviselők, orvosok, kereskedők, előkelőbb mesteremberek) is igen egyszerűnek mondható. A puhafából készült

padlójú szobák is általában csak meszelve voltak. „Salon” csupán a legvagyonosabb családok házai közül is a legelőkelőbb nemesi körökben dívott.

A pécsi társasági élet központja, a baranyai és távolabbi vidékek nemeseinek találkozóhelye, a korszak legelőkelőbb „Salonjában”, Czinderyné főtéri házában volt. Az 1793-ban Pécsre látogató német természettudós szerint: „...neki [értsd Czinderynének] van itt a legjobb háztartása, az egyetlen, hol a fiatalok német és francia mód szerint viselkednek...”²² A tehetős középbirtokos Czindery Rókus özvegye, Wächtler Julianna (származását tekintve szász, illetve párizsi francia) valóban a társasélet központjává tette kiváló adottságokkal rendelkező házat. A város abszolút központjában elhelyezkedő 30 helyiségből álló emeletes épület, már 1770-ben is császári vendéget fogadott, a Magyarországra látogató II. József szállásául szolgált.

A ház, illetve úrnője messzeföldön híres volt vendégszeretetéről, előkelő életviteléről és nemkülönben kiváló konyhájáról. Nagy „salonjában” 40-50 személyt is le tudott ültetni, s a hosszabb ideig itt maradók, kényelmes szobáiban élvezhették Czinderyné vendégszeretetét, melynek folytán még Hoffmannsegg gróf kényszerű pécsi látogatásából is emlékezetes hónapok kerekedtek. A gróf meglepődve tapasztalta, hogy a Czindery-ház „... hangjegypolcain különféle, a legjobb Mozart- és Pleil-féle szonáták és variációk feküdtek...” Miután maga is kipróbálta a – kissé lehangolódott – zongorát „... Petőné (a főjegyző fiatal felesége) énekelt igen kellemesen, majd a többi, igen jól bútorozott és felszerelt szobákba vonultunk vissza sakkot játszani, melyhez Czinderyné igen ért; egy néhány könyvet is előhozott kicsiny, de kedves és hozzá eléggé értékes könyvtárból.”²³ Az akkoriban dívó társasági szokásokról, ugyancsak az itt tartózkodó fiatal szász nemes leveleiből nyerhetünk képet.

A két évtizeddel később Pécsre is ellátogató angol utazó, Richard Bright ettől némiképpen eltérő benyomásokra tett szert: „... Megítélésem szerint a pécsi társadalom nagyon zárkózott. Az előkelőbbje főleg esténként szokott kisebb társaságban együtt lenni. A többiek társadalmi élete néhány esti látogatásra, itt-ott egy csésze teára szorítkozik; de a mi vidéki városaink baráti légköre hiányzik.”²⁴

Pécs városában – mint Fényes Elek írja²⁵ – igaz „magyar sziget” a vármegye, illetve tisztviselői alkottak, akik ez idő tájt (a reformkorban), s az 1848–1849-es eseményekben is meghatározó szerepet játszottak.

²² Gróf Hoffmannsegg utazása Magyarországon 1793–1794-ben. Budapest, 1887. 32.

²³ Uo. 37.

²⁴ Richard Bright utazásai a Dunántúlon – 1815. Veszprém, 1970. 38.

²⁵ Fényes Elek: Magyarország leírása. Pest, 1847. 2. köt., 53.

Magyarok, németek, románok Gyulán

Gazdálkodásról alkotott előítéletek, nemzeti sztereotípiák a 19–20. század fordulóján

A *tanya* szóval jelölt település- és gazdálkodásformát a magyar szakirodalom egyértelműen magyarországi jelenségnek tartja, annak ellenére, hogy párhuzamba állítható Európa más tájainak szórványtelepüléseivel. Ez az álláspont nehezen vitatható, mert a párhuzam mellett számos valóban sajátos vonással találkozunk, melyek a helyi történeti fejlődéssel magyarázhatók és távolabbi, azonos jelenségekkel genetikusan kapcsolatba nem hozhatók. Mivel tanyás gazdálkodást a magyar Alföldön elsősorban magyarok űzték, az 1918 előtti soknemzetiségű Magyarországon ez az életforma a szélesebb közvéleményben is jellegzetesen magyarnak számított. Azt kevesen tudták, hogy a nem magyar telepések közül a Bácskában a németek és néhány délszláv csoport, a magyar Alföld több pontján a szlovákok, a most közelebből szemügyre vett Gyula mezővárosban (a magyar Alföld délkeleti részén) magyarok, németek és románok egyaránt folytattak tanyás gazdálkodást. Ennek történetileg és szinkronikusan több elkülöníthető típusa van. Legegyszerűbb modellje a következő: a nagyobb zárt településen lakó parasztgazda a nagy távolságra (5–15 km), a határban elterülő szántóföldjét csak úgy tudja eredményesen művelni, ha nemcsak a városban, hanem a földjén is épít lakóházat és gazdasági épületeket, ahol huzamosabb ideig lakhat.

Annak magyarázata, hogy a különböző eredetű népcsoportok átveszik az eredetileg helyben lakó népcsoport életformáját, jól ismert történeti törvényszerűségben rejlik: a környezet, az ökológiai tényezők hatására hasonulnak egymáshoz az eltérő hagyományú közösségek. A hasonulás a kultúra különböző területein nem egyenlő mértékű és gyorsaságú. Közismert, hogy a nyelvhez szorosan kötődő folklór és szokások sokkal konzervatívabbak, míg a gazdálkodás, település, építkezés erősebben és gyorsabban igazodik a helyi feltételekhez.

Gyula vára 1694-ben szabadult fel százhuszonnyolc éves török megszállás alól. A középkori lakosság szétszóródott, a település majdnem teljesen pusztán állt. Benépesülése fokozatosan indult meg, de ezt a folyamatot – kellő írásos forrás hiányában – eddig csupán vázlatosan tárta föl a történetírás.

Legegyszerűbb a református magyarok eredetét körülhatárolni. Először föltehetőleg azok utódai tértek vissza a városba, akik a felszabadító háborúk, majd a Rákóczi-szabadságharc hadjáratai miatt hagyták el, és a környező kisebb helységekből vagy az északi vidékeken húzódtak meg. Később, a 18. század második-harmadik évtizedében ebből az irányból, a családnevek tanúsága szerint Erdély és a magyar Alföld határvidékéről érkeztek reformátusok. Nyelvjárási és néprajzi sajátosságai, valamint ezek folytonossága a keletre eső, szomszédos községekkel szintén erre vallanak.

Scherer Ferenc, a város történész monográfusa kimutatta, hogy a római katolikus magyarok első rétege az 1710-es és 1720-as években Észak-Magyarország középső részéről (Pest és Nógrád megyéből) vándorolt Gyulára. Nyelvjárásuk a legutóbbi időig különbözött a reformátusokétól, de karakteres tulajdonságok helyett inkább köznyelvi kiegyenlítődés jellemezte.¹ Később valószínűleg más vidékekről is érkeztek magyar katolikusok, származáshelyüket azonban nem ismerjük.

A gyulai németek eredetével többen is foglalkoztak.² Első csoportjuk Harruckern báró földesúr hívására 1723-ban érkezett Gyulára. Frankoknak nevezték őket, eredeti hazájuk a Rajna mellékén a Koblenz és Trier közötti térség lehetett. Saját hagyományuk szerint egy Arin nevű községből jöttek, amiről azonban a kutatások kiderítették, hogy nyelvjárási alakváltozata a „rajnai” jelzőnek. Minthogy a telepescsoportok általában nem egy, hanem sok helyről verbuválódtak, nem valószínű, hogy a gyulai németek kivételt képeztek volna, és nem csoda, hogy keletebből, Würzburg és Bamberg környékéről valók is akadtak közöttük. Az első kolonizációs raj azonban az 1738-i pestisben súlyos veszteségeket szenvedett. Az elhaltak helyébe néhány évvel később érkezők óhazáját már kevésbé ismerjük. Bizonyos, hogy Badenből és Württembergből jöttek is voltak közöttük. Utóbb pedig – amint nyelvjárásuk tanúsítja – a bajor–osztrák elem kerekedett felül az új településen.

A románok elődeinek lakóhelyéről alig tudunk valamit. Az első családok a 17. században a török megszállás idején szívárogtak be. Egy csoportjuk a vár török őr-ségével szövetséges, majd császári zsoldban álló szerbekhez kapcsolódott az erődítmény felszabadítása után. A pozserováci béke (1718) következményeként a katonáskodó szerbek nagy része délre vándorolt az újonnan kialakított határőrvidekekre, a helyben maradt néhány család összeolvadt a románokkal. A román családnevek a szomszédos és közeli, keletre, délre eső románakta tájakról való származást valószínűsítik. Az a helyi hagyomány, valószínűleg értelmiségi eredetű feltevés, hogy moldvaiak is lehettek a gyulai román bevándorlók között, nem látszik megalapozottnak, bár a Rusz és a Moldován családnevek meggondolkoztatók.

Mindezt azért részleteztem, hogy jobban hangsúlyozhassam a török idők után újraéledő város lakosságának sokféle eredetét, amely nemcsak nemzetiségi különbségekben mutatkozott meg, hanem ezekhez természetszerűleg kapcsolódva műveltségbeli eltéréseket, elsősorban más-más fejlődési fokot, szemléletet és mentalitást jelentett.

Gyula a 18. század derekára háromnyelvű és háromvallású településsé vált. Sőt 1734 és 1857 között külön bíróval és tanáccsal, de közös földesúrral és plébániával Magyar-Gyula és Német-Gyula néven ikervárosként létezett. A vármegyei tisztikar és az uradalom személyzete mellett a lakosság túlnyomórészt földműveléssel és ál-

¹ Scherer Ferenc: *Gyula város története*. I. köt., Gyula, 1938. 278–308. A város újratelepülését mindmáig a legrészletesebben tárgyalja, noha az újabb kutatások több ponton meghaladták eredményeit.

² Steib József: *A gyulai Józsefváros története 1724–1924*. Gyula, 1924.; Kismarjai-Kondrád Emil: *Harruckern János György báró és telepítései*. Gyula, 1935.; Szabó Ferenc: *Ansiedlung und Geschichte der Deutschen der Komitates Békés im 18–19. Jahrhundert*. Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen. Redaktionskollektiv: Balassa, Iván–Klotz, Claus–Manherz, Karl, Budapest, 1975. 37–61.

lattartással, kis részben kézműiparral és kereskedelemmel foglalkozott, etnikai és vallási alapon elkülönült negyedekben lakott: a katolikus magyarok a *Magyarváros*on, az ugyancsak katolikus németek a *Németváros*on, a református magyarok az *Újváros*on, az ortodox románok a *Nagy-* és a *Kisoláhváros*on.

Vajon ez a tarka kulturális kép hogyan egyenlítőddött ki, ha egyáltalán beszélhetünk erről, amíg Gyulán – a 20. század első harmadáig – fennállottak a hagyományos életmód keretei? Írásom elején már utaltam rá, hogy a 19. század második felében és a 20. század elején a magyarok, a németek és a románok azonos módon gazdálkodtak.

Gyula a legkeletibb láncszeme annak a Körös folyó mellett húzódó településsornak, amely tanyás gazdálkodást alakított ki. Ezeknek a helységeknek a határa nem centrális elrendezésű. A települések magja a folyó közelében és többnyire nem messze helyezkedik el az egyik határszéltől, míg a tanyával beépített szántóföldek nagyobb távolságra, ellenkező irányban találhatók. A tanyás gazdálkodás eredetét még nem tisztázta egyértelműen a magyar történetkutatás. Annyi bizonyos, hogy gyökereit a középkor végétől meginduló mezőgazdasági intenzíválódásban kell keresni, és a 18–19. században vidékünkön már megszokott jelenség volt. A néprajzi szakmunkák kiemelik annak az újításnak a jelentőségét, hogy a tanya megvalósította a nagykiterjedésű pusztá határban a lakóhely és a munkahely egységét, ugyanakkor nagyfokú szabadságot engedett a parasztoknak, akik a tanyához tartozó földdel már nem tartoztak a földközösség kényszerébe. Más oldalról pedig nyilvánvalóan ez volt a „kényszer”, melynek hatására az egész lakosság a tanyás gazdálkodást választotta, jóllehet különbözőségeik ellenére – a református magyarokat kivéve – abban megegyeztek, hogy előző lakóhelyükön egyik csoport sem ismerte ezt az üzemszervezeti formát. Okleveles adatok szerint már az 1720-as években voltak építmények a gyulai határban. A II. József császár által elrendelt első katonai térképezés gyulai lapjai pedig sorozatnyi egyedülálló épületet tüntetnek föl a nyugatra eső, magasabb fekvésű szántókon. A folyó menti alacsonyabb területeken csak az 1850-es évek ármentesítő munkálatai után kezdtek tanyákat építeni.

A néprajzi gyűjtés tanúsága szerint a századfordulón a mintegy hatvanezer katasztrális holdas gyulai határban a tanyák többsége egyszerű szoba-konyhás ház lehetett, amihez természetesen gazdasági épületek csatlakoztak. De állt olyan tanya is, mely kezdetlegesebb formát őrzött: az istálló az egyetlen, kemencével fűtött lakóhelyiséggel egy fedél alatt volt. Mindkettőnek az udvarra nyílt az ajtaja, de a közös falba is vágtak egy átjárót, hogy ha valami baj lenne az állatokkal, ne kelljen az udvarra kerülni. Ezekben a tanyákban telente a gazdafiú vagy egy szolgálégény tartózkodott, hogy legyen valaki az állatokkal, főleg a lovakkal, mert a teheneket a városban teletették. Három-négy naponta vittek ki főtt ételt, ha a távolság nem engedte, hogy bejárjanak meleg ételt enni a városba. A tanyák többségében azonban egész évben kint laktak a parasztszaládok. A különböző fejlődési fokok egymás mellett élésére jellemző, hogy az 1930-as években a polgári igényeket ápoló, „Okos Japport”-nak nevezett, újításairól híres német gazda a kezdetleges civilizációs viszonyokat ellensúlyozni akarva, fürdőszobát épített a tanyáján, melyet rendszeresen használt is. Igaz, ez egyedüli és elszigetelt jelenség volt.

A tanyatípusok, a gazdálkodás munkamenete és eszköztára tekintetében a három népcsoport között az 1960-as évek elejének néprajzi gyűjtései alapján nem lehet kimutatni különbségeket. Egyik sem konzervált a másikkal képest archaikusabb

elemeket. Legfeljebb az kívánczik ide, hogy mind a németek, mind a románok a tanya régebbi magyar nevét őrizték meg nyelvjárásukban: *salasch*, illetőleg *sälas*. Írásos adatok tanúsítják, hogy magyarok körében az 1820–1830-as években váltotta föl a szállás szót a tanya. A bemutatott kulturális egyöntetűséggel mégis szemben áll valami. A népcsoportok tagjai jellegzetesen másként vélekedtek a másik és a maguk gazdálkodásának eredményességéről, milyenségéről. Ezek a vélemények nem alkotnak szilárd rendszert, ám eltérő hagyományokban gyökerező előítéletekről tanúskodnak.

A németek önképére jellemző a következő visszatérő tömör megállapítás: „A németek jobb családok voltak.” A „jobb” itt kifejezetten a módot, a tehetőséget jelentette. (Közbevetőleg meg kell jegyezni, hogy az 1960-as évek elején folytatott beszélgetéseink közben partnereim bizonyos fokig rendszeresen elhatárolták magukat attól, amit mondtak. Ezért találkozunk az alább szó szerint idézett mondatokban a „mi” helyett mindig „ők”-kel, akár saját, akár más csoportról beszélnek.)

„A németek azt mondták, fiataloké az erő. Amikor nősült, vagy férjhez ment a gyerekük, mindent odaadtak neki. A magyar és a román gazda 85 éves korában sem adta ki a jussát a 60 éves fiának. Azok meg elmentek felesnek, árendásnak, otthagyták az apjukat. A románoknál még rosszabb volt a helyzet. Kártyáztak munkaidőben. A németek kölcsönt adtak nekik, eztán kivásárolták őket.”

Lássuk miként vélekedtek a magyarok: „A német gazdák legtöbbje nagy volt, de volt napszámos is köztük. A nagygazdák nemigen dolgoztak. Télen mindig otthon voltak.” (református)

„A német erősebb volt, gazdagabb volt. Nem tudni, mitől. A magyarok megtermelték a gabonát, de nem foglalkoztak úgy hízlalással, mint a németység.” (katolikus)

„A németység vezetett a vagyon tekintetében. Szőlővel sokat foglalkoztak. Élelmesebbek voltak. Sok iparos is volt köztük.” (református)

„Főleg az eleki németek [Elek=szomszédos német nagyközség] sok disznót hízaltak. Az eleki német, ahová betette a lábát, meggazdagodott. Bérelt, közvetített. Terjeszkedtek Gyulán.” (katolikus)

„A németység kapzsi volt. Ültette a szőlőt. A magyar meg szerette a bort. Sokan egy fertáj [1200 négyszögöl] földet is odaadtak borért. Így erősödött meg a németőség.” (katolikus)

„A németek jobb gazdák voltak és gazdagabbak. Dolgosak voltak. Az oláhokat nem dicsérem, volt azok között is.” (katolikus)

„Apám beszélte, hogy a németek úgy jöttek ide, hogy legjobb földeket kapják. A románok között is voltak dolgosak, de kevés volt a gazda. Az egyik, Miskucza, azt mondják, pénzt talált, azért gazdagodott meg. A németek jobban gazdálkodtak. Jobb földön jobban is lehetett. Ezek vezettek. Szorgalmasak is voltak. A románok közt is volt jó, szorgalmas gazda.” (katolikus)

„Az oláh gazda fukar volt, a cselédhez nem volt jó. A német, ha mást nem, enni adott neki.” (katolikus)

Végül átadjuk a szót a románoknak: „A magyarok nemigen mentek cselédnek, inkább kubikusnak álltak. A katolikus magyar gazdák gazdálkodtak jobban, a reformátusok rosszabbul. A román a románhoz nemigen szegődött, mert az volt a legrosszabb. A német gazda volt a legjobb és főleg szeretett román cselédet fogadni. De a német gazdának szokása volt kimenni a tanyára, a béresüket meglesni. Az meg ál-

talában észrevette őket, és jól megverte vagy beleszúrta a vasvilláját. Aztán meg azt mondta, azt hitte, tolvaj.”

„A románság fokozatosan leszorult a Bánomba [= vizes, mélyen fekvő határrész, korábban mocsár, ahol a jobbágyfelszabadítás után a zsellérföldeket mérték ki]. 1945-ben Józsefbenedeken (határrész, a legjobb minőségű szántó) már csak két román családnak volt tanyája. A németek sokat fizettek a románoknak, csak hogy menjenek és adják át a tanyájukat. A németek odaadták a fiuknak a vagyont, ha az megnősült, a románok halálukig nem. A fiú mehetett pereskedni vagy kubikolni. A németeknél nem kellett pereskedni, mert minden rendben ment. A románok meg ügyvédet tartottak. A gazdálkodás jobban ment a németeknek. Jobban nekifeküdtek, főleg az elekiektől lehetett sokat tanulni. Azok nem sajnálták úgy a lovat.”

Anélkül, hogy mélyebben belebocsátkoznánk az előítélet fogalmának elemzésébe vagy vitatnánk a társadalmi-kulturális-nyelvi előítéletekre alapozott hátrányos megkülönböztetések egyértelműen káros voltát, figyelmeztetnünk kell rá, hogy az előítéleteknek mindig van valamilyen valóságos oka. Nehéz azonban tárgyilagosan eldönteni, hogy a fenti példából mi az, ami pusztán előítélet, és mi a megjelölt különbözőségek valóságos magva. Nyilvánvaló, hogy szívesebben bírálják a másik csoportot, mint a sajátjukat, ám a kép e határozott tendenciák ellenére sem egysíkú. A németek magabiztossága mellett találkozunk a magyarok és a románok önkritikus hangjával is (például a borívás és a cseléddel való rossz bánásmód említése). Jóllehet egyértelmű a németek eredményes gazdálkodásának elismerése, de ehhez különféle magyarázatok társulnak, melyek olykor a magyaroknak és a németeknek némi felmentést adnak; például a kezdetektől jó földek birtoklása vagy a vállalkozói szellem és a szorgalom szinte etnikus jegyként való hangsúlyozása. A hagyomány kötöttségeire vet fényt, hogy bár a magyarok és a románok egyaránt tudatában vannak a német örökösödési rend pozitívumainak, maguk mégsem követik azt.

Történeti tény, hogy az első német telepések szerződésben szabályozott kedvezményeket kaptak a földesúrtól. Ezek azonban hamarosan lejártak. A 18. század második felében a németgyulaiak már éppen olyan jobbágyok, mint a magyargyulaiak.³ Igaz, a telkeket külön mérték ki, és a németek a tagosítások alkalmából mindig törekedtek különállásuk megtartására. Az említett Józsefbenedek – a középkori, elpusztult Szentbenedek falu helyén – új nevét Német-Gyula patrónusáról, Szent Józsefről kapta, akitől a városrész gyakran használt Józsefváros neve is származik. De emlegették ezt a dűlőt Németbenedeknek is.

Vajon a kezdeti előnyök vagy a kétségtelenül magukkal hozott fejlettebb műveltség és termelői tudat, esetleg a később kialakuló telepesmentalitás képezték az alapját a németek jobb előmenetelének? Erre a kérdésre nemhogy gyulai, de országos viszonylatban sem született még kielégítő válasz. Valószínű, hogy több tényező összetett hatásával kell számolnunk.

A parasztok polgárosodására jellemző az a színes litográfiasorozat, melyet az 1857-ben erre utazó Joseph Böss bécsi rajzoló készített a gyulai németekről és magyarokról. A német férfin kékposztó ruha van, ellenzős nadrág és csizma. A magyar férfi csak a felső testrészén visel kék posztót, ami a korabeli jobb mód jellemzője a

³ Ács Zoltán: *Die Deutschen in Gyula im 18. Jahrhundert*. Südostdeutsches Archiv XXII/XXIII. Bd., 1979–1980. 38–61.

magyar Alföldön, egyébként bő gatyá látható rajta. A német szögletes kalapja és nyírott haja „divatosabb”-nak számít, mint a magyar félgömböt formáló kalapja és körhaja. Az asszonyok öltözetén is szembetűnő a németek polgárosultabb ízlése. A német nő jellegtelenebb külsejű azáltal, hogy nem törekszik különösképpen föltűnni. Díszé mindössze az egyszerű főkötő és a hátára terített kendő. A magyar derekára tett kezével és kissé büszke tartásával is elüt tőle. Vállkendője színes, inge bugygyos ujjú. Sajnos a románokat nem Gyulán, hanem a vele szomszédos községben, Kétegyházán örököztette meg a művész. A románok öltözeke még „parasztosabb”, mint a magyaroké. Bár az azonosítással vigyáznunk kell, mert Palugyay Imre 1855. évi leírásában olvasható, hogy „a kétegyháziak ... sokkal inkább oláhosak még öltözékben is, mint a gyulaiak”.⁴

A németek között feltehetően már a bevándorlaskor akadtak iparosok. A megalakuló Német-Gyula patrónusának, Szent Józsefnek a megválasztása is erre utal, aki többek közt az ácsok védőszentje is. A múlt század első felében a gyulai németek a város határán kívül ismert kőművesek és ácsok. A század folyamán egészen az első világháborúig nemcsak helybeli középületeket és lakóházakat, hanem a szomszédos Arad megyében és a közeli Bánságban sok templomot, egyéb rangos épületet is felépítettek. Dolgoztak Erdélyben, sőt hagyományaik szerint a Balkánon és Törökországban is, ami egyébként ugyanazt a területet jelenthette.

Visszatérve a gyulai parasztnak idézett vélekedéseire, feltűnő, hogy azok az elemeik szorgalmát és „rámenősségét” a gyulaiak fölébe helyezik. Véleményem szerint azért, mert a szomszédos kisebb és homogénebb községben a telepesszeliséggel együtt járó paraszti szerzési vágy jobban érvényesült, mint az ebben az időben már erőteljesen városiasodó és asszimilálódó gyulaiak körében.

A németek gazdálkodásának pozitív értékelését erősíthette az is, hogy a két város egyesítésétől a második világháborúig Gyula politikai és társadalmi vezetésében a németek, majd a német származásúak számarányuknál nagyobb hányadban voltak képviselve, amit nyilvánvalóan vagyoni állapotuk támasztott alá. Befolyásukra jellemző, hogy a Németváros tőszomszédságában fekvő szőlőskertjeik házhelyre osztását az 1940-es évekig meg tudták akadályozni, és ezzel a település természetes irányú terjeszkedését gátolták. Gyulán a középkortól ismerünk szőlőket, a helyi hagyomány mégis a gyulai németekhez köti eredetüket. Maguk a német származásúak szívesen mesélték azt az egyébként más magyarországi német településeken is ismert mondát, hogy bár tilos volt, az asszonyok bő ruhájuk alatt csempészték be az óházából az újba a jó fajták vesszeit. A gyulai bor hajdani jó híréből is tud a helyi folklór. Állítják, hogy egykor még Bécsbe is szállították, és leromlásáért a filoxera betegséget (1880-as években pusztított) okolják. Érthető, hogy az utóbbi évszázadban vitathatatlanul nem nagy értéket képező gyulai szőlők a mód jelképeként később is helyet kaptak a gazdálkodás értékelésében. A magyarok és a románok körében korántsem volt olyan jellemző a szőlőbirtoklás, mint a törzsszerű német családoknál.

Külön figyelmet érdemelnek az erkölcsi és az erkölcsi jellegű minősítések, melyek legközvetlenebbül fejezik ki a csoportok előítéleteit. A kapzsiság, a cselédek bizalmatlanabb (tehát nem a megszokott familiáris) kezelése és más hasonló észre-

⁴ Szilágyi Miklós: *Gyula gazdaság- és társadalomtörténete a XVIII–XX. században*. Vezető a gyulai Erkel Ferenc Múzeum állandó kiállításához. Gyula, 1976. 15–16.

vételek a magyarokénál és a románokénál fejlettebb és modernebb árutermelői tudatról árulkodtak. Egyben ezt jelzik, hogy a saját csoport, mint illetlent, sőt erkölcsstent elutasítja magától az effajta mentalitást.

A románok ellenkező előjelű beállítása nem tulajdonítható kizárólagosan elfogultságnak, minthogy az önértékelés is megerősíti. Néhány attitűd arra enged következtetni, hogy korábban súlyosabb volt megítélésük vagy a beszélgetések során a nyilatkozók igyekeztek tompítani csoportjuk véleményét. Ugyanis szinte mentegetésül hozzátették: bár nem nagy számban, de volt köztük jó gazda is. Ugyanezt az előítéletekkel szembeszálló tárgyilagos törekvésnek is tekinthetjük. A minősítés így is néha nagyon súlyos, de pontosan rávall a német gazda szemléletére, mert az ő csoportja megengedhetetlennek tartott munka közben bármiféle időtöltést (kártyázás). Előbukkan a gyanú is, amikor arról a bizonyos román nagygazdáról esik szó, aki talált pénzből gazdagodott meg és nem szorgalmából; ám tudott, hogy ez is – népcsoportoktól függetlenül – sokféle előforduló folklorisztikus mozzanat. Nem tudjuk magyaroztatni, vajon a román cseléd miért nem ment szívesen román gazdához, és a német miért inkább románt fogadott föl vagy magyart, mint németet. Morális megközelítés a munka elhanyagolásának és a fizetésképtelenségnek az említése is. Mindez ismét megerősíti állításunkat, noha néprajzi és művelődéstörténeti adatokkal csak töredékesen tudjuk bizonyítani, hogy a három népcsoport a 19. században a parasztok ekkor zajló polgárrá válásának folyamatában más-más fokon állt. Közülük a vállalkozást és a modernizálást gátló tradíciókat a németek vetették le legjobban, leginkább bezárkóztak viszont a románok voltak.

A magyarok – a túlnyomó többség – jellemzése a leghalványabb az idézett szövegekben. Valószínűleg azért, mert az összehasonlításban középpont helyezkednek el, és számarányuk miatt sem mutatkoztak a szélső csoportokhoz képest karakteres vonásaik. A katolikus és a református magyarok közti különbségtétel mögött valószínűleg a katolikusok nagyobb – majdnem kétszeres – száma és gazdasági súlya áll.

Elemzésemhez tudni kell, hogy beszélgetőtársaim 1878 és 1906 között születtek. Ha arra gondolunk, hogy szüleik nyilvánvalóan befolyásolták szemléletük kialakulását, akkor az általuk elmondottakat a múlt század hatvanas éveitől a második világháborúig tarthatjuk érvényesnek.

1910-ben Gyula nyelvi és vallási megoszlása a következő volt:⁵

A település teljes lakossága:	24 284	100%
magyar	19 808	81,6%
német	1 581	6,5%
szlovák	313	
román	2 540	10,4%
rutén (ukrán)	3	
horvát	3	
szerb	8	
egyéb	28	

⁵ A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. In: *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új sorozat. 42. köt., Budapest, 1912. 278–279.

római katolikus	12 094	49,8%
görög katolikus	101	
református	6 975	28,8%
evangélikus	764	
görögkeleti (ortodox)	3 391	13,9%
unitárius	5	
izraelita	921	
egyéb	33	
magyarul beszélni tud	23 710	97,1%

A népszámlálási adatokhoz némi magyarázatot kell fűznünk. Nem végeztünk asszimilációs vizsgálatokat, de a hely ismeretében feltehetjük, hogy a németeknek valamivel (3-4%-kal) nagyobb lehetett a száma. Ebben az időben már egy részük akkor is magyar anyanyelvűnek vallotta magát, ha még tudott németül. Mivel a németek kizárólag római katolikusak voltak, ekkor már külön templommal és német misével, a statisztikák alapján nem lehet őket megkülönböztetni a magyar anyanyelvű római katolikusoktól. Más a helyzet a románok esetében, akik reális számát valószínűleg a görögkeleti (ortodox) vallásúak jelzik. Soraikban azonban sokkal kisebb lehetett a nyelvfejtő asszimiláció, mint a németek közt, hiszen a város környezetének egy része román községekből állott, akikkel élénk kapcsolatot tartottak fenn. A szlovákok egészen biztosan a szomszédos Békéscsabáról származtak, és nagy részük állandóan a tanyákon lakó és dolgozó család lehetett, akik nem vettek részt a város társadalmi életében. Véglegesen ritkán telepedtek le Gyulán.

Befejezésül szeretnék még rámutatni az elemzett előítéletháló egyik lehetséges forrására, a romantikus nemzetkarakterológiára. Ennek mind elméleti, mind gyakorlati, tehát tényszerű jellemzéseket közlő irodalma igen nagy. Csupán egyik legnépszerűbb képviselőjére, Fényes Elekre utalok, aki a reformkorban több, széles körben elterjedt országismertető munkában összefoglalta az ország népeinek nemzeti jellemvonásait. Fényes így ír a magyarokról: „pazarló, s általában nem takarékos; dolgozni tud nagyon jól, s bírja is, de nem mindig van rá kedve”; a németről: „csendes, munkás, szorgalmatos emberek; a városi életet, rendet, csinosítást, tudományokat, mesterségeket szeretik; a föld és szőlőművelést, lótenyésztést kitünő szorgalommal űzik, ahonnan a magyarországi jobbágyok közt legvagyonosabbak ... minden más idegen ajku magyarországi lakosok közt a magyar nyelvet bevenni vagy tanulni legkészebbek”; a románokról: „Az oláh igen jó szívű, vendégszerető ... ellenben a századokon keresztül tartó elnyomatásnak szomorú következményei még most is látszanak, mert dologtalan...”⁶

Szándékosan csupán a munkához és a gazdálkodáshoz fűződő viszonyt idéztük a különben jóval részletesebb, és az élet, különösen az erkölcs sok más területére kiterjedő jellemzésekből. Közvetlen kapcsolatot egyelőre nem tudunk kimutatni a felső társadalmi osztályok és a parasztok között ezen a téren további ismeretek hiányában. A múlt században ugrásszerűen nőtt Magyarországon a tömegkommuniká-

⁶ Fényes Elek: *Magyarország statisztikája*. I. köt., 64. Pest, 1842. 75–78. A Gyulával szomszédos vidékről (Bihar megye Nagyszalontai járás) is ismerünk egy hasonló karakterológiát 1822-ből: Schram Ferenc: *Két XIX. század eleji kézirat*. Gyula, 1962. 22–36.

ció hatása, és sűrűbbé vált az egyes tájak, valamint a különféle társadalmi rétegek információs érintkezése. Mindemellett valószínű, hogy a helyi hagyományok és a társadalmi szerkezet meghatározóan formálta a gyulai népcsoportok egymásról alkotott véleményét.⁷

⁷Írásom javított és bővített változata egy korábban megjelent publikációmnak: Tanyás gazdálkodás és előítéletek. Magyarok, németek és románok egy alföldi városban. *Forrás*, 1981/6. 18–24.

A rétegek közötti pozitív kapcsolat: az alapítványozás

A nyíregyházi dualizmus kori alapítványok

A dualizmus idején – kis túlzással, a „gründolási láz” mintájára – alapítványozási láz figyelhető meg. Az 1867 utáni alapítványozás azonban lényeges jegyekben különbözött a korábbi gyakorlattól. Nemcsak az alapítványok száma nőtt meg jelentősen, hanem megváltozott az effajta adományozás irányultsága (filozófiája) is. A feudalizmus korszakában az adakozók főleg egyházi intézmények működését támogatták úgy, hogy nem határozták meg a felhasználás módját.

A kiegyezés után viszont az adományozók nagyobb hányada világi célt jelölt meg. Az alapítványozás egész folyamata perszonalizálódott. Korábban inkább intézmények, hatóságok voltak az adományozók, a polgári korszakban pedig természetes személyek. A folyamat másik végpontján, a kedvezményezettek között is a magánszemélyek kerültek előtérbe. Az arctalan intézmények helyét hús-vér emberek foglalták el. Az alapítványi tőkék jellegében is változás következett be. A korábbi fő tőkeprofil, a birtokokat, ingatlanokat évenként változó, esetenként bizonytalan jövedelmük miatt a 19. század második felétől szinte kizárólagosan váltotta föl a hitelintézetben biztosan kamatozó pénzösszeg. A tőkék nagysága fordított arányban állt az alapítványok számával. A feudalizmus idején kisszámú, nagy tőkéjű alapítvány működött, a polgári korszakban pedig a rengeteg új alapítvány között túlsúlyba kerültek a csekély tőkével létrehozottak.

Az új típusú alapítványozás dinamikusabb volt, mint az előző, mert az alapítványok száma intenzíven gyarapodott, és a társadalmi élet szinte minden területén megjelent. Demokratikusabb volt, mint az előző, mert sokkal szélesebb körben hatott, és a nyilvánosság ellenőrizte. A modern alapítványok a polgári értékrend talaján fejlődtek ki, a polgári struktúrához és mentalitáshoz kötődtek.

Az alapítványokat átfogóan szabályozó törvény sem 1867 előtt, sem után nem született¹. Egy-egy alapítványról hoztak törvényt, egy-egy részletkérdést alacsonyabb szinten szabályoztak ugyan, de ezzel az adományozásnak ezt a formáját nem uniformizálták, a gyakorlat rendkívül sokszínű volt.

Magának a fogalomnak a határait sem tisztázták, ezért szükséges meghatározni, mi tekinthető alapítványnak.² Az alapítvány olyan nyilvános kezelés és ellenőrzés alatt álló jótékony adomány, amelynek csak a hozadékát használják föl az előre megjelölt célra. Alapításkor az adományozó meghatározza az alapítvány minden fontos elemét, a törzstőkét átadja egy általa kijelölt, de tőle (is) független kezelő

¹ Schuler Dezső: *Az alapítványszerű juttatásokra és alapítványokra vonatkozó törvények és jogszabályok*. Budapest, 1935.

² A századfordulón több tanulmány foglalkozott az alapítványok fogalmával, jogi szabályozásával. Ezeket lásd a felhasznált irodalomban.

szervnek, amely garanciát vállal a működtetésre. Ezzel egyidejűleg megszűnik az alapító tulajdonjoga és többnyire befolyásolási lehetősége is.

Mivel a polgári szerkezet és életmód leginkább a városokban fejlődött ki, indokoltnak látszik, hogy az alapítványozás intézményének vizsgálati terepe egy átlagos város legyen. Egy közepes nagyságú és fejlettségű város reprezentációs mintája lehet az országos alapítványozási gyakorlatnak. Nyíregyháza minden sajátosságával együtt ilyen város. Az 1786-ban elért oppidum jogállását 1871-ben a rendezett tanácsú város státusával cserélte föl. Lendületes fejlődése lehetővé tette, hogy 1876-ban Szabolcs megye székhelyévé váljon. Ezzel a megyében a már korábban elfoglalt regionális gazdasági, közlekedési, kulturális központi helyét a közigazgatási centrumjelleggel is megerősítette. Lélekszáma a századfordulón elérte a 31 000 főt, a települések népességszám szerinti rangsorában pedig a 21. helyet. Urbanizációs fejlettségére hivatkozva 1900 körül kétszer is eséllyel pályázott a törvényhatósági jogállásra, de egyszer sem nyerte el. Az elutasításokban a város átlagos voltára hivatkoztak.³

A kiegyezést követően Nyíregyházán mintegy száz világi alapítvány létezett.⁴ Ezek a polgári jellegű alapítványok a közélet mikromechanizmusainak jól bejáratott, szerves részévé váltak.

Az alapítványozás alapfaktorai (az alapító, a kezelő és az adományozott) révén az egész társadalmat átfogta. Adományozó közösség és természetes személy is lehetett. Községek ritkán hoztak létre alapítványt, de a megyei törvényhatósági bizottság, a városi képviselőtestület, a takarékpénztár egyesület, az önkéntes tűzoltók egyesülete és a községi polgári leányiskola tanári kara ezt megtette. E községek alapítványukat olyan személyről nevezték el, aki egyaránt kapcsolódott az alapítókhoz és az általuk megjelölt nemes célhoz, s akinek az emlékét ezzel a névadással kívánták megőrizni, megtisztelni. A névadás az adományozók értéktartományát fejezte ki.

A testületek, egyesületek, tanári karok tagjai részben a városi elithez tartoztak, részben szerették volna magukat oda sorolni vagy legalább mintájukat követni.

A majdnem száz, magánszemély által létesített alapítvány alapítási motívuma kis részben volt a saját név megőrkítésének szándéka. Sokkal gyakrabban történt meg, hogy az elhunyt személy hozzátartozója alapítványozott, hogy az elhalálozott nevét, emlékét fenntartsa. Általában a családfő nevének továbbélését kívánták így biztosítani. A valóságos alapító és az alapítványi névadó személye tehát gyakran különbözött.

Az alapítványtevők közt nagy számban voltak értelmiségiek: tanárok, jogászok, gyógyszerészek, orvosok, lelkészek. A hagyományos, biztos egzisztenciát nyújtó foglalkozások – iparos, kereskedő, földbirtokos – mellett egyre bővülő mértékben vettek részt az alapítványozásban a felemelkedő polgárság tipikus képviselői. Az első- és másodgenerációs vállalkozók egyszerre több területen kamatoztatták szellemi és anyagi tehetségüket, s a gazdasági életben szükséges fogékonyságukat szociális érzékenység kísérte. Az adományozók a város vagyonosabb rétegeiből rekrutálódtak, többségük városi, sőt megyei virilis volt. A virilisek felső két decilise azonban alulreprezentált, a leggazdagabbak kevésbé vették ki részüket az alapítványozásból.

³ Hársfalvi Péter: *Az önkormányzat Nyíregyházán a XVIII–XIX. században*. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 97. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 132–153.

⁴ A kimondottan egyházi jellegű, egyházi keretek között működő alapítványokat a dolgozat nem érinti.

Természetesen az alapítók szabták meg az általuk létrehozott adományok céljait. A célmeghatározás minden esetben több tényezőt tartalmazott. A célok tehát többdimenziósak voltak, több vonatkoztatási rendszer egy-egy elemét preferálták. Elsőként a földrajzi, közigazgatási egységet határolták be. Az alapítványozás nem maradt meg egy település határain belül. Nyíregyháza kapcsolódott az országos alapítványokhoz; a képviselőtestület egyszer a törzstőke növeléséhez járult hozzá, másszor lakosai számára közzétette a pályázati feltételeket. Maga a város saját alapítványaival más települések intézményeit is támogatta, például a sárospataki jogtanszéket és a rozsnói árvaházat. A városlakók közül is volt, aki egy nagykálói iskolát, volt, aki Szabolcs megyei szegényeket segített. Ugyanakkor a megyei közgyűlés és az egi érsek adományainak nyíregyháziak voltak a kedvezményezettjei. Az alapítványok tehát horizontálisan behálózták az egész országot.

Az alapítók másodsor a *támogatni kívánt* kisebb közösséget nevezték meg. A szervezeti keret által is összefogott valóságos közösségek (családok, iskolák, egyesületek) tagjain gyakran segítettek az alapítványok, de a kváziközösségekhez tartozók is sokszor kaptak támogatást. A kváziközösségek összekötő ereje nem a szervezeti keret, hanem az azonos foglalkozás, a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely vagy a közös hit.

Az ilyen adományok túlnyomó többsége nem egy-egy közösség további megkötés nélküli, szabad felhasználást megengedő támogatásáról rendelkezett, hanem egyes emberek segítéséről. Az alapítványok jellegadó vonása éppen az, hogy milyen követelményeket támasztanak a kamatok elnyeréséért. E szerint három típus különíthető el. A teljesítményelvű a kiváló munkát, a kiemelkedő teljesítményt jutalmazza, arra buzdít. A szociális az elesetteknek, a perifériára szorultaknak nyújt segítséget. A duális típus magában foglalja az előző két paradigmát.

Mindhárom típus szervesen beleágyazódik a polgári ethoszba. A teljesítményorientáció a felfelé törő, előre néző polgáré, a munkába vetett hité, a szociális típus az oldalra és hátra tekintő polgáré, a szolidaritás gondolatáé, a harmadikban egyszerre van meg mindkettő.

A célok megmutatják, hogy az alapítók melyik réteg tagjain szándékoztak segíteni.⁵ Legkevésbé a teljesítményelvű alapítványok kötődtek más réteghez, sőt a *simili simili gaudet* elv alapján az adományozók saját körükbelieket serkentették. Inkább a belső csoportkohéziót erősítették, mintsem a rétegek közti kapcsolódást. A tűzoltóparancsnokok a legjobb, legönfeláldozóbb tűzoltókat jutalmazták adományukkal. Az építészvállalkozó a rajzban kitűnő kőműves- vagy ácstanuló teljesítményét ismerte el. A tanárok pedig gyakran iskolájuk növendékeit buzdították alapítványokkal. A legegységelműbb irányultsággal és rétegspecifikációval a szociális alapítványtípus rendelkezett. Haladási vonala a hierarchiában felülről lefelé irányult, a megcélzott közeg a társadalom alsó régiója volt. A dualizmus korában meglehetősen fejletlen volt a szegényeket segítő állami, hatósági intézményrendszer. A községi törvények a szegényügyek intézését a közösségek feladatává tették, amelyek csak az igen szigorú feltételek megléte esetén (illetőség, vagyontalanság, keresetképtelenség,

⁵ Galambos Sándor: Alapítványi célok Nyíregyházán a dualizmus korában. *Levéltári Szemle*, 1991/1. 19–28.

gondozó rokonok hiánya) voltak kötelesek segíyezni a rászorultakat.⁶ A szociális háló tehát igen laza szövésű volt. E háló befoltozása, megerősítése a civil társadalomra maradt. Elterjedtek azok a technikák, amelyek az alsó rétegek gondjain igyekeztek enyhíteni.

A duális alapítványok elsősorban az iskolai tanulók javát szolgálták. Sok alapító egymás mellett, párhuzamosan szerepeltette a szolidaritás és a hatékonyság egyébként nehezen összebékíthető elveit. Voltak, akik preferenciasorrendet állítottak föl, alá- és fölérendeltségi viszonyt teremtettek. Közülük egyesek a teljesítményorientációból indultak ki, s felvették a szociális szempontot. Haas Mór 1896-ban 500 koronás jutalomdíjat ajánlott fel a községi polgári leányiskola egy kiváló szorgalmú és előmenetelű, s kifogástalan magaviseletű növendékének.⁷ Előírta, hogy ugyanolyan minőségű tanulók közül a szegények, s ezek közül is az árvák részesítendőek előnyben. Más alapítványok a másik szemléletmódot valószínűsítették meg, a szociális elvnek megfelelőek között az eredményesség döntött. A Burger Mihály nevét viselő jutalomdíj 500 koronájának kamatait 1902-től ugyanennek az iskolának egy olyan szegény sorsú, nyilvános tanulója kaphatta, aki tanulmányaiban és magaviseletében kifogás alá nem esett.⁸ Az árvák itt is előnyben részesültek.

Az adományozók céljaik elérését jól körülhatárolt kritériumrendszerrel biztosították. A követelmények szintjében azonban jelentős különbségek mutatkoztak. Egyes feltételeket nehéz volt kielégíteni: vagy nagy erőfeszítést igényeltek, vagy eleve kevesek számára tették lehetővé a kamatok elnyerését. Ilyen kemény korlátú alapítvány volt a Zsiska Mihályéké, amelynek kamatait a gimnázium két legszorgalmasabb és legjobb magaviseletű tanulója kaphatta.⁹

A puha korlátú alapítványok feltételei viszont kevésbé voltak szigorúak, sok embernek megadták a lehetőséget, mint ahogy a Nyíregyháza városa által 1906-ban, a néhány éve elhunyt polgármesterének, Bencs Lászlónak emlékére tett alapítvány.¹⁰ A képviselők ezzel is ösztönözték a helyi kisgazdákat, hogy fiaikat az elemi népiskola befejeztével középiskolai oktatásban részesítsék. A 2000 koronás tőke kamatait egy vagy két tanuló vehette föl. Kizáró okként az elégtelen osztályzatot, illetve magaviseletből a kevésbé szabályos (3) és a rossz (4) osztályzatot nevezték meg.

Az adományozók feltételei rendszerint 4-5-6 összetevőből álltak. E követelmények egyre jobban csökkentették az eséllyel pályázók számát. Csak az nyerhette el a kamatokat, aki az alapító minden kritériumának megfelelt. Természetesen nem létezett olyan alapítvány, amelyben az összes szempontot figyelembe vették volna.

Ezek egyike az életkor volt. Az iskolai adományoknál gyakran meghatározták, hogy melyik osztály növendékei lehetnek a kedvezményezettek, néhány szegényeket segítő alapító pedig azt mondta ki, hogy az idős korúakat pártfogolja.

⁶ 1871: XVIII. tc., illetve 1886: XII. tc.

⁷ Nyíregyháza r. t. megyei város polgármesterének iratai. 1872–1944. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, V. B. 186. (a továbbiakban: V. B. 186.) III. 822/1909.

⁸ V. B. 186. III. 617/1905.

⁹ A Nyíregyházi Ágostai Hitvallású Evangélikus Főgimnázium Értesítője 1904–1905. 5. (a továbbiakban: Gimn. Ért.)

¹⁰ V. B. 186. VII. 63/1915.

A családi állapotot figyelembe vevő alapítványtevők leginkább az özvegyeket és az árvákat patronálták, különösen a világháború idején létesített adományokban. Az 1916-ban keletkezett Haas Etelka-alapítványt a leányiskola egy jó erkölcsi magaviseletű, jeles képzettségű, szegény sorsú, negyedéves, továbbtanulni szándékozó diákja számára írták ki.¹¹ Több jelölt esetén előnyben részesült a hősi halált halt vagy rokkanttá lett katona édes gyermeke. A példán megfigyelhető az is, hogy a feltételeknek két szintje létezett. Az elsődleges kritériumokat mindenképpen ki kellett elégíteni, ezek teljesítése elengedhetetlen volt. A másodlagos kritérium azt a célt szolgálta, hogy az esélyes jelöltek körét leszűkítse, s ezzel könnyítse meg a kuratórium döntését. Ha az alapfeltételeket többen teljesítették, mint ahányan kaphattak a kamatokból, akkor azt részesítették előnyben, aki a másodlagos kritériumnak is megfelelt.

Az egy-egy családhoz való tartozást tucatnyi alapító vette be a feltételek közé. Mivel azonban – egy kivétellel – saját rokonságuk tagjait csak akkor kívánták előnyben részesíteni, ha a többi követelménynek is megfelelték, legalább formálisan megadták a lehetőséget a nem rokonoknak is.

A vallási motívum az alapítólevelek többségében sem kizáró, sem előnyt adó okként nem szerepelt. A hitbéli toleranciáról tanúskodik, hogy többnyire magától értetődő természetességgel meg sem említették vagy pedig azt rögzítették, hogy a kamatok „felekezeti különbség nélkül” osztandók. Blahunka Amália, az egyik legbőkezűbb adományozó az egyenlőségre törekedett, mivel a városban lévő mind az öt egyháznak 2000-2000 koronát adott szegényei segélyezésére.¹² A Kovács László-alapítvány az arányosságot választotta azzal, hogy tőkéjének hozadékát a felekezeti népesség arányában kívánta kiosztani.¹³

A foglalkozásnak mint szempontnak a föltűnése a városi társadalom differenciálódásának jele. Az e kritériumot tartalmazó alapítványok egyik része magát a támogatandó foglalkozást adta meg, (tanár, tanító, tűzoltó), másik része pályaválasztásra kívánt orientálni, tehát a kereskedelmi, ipari, katonai vagy tanári pályára készülő diákokat buzdította. Néhányan pedig valamelyik hozzátartozó – rendszerint az apa – foglalkozásához kötötték segítségüket. Az iskolákban a tanárok gyermekei mellett iparosok és katonák fiai, lányai élveztek egy-egy esetben előnyt az alapítók jóvoltából.

A nemek szerinti különbségtétel ritkán fordult elő. Suták Antal vagyontalan férfi családtagot,¹⁴ míg Bresel Paulina,¹⁵ illetve Zierek Edéné özvegyasszonyt támogattott.¹⁶ Nikelszky Mátyásné 1888-ban a férje emlékére letett 1000 Ft¹⁷ kamataiból két szegény polgár segítségét írta elő.¹⁸ Alapítóleveléhez egy év múlva pótrendelkezést csatolt, amelyben egyértelművé tette, hogy adománya az özvegy nőkre is vonatkozik.

¹¹ V. B. 186. VII. 89/1916.

¹² V. B. 186. VII. 142/1911.

¹³ V. B. 186. III. 813/1909.

¹⁴ V. B. 186. XIII. 1678/1912.

¹⁵ V. B. 186. XIII. 1148/1915.

¹⁶ V. B. 186. VIII. 877/1910.

¹⁷ A forintot 1892–1900 között fokozatosan felváltotta a korona. 1 forint 2 koronával volt egyenlő.

¹⁸ V. B. 186. III. 21/1892.

A teljesítményelven (is) nyugvó iskolai alapítványoknál sokan szaktárgyakhoz kapcsolódó jó eredményt szabtak feltételül. A Lukács Ödön-emlékalapítvány kamatainak egyik felét a legjobb magyar írásbeli dolgozat szerzője, a másik felét a legjobb szavaló vehette föl.¹⁹ A Kossuth Lajos-emlékalapítványt az érdemelte ki, aki egy előre kiírt témában a legszínvonalasabb magyar történelmi dolgozatot készítette el.²⁰ A gimnáziumi tanár Eltscher Simon a tanítói pályára lépni szándékozó ifjak javára,²¹ a gyógyszerész Szopkó Alfréd a természettudományokban leginkább jártas,²² az előzevegült Juhász Terézia vallás- és erkölcstanban jó tanuló számára hozott létre alapítványt.²³

Esetenként speciális, nem egy-egy tantárgyhoz tartozó követelményt is megfogalmaztak az alapítók. A királyi közjegyző, Somogyi Gyula magyar hazafias szellemet igényelt a pályázótól,²⁴ Hajós Dezső, ügyvéd a legjobb gyorsírót támogatta,²⁵ míg a takarékpénztári vezérigazgató, Kovács László emlékét őrző alapítvány a tehetséges, szorgalmas, kitartó, pontos, becsületes gondolkodású diák számára biztosított előnyt.²⁶

A városi gimnáziumban tíz továbbtanulást serkentő adomány működött. Harmada csak általánosságban követelte meg a tanulmányok folytatását magasabb szinten, a többi viszont pontosan megmondta, hogy milyen intézmény hallgatóját segíti.

A vagyoni állapotot a legtöbb alapítvány figyelembe vette. Mind a szociális, mind a duális típus a szegények istápolását szolgálta. Petrovics Gyula apátplébános csekély összegű alapítványának céljában csupán ez állt: a város szegényeinek támogatása, felekezeti különbség nélkül.²⁷ Az övé volt az egyetlen, amely a vagyontalanságon kívül más követelményt nem támasztott. A duális alapítványoknál – mint láttuk – teljesítményhez is kötött feltételek voltak. A szociális adományok létrehozói pedig erkölcsi értékelő elemet építettek be a kritériumok közé. A szegények közül csak azokat óhajtották támogatni, akik „arra érdemesek”, „becsületesek”, vagy „önhibájukon kívül elszegényedettek.” Ezek a szubjektív, morális mérlegelés igényét mutató kitételek arról tanúskodnak, hogy az adományozó rétegek tagjai szilárdan a földön álltak, kialakult polgári éntudatuk, világképük alapján próbálták meg irányítani saját maguk és környezetük sorsát. E világkép egyik sarkpontja az aktív cselekvés, az anyagi szférában való folytonos előrehaladás. Akik erre kísérletet sem tettek, illetve e törekvésük a külvilág számára nem volt érzékelhető, azok a jótékony adományozás körébe be sem kerülhettek. A pietizmus, a minden feltétel nélküli szeretet nem jellemzője ennek a kornak.

Nyíregyházán az alapítványi tőkék nagysága 100 koronától 12 500 koronáig terjedt. A hozadékot leggyakrabban egy vagy két személynek juttatták, de előfordult,

¹⁹ V. B. 186. XIII. 766/1896.

²⁰ Gimn. Ért. 1890–1891. 30–35.

²¹ Gimn. Ért. 1916–1917. 27.

²² Gimn. Ért. 1887–1888. 38.

²³ Gimn. Ért. 1898–1899. 75.

²⁴ Gimn. Ért. 1892–1893. 57–59.

²⁵ Gimn. Ért. 1912–1913. 75.

²⁶ Gimn. Ért. 1891–1892. 51–54. Ezt az alapítványt Kovács László emlékére nővére tette, a másikat a takarékpénztár egyesület igazgatósága. Lásd a 13. jegyzetet.

²⁷ V. B. 186. VIII. 575/1903.

hogy négy, öt, sőt nyolc főben jelölték meg a kedvezményezettek számát. Egy-egy adományozott évente 5 és 200 korona közötti segítséget kapott. Ezek az összegek gyökeres változást nem hozhattak az életkörülményekben.

Az alapítványozás intézménye vertikálisan behálózta az egész városi társadalmat. Jelentősége nem abban állt, hogy csökkentette a rétegek közti anyagi különbséget, hanem abban, hogy az adományozás humánus gesztusa megnövelte a társadalom egyedeiben a szolidaritás élményét, differenciálta a másik csoportról kialakult képet, ezzel enyhítve a mentálisan rögzült ellenérzéseket.

Az alapítványok a polgári társadalom tagjainak autonómiáját, szuverenitását bizonyítják. Az adományozó önállóan, a maga akaratából hozta meg jótékony célú döntését. Nemcsak identitástudata erősödött ezzel, hanem a presztízse is megnőtt környezetében.

A kezelő szerv (és a kuratórium) tagjai leginkább a középrétegekből kerültek ki. Ők saját fontosságukat érezhették át emberi sorsokat befolyásoló felelősségteljes döntésükben.

Az adományozottak is a szuverenitás talaján álltak. A teljesítményelvű alapítványok jutalmazottjai addigi tevékenységük igazolását kapták meg az elismerésben. A szociális alapítványok kérelmezői pedig éppen az adomány révén próbálták meg megingott egzisztenciális biztonságukat helyreállítani.

A kiegyezés utáni alapítványozási gyakorlatban olyan alapértékek jelentek meg, mint a nyilvánosság, a segíteni akarás, a körülhatárolt, világos, nem változó feltételrendszer, amelyek valóságosan és modellértékűen is hozzájárultak a polgári társadalom kialakulásához.

Az alapítványozás egyrészt minőségelvű lendítőerőként, katalizátorként a hatékony, eredményes munkára ösztönzött, másrészt sűrűbbre fonta a szociális védőháló szálait, s ezzel finoman szabályozta, harmonizálta a társadalmi ellentéteket.

Irodalom

Csorba Ferenc: *Alapítványaink és a legfelső felügyeleti jog*. Budapest, 1889.

Csorba Ferenc: *Az alapítvány jogi fogalma*. Budapest, 1901.

Dárday Sándor: *Az alapítványok iránti felügyeleti jogkör szabályozása*. Budapest, 1897.

Hársfalvi Péter: *Az önkormányzat Nyíregyházán a XVIII–XIX. században*. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 97. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.

Krüger Aladár: *Az alapítvány, különös tekintettel katolikus alapítványainkra*. Budapest, 1916.

Orbán József: *Az alapok és alapítványok*. Budapest, 1907.

Shuler Dezső: *Az alapítványszerű juttatásokra és alapítványokra vonatkozó törvények és jogszabályok*. Budapest, 1935.

Steinecker István: *Az alapítvány jogi létesülése*. *Jogtudományi Közlöny*, 1916.

B158886

A Csokonai Kiadó Történelmi Kézikönyvtár sorozata:
(sorozatszerkesztők: ifj. Barta János és Simándi Irén)

*M*agyar történelem:

	Megjelenik:
1. Zsoldos Attila: Az Árpádok és alattvalóik (896-1301)	megjelent
2. E. Kovács Péter: Magyarország 1301-1526	1998
3. Tóth István György: Magyarország 1526-1790	1998
4. Csorba László: Reform és forradalom (1790-1849)	1997
5. Erdődy Gábor: Modernizáció és polgárosodás (1850-1914)	1998
6. Ormos Mária: Magyarország a világháborúk korában (1914-1944/45)	1997
7. Vida István: Magyarország története a II. világháború után (1944/45-1990)	1998

*E*gyetemes történet:

1. Papp Imre: Nagy Károly és kora	megjelent
2. Orosz István: Európa hőskora (Európa a 6. századtól a 15. század végéig)	1998
3. ifj. Barta János: „Napkirályok” tündöklése (Európa a 16. századtól a 18. század végéig)	megjelent
4. Gunst Péter: Európa hosszú 19. százada (1789-1914)	1998

*T*ematikus kötetek:

1. Prepuk Anikó: A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19-20. században	megjelent
2. Tilkovszky Lóránt: Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században	1997
3. Solymosi László: A bölcsőtől a sírig (Társadalom és egyház a középkori Magyarországon)	1998
4. Kosáry Domokos: Eszmék és művelődés Európában Newtontól az első világháborúig	1998

Kedves Olvasónk!

**A Csokonai Kiadó Történelmi Kézikönyvtár sorozatának köteteit és más kiadványait
megrendelheti közvetlenül a Kiadó könyvesboltjától is.**

Cím: Debrecen, Piac utca 45.

Levélben: 4001, Debrecen, Pf.: 169.

Telefonon vagy faxon: (52) 314-984

Jankovics Marcell: Jelképkalendárium

Köztudomású, hogy a naptár az égi mozgások megfigyelésén alapszik, az égi rend tükré. Az égi rend viszont elődeink számára az isteni Törvényt jelentette.

Eredeti és máig alapvető célja szerint a naptár az emberi lét és munka ritmusát irányítja a természet szabályszerű változásaihoz igazodva, az utóbbit meghatározó csillagászati jelenségek mennél pontosabb mérésével és a különböző periódusú időtartamok, nap, hét, hónap, év egyeztetésével.

A naptár keltezi életünk eseményeit, és vele számítjuk az időt. Mind a keltezés, mind az időszámítás – a megtörtént események sorba rendezése az időfolyamaton belül – történelmi kategória, de a naptár eredendően nem az, hiszen természeti, égi jelenségeket rögzít.

Mi minden van egy-egy névnapi dátum mögött! Csillagászati adatok, természeti, időjárási jelenségek, az időszakra jellemző mezőgazdasági tennivalók, ünnepi szokások, jelképes cselekedetek és tilalmak, babonák, szólások, tréfák, játékok, legendás történetek: szentek élettörténetei meg pogány istenek mítoszai. És mindez a dátumot, annak naptári jelentőségét magyarázta.

Jankovics Marcell könyve valamennyi, e tárgyban született munkát anyaggazdagságában többszörösen meghaladva, a lehető legteljesebb válogatását adja az év napjaihoz fűződő jelképek mérhetetlen sokaságának – háttérben az egyetemes emberi művelődés tudásanyagával, de a figyelem középpontjába mindig a magyar kultúrát és hagyományrendszert állítva.

A kötetet példaszerűen válogatott, hiteles és művészileg magas szinten megvalósított kép- és ábraanyag teszi teljessé.

Élve a szó játékosságával: a JELKÉPKALENDÁRIUM valóban
az ÉV KÖNYVE.

po. kel

676

6

ISBN 963-260-111-4

9 789632 601113